પ્રકાશકઃ
રસિકલાલ છો. પરીખ,
મંત્રી, ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,
અમદાવાદ.

[પ્રથમ આવૃત્તિઃ પ્રત ૧૦૦૦.]

મુદ્રકઃ
દેવીદાસ છગનલાલ પરીખ,
શ્રીમ઼ાંડ નવજીવન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

આ સંગ્રહમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના આશ્રયનીચે આપેલાં કેટલાંક [illegible] સને ૧૯૦૮ [illegible] વ્યાખ્યાનો આપવા ઠરાવ્યાં તે જ ક્રમથી મૂકી તે છપાવ્યાં છે. આ ક્રમમાં [illegible] રા. બ. [illegible] ' કવિ બ્રાહ્મણ ' વિષયક વ્યાખ્યાન આપેલું છાપવું નથી; કારણ કે [illegible] [illegible] વ્યાખ્યાનનો તે કેવળ ગુજરાતીમાં અનુવાદ [illegible] થયેલ નથી. [illegible] [illegible] [illegible] વ્યાખ્યાન [illegible] આપેલું હતું, તેના ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી આપવા માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ' [illegible] ' વિષયક અને ' [illegible] ' વિષયક વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. [illegible] વ્યાખ્યાન લખેલ નહિ હોવાથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આપેલું હતું.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાં [illegible] [illegible] વિચાર માટે તેના વ્યાખ્યાતા [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરી મોકલી આપ્યા છે.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમનો આભાર [illegible] છું.

અમદાવાદ. } [illegible] પરીખ.
[illegible] } [illegible] [illegible]
[illegible] } અમદાવાદ.

ગુર્જર સાહિત્યમાં અપૂર્વ ત્રૈમાસિક

"પુરાતત્ત્વ"

(રૉયલ ઑક્ટેવો સાઇઝના લગભગ ૧૫ ફૉર્મ જેટલું)

જેમાં ભારતીય ઇતિહાસ, સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ વિષયોને લગતા સ્વતંત્ર લેખો તથા અન્ય ભાષાઓના ઉપર્યુક્ત વિષયોના લેખો તથા ગ્રંથોના અનુવાદ પ્રકટ થશે. તાકીદે નામ નોંધાવો. પ્રથમ અંક ભાદ્રપદ-આશ્વિનમાં બહાર પડશે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫).

અમારા તરફથી પ્રકટ થએલાં નવીન પુસ્તકો:—

૧. **પ્રાચીન સાહિત્ય** (રવીન્દ્રનાથ ઠાકૂર વિરચિત) સોળપેજી ક્રાઉન, પાન ૧૨૫. [અનુવાદક: મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ, તથા નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ] જેમાં રામાયણ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત, શાકુન્તલ, કાદમ્બરી-ચિત્ર, ધમ્મપદ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ઉપરના ચર્ચાત્મક બંગાળી લેખોનો અનુવાદ કરેલો છે. કીં. ૦-૧૨-૦

૨. **પાલીપાઠાવલી**, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રાથમિક ગ્રંથ. ડેમી આઠપેજી, પાન ૧૧૬. કીં.૦-૧૪-૦

૩. **પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ**, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃત ભાષામાં પ્રાચીન વાર્તાઓનો સંગ્રહ: પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી. ડેમી આઠપેજી, પાન ૧૦૬. કીં. ૦-૧૨-૦

૪. **ઉપનિષત્પાઠાવલી**, સંપાદક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર. ઉપનિષદોના મૂળભૂત રસપ્રદ તથા ઉપદેશાત્મક ભાગોનો સંગ્રહ: પ્રસ્તાવના, ગૂજરાતી ટિપ્પણ, કઠિન શબ્દોના કોષ સાથે. ડેમી આઠપેજી, પાન ૧૦૦. કીં. ૦-૧૨-૦

૫. **જિનચરિત**, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. આ પ્રાચીન ગ્રંથમાં સુલલિત પાલી પદ્યમાં મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે. પ્રસ્તાવના, શબ્દકોષ સાથે. (છપાય છે.)

૬. **બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ**, આ પુસ્તક મૂળ મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન પ્રો. ધર્માનંદ કોસંબીએ લખેલું છે. આ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ છે. તેમાં બુદ્ધના પૂર્વજન્મની કથાઓ, બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર, તથા ઉપદેશ એમ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે. બૌદ્ધધર્મના વિષયમાં આ ગ્રંથ અતિ ઉપયોગી છે. (થોડા વખતમાં બહાર પડશે.)

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,
એલીસ બ્રીજ, અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

મુખ્ય ભૂલોનું શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૬	जाता:	जाता
૬	૧૮	દેયઅનું	દેશઅનું
૮	૧૩	હજી	તે હજી
૧૩	૧૫	ભનેક	અનેક
૩૬	૨૩	મહાકાર્યનું	મહાકાર્યનું
૩૭	૪	રીકરાઓએ	દીકરાઓએ
૪૧	૯	ज्ञातिधरापमः	ज्ञातिधरोपमः
૫૧	૪	अमर्षणा–	अमर्षणो–
૫૬	૨૫	વૈશ્યને	વૈશ્યનો
૬૪	૨૫	શાસ્ત્ર	શસ્ત્ર
૬૬	૧૭	પ્રસંગે	સમયે
૬૮	૧૭	'સામાન્ય રીતે' પછી ઉમેરો	'સમ સમયે'
૭૫	૭	અધિકારી	અનધિકારી
૮૮	૧૬	હસ્તધ્યક્ષ	હસ્ત્યધ્યક્ષ
૯૯	૨૯	રાજસભા	રાજસત્તા
૧૦૩	૧	સાધનાના	સાધનોના
૧૦૮	૮	આધ્યમિક	માધ્યમિક
૧૧૭	૧૪	અમ	અને
૧૨૧	૧૬	દુબાઇવાતોથી	રૂબાઇયાતે.થી
૧૩૪	૨૬	क्षया	क्षयो
૧૪૨	૧૮	$\sqrt{१५०}\ \sqrt{२४}$	$\sqrt{२४}$
૧૪૭	૨૮	सम्मक्तेः	सम्मक्तेः
૧૪૮	૧૭	પ્ ભુજ	પ્રભુજ
૧૮૮	૨	હાદિક	હાર્દિક

पुरातत्त्व संशोधननो पूर्व इतिहास

मुनि जिनविजय

(ગુજરાત મહાવિદ્યાલય, શ્રાવણી પૂર્ણિમા, સંવત ૧૯૭૭)

પુરાતત્ત્વ એ એક સંસ્કૃત શબ્દ છે. સામાન્ય રીતે અંગ્રેજીમાં જેને "એન્ટીક્વીટીઝ" ((Antiquities) કહે છે તે અર્થમાં આ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે. પુરાતત્ત્વ એટલે પુરાતન-જૂનું-પુરાણું; અને સંશોધન એટલે શોધખોળ. જૂની પુરાણી વસ્તુઓની શોધખોળ કરવી તે પુરાતત્ત્વ સંશોધન કહેવાય. હિંદુસ્તાનની જૂની પુરાણી વસ્તુઓની શોધખોળ કરવાની શરૂઆત ક્યારથી થઈ અને કઈ કઈ સંસ્થાઓએ તથા કઈ કઈ વ્યક્તિઓએ આ કાર્યમાં વિશેષ ભાગ લીધો તેનું કાંઈક દિગ્દર્શન કરાવવાનો આજના આ મારા વ્યાખ્યાનનો મુખ્ય હેતુ છે.

મનુષ્ય એક વિશેષ બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે. તેથી દરેક વસ્તુના સ્વરૂપને જાણવાનો અથવા જાણવાની જીજ્ઞાસા હોવાનો તેનો મુખ્ય સ્વભાવ છે. આત્માનું અમરત્વ માનનારા દરેક આસ્તિક મનુષ્યના મતે પ્રત્યેક પ્રાણીમાં તેના પૂર્વસંચિત સંસ્કારો પ્રમાણે ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં જ્ઞાનનો વિકાસ થયેલો હોય છે. મનુષ્ય પ્રાણી જે સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે તેનું કારણ એ છે કે બીજી જીવજાતિઓ કરતાં મનુષ્ય જાતિમાં જ્ઞાનનો વિકાસ સર્વાધિક થયેલો છે. જ્ઞાનના વિકાસ અથવા પ્રસારનું મુખ્ય સાધન વાણી એટલે ભાષા છે; અને એ વાણીનું વ્યક્ત સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્યજાતિમાં જ ખીલેલું છે. તેથી બીજા બધા દેહધારી જીવાત્માઓ કરતાં મનુષ્યાત્મામાં જ્ઞાનનો વિશેષ વિકાસ થાય તે સ્વાભાવિક છે. મનુષ્ય જાતિમાં પણ વ્યક્તિગત પૂર્વસંચિતાનુસાર જ્ઞાનના વિકાસનું અપ્રમિત તારતમ્ય રહેલું છે. સંસારમાં એવા પણ મનુષ્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે જેમનામાં જ્ઞાનશક્તિનો લગભગ છેક અભાવ જ હોય છે અને જેઓ મનુષ્યરૂપમાં પણ સાક્ષાત અબુદ્ધ પશુ જેવા હોય છે. બીજી બાજુએ એવા પણ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે કે જેમનામાં જ્ઞાનશક્તિ અપ્રમેયરૂપે ખીલેલી હોય જેઓ પૂર્ણ પ્રબુદ્ધ

ગણાય છે. પ્રાચીન ભારતવાસીઓના મોટા ભાગનો તો એવો પણ પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, કે એ જ્ઞાનશક્તિ કોઈ કોઈ વ્યક્તિમાં એટલે સુધી સંપૂર્ણ ખીલેલી હોય છે અથવા ખીલી શકે છે કે જેથી તે જગતના સમસ્ત પદાર્થોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી શકે છે; વિશ્વની દૃશ્ય કે અ-દૃશ્ય એવી એક પણ વસ્તુ કે બાબત તેનાથી અજ્ઞાત હોતી નથી. આવી વ્યક્તિને આર્યો સર્વજ્ઞના નામે ઓળખે છે. આર્યોની આ મોટા ભાગની શ્રદ્ધા પ્રમાણે આવી કોઈ યથાર્થ સર્વજ્ઞ વ્યક્તિનું અ-સ્તિત્વ હોઈ શકે કે નહિ એ એક પ્રાચીનકાળથી જ મોટો વિવાદ-ગ્રસ્ત વિષય થઈ પડ્યો છે. અને સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વ–નાસ્તિત્વના વિષયમાં આજ સુધીમાં અસંખ્ય વિદ્વાનોએ અનંત શંકા–સમાધાનો કર્યાં છે. પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે નરી આંખે જોઈ શકાય એવા સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ સાબીત કરનારું તો કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આજ સુધીમાં ચિકિત્સક સંસાર આગળ રજુ કરવામાં આવ્યું નથી. અસ્તુ. એ " સર્વજ્ઞ " ના વિષયમાં ગમે તેમ હો, પણ એટલી બાબત તો ચોક્કસ છે કે કોઈ કોઈ મનુષ્ય વ્યક્તિમાં જ્ઞાનશક્તિનો એટલો બધો વિકાસ અને પ્રકર્ષ થયેલો પ્રત્યક્ષ જોવાયો છે અને જોવાય છે કે જેનું માપ કાઢવું બીજાના માટે અશક્ય છે. શબ્દશાસ્ત્રની બીકને લીધે આપણે એવી પ્રબુદ્ધ વ્યક્તિને જો સર્વજ્ઞ ન કહી શકીએ તો પણ બહુજ્ઞ–અનલ્પજ્ઞ તો અવશ્ય કહી શકીએ છીએ. એવી એક બહુજ્ઞ વ્યક્તિની જ્ઞાનશક્તિની તુલનામાં બીજા સાધારણ એવા લાખો કરોડો મનુષ્યોની એકત્રિત જ્ઞાનશક્તિ પણ પૂરી થઈ શકે તેમ નથી.

ઇતિહાસ–અતીત કાળથી સંસારમાં આવી અસંખ્ય અન-લ્પજ્ઞ વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થતી આવી છે, અને જગતને તેઓ પોતાની એ અગાધ જ્ઞાનશક્તિનો અમૂલ્ય વારસો આપતી રહી છે. છતાં મનુષ્ય જાતિએ જગતના વિષયમાં હજી બહુ જ અલ્પ જાણ્યું છે. જગત્ અદ્યાપિ એવું ને એવું જ અગમ્ય અને અજ્ઞેય છે. જગતની બીજી અનંત વસ્તુઓને તો બાજુએ મૂકીએ પણ મનુષ્ય જાતિએ પોતાના વિષયમાં જ હજુ કેટલું જાણ્યું છે ! જેવી રીતે માનવી સંસ્કૃતિના પ્રથમ નિદર્શક અને સંસારના સાહિત્યના આદિમ ગ્રંથ ઋગ્વેદમાંના ઋષિઓ મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસને અનુલક્ષીને પૂછતા હતા કે

को ददर्श प्रथमं जायमानम् ?

'સૌથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થનારને કોણે જોયો છે?' તેવી જ રીતે આજે વીસમી શતાબ્દીના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ હજી એજ પ્રશ્ન પૂછી રહ્યા છે. જેવી રીતે જગત્ના પ્રાદુર્ભાવના વિષયમાં સત્યુગીન નાસદીય સૂક્તનો ઋષિ અદ્યાપિ જાણવા ઇચ્છતો હતો કે

को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्
कुत आ जाताः कुत इयं विसृष्टिः ।

'આ જગત્નો પસારો ક્યાંથી આવ્યો છે—અને ક્યાંથી નીકળ્યો છે, એ કોણ જાણે છે? અને કોણ બતાવે છે?' તેવી જ રીતે આજના આ કલિયુગનો તત્ત્વજિજ્ઞાસુ પણ હજી તે જ પ્રશ્નનો ઉત્તર જાણવા તલપી રહે છે. જો કે આવી રીતે જગત્-તત્ત્વ બહુ ગૂઢ અને અગમ્ય છે; ગુજરાતી ભાષાના કવિ અખો કહે છે તેમ એ ખરેખર "અંધારો કુઓ" છે અને એનો ભેદ પામી કોઈ શક્યો નથી. છતાં માનવી જિજ્ઞાસા અને જ્ઞાનશક્તિએ એ "અંધારા કુઆ" નાએ કેટલાક ખડકો ખોદી કાઢવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે. એ કુઆના ઉંડા પાણી ઉપર ફરી વળેલી નીલી સેવાળને જ્યાં ત્યાંથી ખસેડી એના જળકણોનો આસ્વાદ મેળવવા મોટી આપત્તિઓ ઉઠાવી છે. ગૂઢતર અને ગૂઢતમ જણાતા એ જગત્તત્ત્વે કંઈ કંઈ રૂપોને મનુષ્યે ઓળખ્યાં છે.

સૃષ્ટિના સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે ચોમાસાની મોસમમાં આકાશ ઉપર ચડી આવતાં વાદળાં અને તેમાં થતી ગર્જના તથા વિજળીઓને જોઈને જેમ આપણા વેદકાલીન પૂર્વજો મહા ભયભીત થતા હતા અને કુદરતના એ ઉપયોગી કાર્યને પણ મોટી આફત રૂપે માનતા હતા તેમ આજે આપણે માનતા નથી. પોતાની અસાવધાનતાને લીધે જેમતેમ પ્રજ્વાળેલા અગ્નિમા ભસ્મ થઈ જતી પોતાની પર્ણકુટિઓને જોઈને, કોઈ રાક્ષસ કે દેવ પોતાના ઉપર કુપિત થઈ આ અગ્નિના રૂપે આવેલો છે એમ સમજી તેની આગળ ફરથી ઉભા ઉભા હાથ જોડી જેમ તેઓ તેની પ્રાર્થના કરતા તેમ આજે આપણે કરતા નથી. વાયુના વેગથી ઉડી જતા ઝુંપડા અને ઘાસના ઢગલાઓને જોઈને જેમ તેઓ તેને કોઈ મોટો અદૃષ્ટ ચોર સમજી ઇંદ્ર પાસે તેને શિક્ષા કરાવવા માટે ઇન્દ્રની વિવિધ પ્રાર્થનાઓ કરતા તેમ આજે આપણે કરતા નથી. આપણા પૂર્વજો અને આપણામાં થયેલા આ ફેરફારનું કારણ શું છે? વેદકાલીન આર્યો પછી તેમના સંતતિએ

કોઈની કુદરતનાં એ ગૂઢતત્ત્વોની કેટલીક શોધખોળો તે જ લોકો આપણા છે. વિશ્વના રહસ્યને સમજવા માટે જેમ જેમ માનવના મગજે ધોરણે બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરતા ગયા તેમ તેમ તેમને સૃષ્ટિના એ અફર નિયમો સમજતા ગયા. તેઓએ મેઘના સ્વરૂપને જાણ્યું, અગ્નિના સ્વભાવને ઓળખ્યો, વાયુની પ્રકૃતિને પરખાણી, અને તેથી, ખાસ નિર્ભય અને નિશ્ચિંત થવાના ઉપાયો યોજ્યા. તેનાથી પણ આગળ વધી આધુનિક યુગના મનુષ્ય પ્રાણીએ કુદરતની એ રહસ્યમય ગુંજાઓના અંતર મર્મને સમજી, તેમને કાબૂમાં આણી, તેમની પાસેથી કેવા કેવા કામો લેવા માંડ્યા છે તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ અને અનુભવી રહ્યા છીએ.

મનુષ્ય પોતાના ઇતિહાસ ભણવી માત્ર પોતાના સમય [illegible] [illegible] અને પોતાના [illegible] અનુભવમાં આવતી [illegible] [illegible] [illegible] અનુભવહીન [illegible] [illegible] મનુષ્યના પોતાના ઇતિહાસ [illegible] નથી. [illegible]

[illegible]

યથાર્થ અને વિસ્તૃત હોય તેટલું જ આપણું ભૂતકાલીન જ્ઞાન પણ યથાર્થ અને વિસ્તૃત હોઈ શકે, એ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. આપણા કમનસીબે આપણા પૂર્વજોએ લખેલો આપણા દેશનો યથાર્થ કે વિસ્તૃત ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી. જગતની બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓને જેમના દેશોના વિષયમાં લખેલો પ્રાચીન તથા વિસ્તૃત ઇતિહાસ મળી આવે છે તેવો આપણા આ વિશાળ આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ મળી આવતો નથી. પ્રાચીન અને વિસ્તૃત ઇતિહાસ તો બાજુએ રહ્યો પરંતુ આપણા માટે તો આપણી પહેલાંની ત્રીજી પેઢીનો ય ઇતિહાસ બહુ દુર્લભ છે. વર્તમાન શતાબ્દી પહેલાંની શતાબ્દીનો પણ પૂરો વૃત્તાન્ત આપણે જાણતા નથી. અધિક તો શું, જે રાષ્ટ્રીય શક અને સંવત્નો આપણા પૂર્વજો અનેક સૈકાઓથી ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે અને જેના આધાર ઉપર આપણી આખી ભૂતકાલીન કાલગણના અવલંબેલી છે, તેના પ્રવર્તક કોણ છે એ હજી પણ અજ્ઞાત કે અનિશ્ચિત છે. આવી સ્થિતિમાં પુરાતત્ત્વસંશોધન એ જ આપણા ઇતિહાસના નિર્માણનો પાયો છે. આપણો ઇતિહાસ જૂની પુરાણી વસ્તુઓની શોધખોળ કરીને તેના ઉપરથી નીકળતાં પરિણામો ઉપર રચાએલો છે અને રચાવાનો છે. એમ તો સાધારણ રીતે દુનીઆના દરેક પ્રાચીન પ્રદેશની પુરાતન પરિસ્થિતિ કે જેનું દર્શન ઇતિહાસરૂપી દૂરદર્શક યંત્રથી પણ થઈ શકતું નથી, તેને જાણવા માટે જૂની પુરાણી વસ્તુઓ જ આધારભૂત હોય છે; પરંતુ ભારતવર્ષને માટે તો આપણા જન્મદિવસથી જ લઈને ઠેઠ યુગની આદિ સુધીની પરિસ્થિતિ જાણવા માટે બધો આધાર જૂની પુરાણી વસ્તુઓ ઉપર જ રાખવો પડે છે. કારણ કે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી જેને આપણે ઇતિહાસ કહીએ તેવો ઇતિહાસ તો ભારતવાસીઓએ નાનો મોટો એક પણ લખેલો નથી; અથવા તો, છેવટે તે મળતો નથી. ઇતિહાસ નિર્માણમાં કામ આવે તેવી જૂની પુરાણી વસ્તુઓમાં જૂના ગ્રન્થો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ તથા ધાતુપાત્રો, મંદિરો, મસ્જીદો, જલાશયો, કીર્તિસ્તંભો અને તેવાં બીજાં મકાનો અથવા ખંડેરો વિગેરે ગણાય છે. આપણા પૂર્વજોએ ઇતિહાસના સ્વતંત્ર ગ્રન્થો તો નિર્માણ નથી કર્યા પરંતુ ઇતિહાસના સાધનો તો ઘણાંજ નિર્માણ કર્યાં છે એમાં શંકા નથી. પણ આપણે તો એ પણ જાણતા ન હતા કે પછી જાણવાની દરકાર રાખતા ન હતા કે આ સાધનોની

શી રીતે છાણવીણ કરી તેમાંથી આપણો ઇતિહાસ ઉપજાવી કાઢીએ. એ પાઠ આપણને પશ્ચિમવાસીઓએ શીખવ્યો છે. કેવળ પાઠ જ શીખવ્યો છે એમ નથી, પરંતુ અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો વેઠી અને પરિશ્રમો લઇ તેમણે આપણા માટે ઇતિહાસના અનેક અધ્યાયો પણ તૈયાર કર્યાં છે. અને એ માટે આપણે હમેશાં તેમના ઋણી જ રહેવું જોઇએ. આટલું આનુષંગિક કહી હવે હું મારા વ્યાખ્યાનના મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય ઉપર આવું છું.

જેમ મેં પ્રારંભમાં જણાવ્યું છે કે મનુષ્ય એ વિશિષ્ટ બુદ્ધિશાળી, જ્ઞાનવાન્ પ્રાણી છે તેથી દરેક વસ્તુના સ્વરૂપને વિશેષપણે જાણવાની જિજ્ઞાસા તેનામાં સ્વાભાવિક જ રહેલી છે. તેમાં વળી જે મનુષ્યો સાધારણ મનુષ્યો કરતાં વધારે જ્ઞાનવાન્ હોય છે તેમનામાં એ જિજ્ઞાસા ઘણા ઉત્કટ પ્રમાણમાં હોય છે. એવા મનુષ્યોને જ્યારે કોઇ અન્ય અપરિચિત પ્રદેશનો અથવા માનવ સમાજનો નવીન સમાગમ થાય છે ત્યારે તેમને ધર્મ, સમાજ, ઇતિહાસ આદિના વિષયમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ્ઞાન-પિપાસાથી પ્રેરિત થઇ તે મનુષ્ય તે [illegible] શોધખોળમાં પડે છે. એ અપરિચિત પ્રદેશના [illegible] છે તેના જ્ઞાન [illegible] પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમ કરી પોતાના [illegible] નવીન જ્ઞાનનો લાભ આપવા માટે [illegible] તે નવા જ્ઞાનભંડારને ઉતારવાનો ઉપક્રમ કરે છે [illegible] પરિપૂર્ણ કરવા અર્થે [illegible] શોધખોળ [illegible]

ઇ. સ. [illegible] પ્રસિદ્ધ યુદ્ધ પછી [illegible] કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો હતો. [illegible] અને કંપનીની દીવાની હકુમત કર્યા બાદ, [illegible] પશ્ચાત્ અધિકાર [illegible] અને પછી [illegible] એટલે ૧૭૭૪ માં [illegible] કરી [illegible] નિયુક્ત કરી દીધો. [illegible] હતું કે તેઓ હવે આ દેશના ધર્મ, સમાજ આદિનું [illegible] જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે. જે દેશની સાથે વ્યાપાર કરીને તેનું [illegible] નહિ પણ [illegible] હતું, અને હવે તો નહિ પણ [illegible] તેઓ [illegible]

પરયા હતા, તે જ દેશની અમૂલ્ય જ્ઞાનસંપત્તિ મેળવવાનો પણ પ્રશસ્ત લોભ કેટલાક વિદ્વાન્ અંગ્રેજોને થઇ આવ્યો. જો કે કેટલાક વિદ્યાપ્રેમી અંગ્રેજો કંપની તરફથી ભારતનું શાસનકાર્ય ચલાવવા માટે નિયુક્ત થતા, ઘણું કરીને, તેઓ જ આ કાર્યમાં અગ્રેસર બનતા હતા. જો કે પાછળથી તો, ફ્રાંસ અને જર્મનીના વિદ્વાનોએ જ ભારતીય પુરાતત્ત્વમાં મહત્ત્વનાં કામો કર્યાં હતાં અને ભારતીય સાહિત્યની તેમણે જ વધારે સેવા કરી હતી, તો પણ આ કાર્યનો પ્રારંભ કરવાનો પહેલો યશ તો અંગ્રેજોને જ છે. સૌથી પહેલાં સર વીલીયમ જોન્સે આ કાર્યની મંગલમય શરૂઆત કરી હતી. આર્ય સાહિત્યના સંશોધન કાર્ય સાથે સર જોન્સનું નામ સદાને માટે જોડાયલું રહેશે. સર જોન્સ ભારતીયોના મત પ્રમાણે મ્લેચ્છ હતા; અને તેથી તેમને સંસ્કૃત શીખવામાં ઘણી અડચણો નડી હતી. બ્રાહ્મણોના કટ્ટરપણાને લીધે તેમને પોતાનું સંસ્કૃત અધ્યયન ચાલુ કરવામાં કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ પડી હતી તેનું રમુજી વર્ણન તેમના જીવનવૃત્તાંતમાં આપેલું છે. આખરે તેઓ આ મુશ્કેલીઓમાંથી પાર થયા અને અપેક્ષિત સંસ્કૃત જ્ઞાન મેળવ્યા બાદ તુરત તેમણે શકુન્તલા અને મનુસ્મૃતિનો ઇંગ્રેજી અનુવાદ પ્રકટ કર્યો. તેમના આ અનુવાદો જોઈ ભારતીય સભ્યતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે યુરોપના વિદ્વાનોમાં ઘણી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઇ. જે પ્રજા આવી જાતનું ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય નિર્માણ કરી શકે છે તે પ્રજાનો ભૂતકાળ કેટલો બધો ભવ્ય હશે તે જાણવાની આકાંક્ષા ત્યાંના લોકોમાં ખૂબ જાગી. સને ૧૭૭૪ ના જાન્યુઆરીની ૧૫ મી તારીખે તત્કાલીન ગવર્નર જનરલ વૉરન હેસ્ટીંગ્સની સહાયતાથી, એશિયા ખંડના ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ધર્મ, સમાજ, વિજ્ઞાન આદિ બધા વિષયોની શોધખોળ કરવા માટે સર વીલીયમ જોન્સે એશિયાટિક સોસાયટી નામની સંસ્થાની શુભ સ્થાપના કરી. એ સંસ્થાની સ્થાપના સાથે જ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના અન્વેષણનો અમર આરંભ થયો એમ આપણે ઉપકાર સાથે સ્પષ્ટપણે કબુલ કરવું જોઇએ. તે પહેલાં આપણું ઐતિહાસિક જ્ઞાન કેટલું અલ્પ અને નિર્મૂલ હતું તે એક ભોજપ્રબંધ જેવા લોકપ્રિય નિબંધના વાચનથી જ જણાઇ આવે છે. એ પ્રબંધમાં કાલિદાસ, બાણ, માઘ આદિ ભોજથી અનેક શતાબ્દીઓ પહેલાં અને જુદા જુદા વખતે થઇ ગયેલા કવિઓને પણ ભોજના દરબારી કવિઓ તરીકે વર્ણવી બધાને એક જ

દરબારમાં લાવી બેસાડયા છે; તેમ જ સિંધુરાજ કે જે વાક્પતિરાજના મૃત્યુ પછી તેના રાજ્યનો સ્વામી બન્યો હતો, તેને બદલે એ પ્રબંધ-લેખકે વાક્પતિરાજને સિંધુરાજની ગાદીએ બેસાડી બાપને દીકરો બનાવી મૂક્યો છે. જ્યારે ભોજ જેવા પ્રસિદ્ધ રાજાના ઇતિહાસ લેખકને પણ તેના વંશ અને સમયના વિષયમાં આટલી બધી અજ્ઞાનતા હતી તો પછી સર્વ સાધારણની અજ્ઞાનતાના વિષયમાં તો કહેવુંજ શું? અશોક જેવા પ્રતાપી સમ્રાટ્‌ની તો લોકોને સામાન્ય કલ્પના પણ ન હતી. જોકે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના ઘણાક પુસ્તકો અને બીજાં સાધનો મુસલમાનોના જમાનામાં નષ્ટ થઇ ગયા હતા; તોપણ બૌધ્ધકાલીન અનેક સ્તૂપ, સ્તંભ, મંદિર, ગુફા, જલાશય આદિ સ્થાનો, ધાતુ અને પાષાણની દેવી દેવતાઓની મૂર્તિઓ અને ખડકો, શિલાઓ તામ્રપત્રો ઇત્યાદિ ઉપર કોતરેલા અસંખ્ય લેખો કે જે ઇતિહાસનાં ખરાં અને મુખ્ય સાધનો મનાય છે, હજીએ અસંખ્ય વિદ્યમાન હતાં; તેથી તેમના ઉપરથી જો ઇતિહાસ તારવી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોત તો આજની માફક તે સમયમાં પણ આપણા ઇતિહાસના ઘણાક અધ્યાયો રચી શકાયા હોત, પરંતુ તેમના તરફ કોઇની દૃષ્ટિ જ ગઈ ન હતી; અને પાછળથી તો જેમ જેમ દેશમાં અરાજકતા અને અજ્ઞાનતા વધતી ગઈ, તેમ તેમ લોકો પ્રાચીન કાળની લિપિ અને તેની સાથે સ્મૃતિને પણ ભૂલતા ગયા અને એ રીતે સાધનોની હયાતી હોવા છતા પણ તેનો કાંઇ ઉપયોગ થયો નહિ.

ઇ. સ. ૧૩૫૬ માં દિલ્હીના સુલતાન ફીરોજશાહ તુગલકે ટોપરા અને મેરઠથી અશોકના લેખવાળા બે મોટા સ્તંભો ઘણા ઉત્સાહ અને પરિશ્રમ સાથે દિલ્હીમા અણાવ્યા હતા; (જેમાનો એક ફીરોજશાહના કટરામા અને બીજો 'કુશ્ક શિકાર' પાસે ઉભો કરેલો છે). એ સ્તંભો ઉપર ખોદેલા લેખોમાં શું લખેલું છે તે જાણવા માટે એ બાદશાહે ઘણી મ[illegible] અને ઘ[illegible] [illegible]ડિતોને બોલાવી તે વાંચવા માટે [illegible] નહિ, અને તથી અતે તે બા[illegible] [illegible]ગા પ્રમાણે અકબર બાદશાહને [illegible] જીજ્ઞાસા હતી પરંતુ કોઇપણ [illegible] પ્રાચીન લિપિઓને [illegible] આવા

જૂના શિલાલેખો અથવા તામ્રપત્રો મળી આવતા ત્યારે લોકો તેમના વિષયમાં વિવિધ કલ્પનાઓ કરતા. કોઈ તેને સિદ્ધિદાયક મંત્ર કહેતા, કોઈ તેને દેવતાનો લખેલો મંત્ર માનતા, અને કોઈ તેને ક્યાંએ જમીનમાં દાટેલા ધનની નોંધ સમજતા. આવી અજ્ઞાનતાને લીધે લોકોને એવા શિલાલેખો કે તામ્રપત્રોની કાંઈપણ કિમ્મત જણાતી ન હતી. ભાંગેલાં તૂટેલાં જૂનાં મંદિરો આદિના શિલાલેખોને તોડી ફોડી ક્યાંક સાધારણ પત્થરોને ઠેકાણે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો, ક્યાંક તેમને પગથીઆંઓમાં ચણી દેવામાં આવતા અને ક્યાંક ભાંગ અને ચટણી વાટવા માટે કામમાં લેવાતા. અનેક જૂનાં તામ્રપત્રો તાંબાના ભાવે કંસારાને ત્યાં વેચવામાં આવતાં અને કંસારાઓ તેમને ગાળી-ઉકાળી તેમાંથી નવાં વાસણો તૈયાર કરતા. લોકોની એ અજ્ઞાનતા હજી પણ ચાલુ છે. મેં મારા ભ્રમણ દરમ્યાન અનેક શિલાલેખોની આવી આવી દુર્દશાઓ થયેલી જોઈ છે. અનેક જૈનમંદિરોમાંના શિલાલેખો ઉપર ચોંટાડેલો ચૂનો મેં મારા હાથે ઉખેડેલો છે. ચાર વર્ષ ઉપર મુંબઈમાં એક બ્રાહ્મણ, જે ખંભાતની પાસેના એક ગામડામાં રહેતો હતો તે ત્રણ ચાર તામ્રપત્રો લઈને મારી પાસે આવ્યો હતો. તેની જમીન સંબંધે સરકારમાં કોઈ કેસ ચાલતો હતો, તેથી પોતાના ઘરમાં પડી રહેલા એ તાંબાપત્રમાં પોતાની જમીન માટે કંઈ લખેલું હશે એમ ધારી તે વંચાવવા મારી પાસે લાવ્યો હતો. તેમાંના એક પત્રની વચ્ચોવચ્ચથી બે ઇંચ વ્યાસ જેટલો ગોળ ટુકડો કાપી લીધેલો હતો. તેથી એ લેખનો કેટલોક મહત્વનો ભાગ જતો રહ્યો હતો. આ સંબંધમાં મેં તેને પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે થોડાક મહિના ઉપર એક લોટાનું તળીયું બનાવવા માટે એમાંથી એટલો ટુકડો કાપી લેવામાં આવ્યો હતો! આવા તો અનેક દાખલાઓ હજીએ બને છે. આવી જ દુર્દશા આપણા જુના ગ્રંથોની થઈ છે. યુગોના યુગો સુધી સારસંભાળ લીધા વગર અંધારી કોટડીઓમાં પડી રહેવા હજારો હસ્તલેખો ઉંદરડાઓના ઉદરમાં નષ્ટ થયા છે, અને છાપરામાંથી પડતા પાણીના ભેજથી સડી ગળી નાબૂદ થયા છે. અનેક ગુરુઓના નાલાયક ચેલાઓના હાથે પણ આપણા સાહિત્યના ઓછી વિટંબણા નથી થઈ. એક દાખલો આપું. કચ્છના એક વિદ્વાન્ ગોરજી હતા તેણે કોઈના બે છોકરાઓને ચેલા બનાવવા માટે પાળ્યા પોષ્યા હતા. એ ગોરજીના મરી ગયા પછી પાછળથી એ છોકરાઓ

તેનો જે વિશાળ પુસ્તક ભંડાર હતો તેમાંથી રોજ રોજ ક્રાને તેમ હજાર બે હજાર પાનાંઓ ફાડી હલવાઈને ત્યાં પડીકાં બાંધવા માટે આપી આવતા અને બદલામાં પાશેર ગરમાગરમ જલેબી લઈ આવી સવારનાં નાસ્તો પાણી કરી મજા માણતા. મને જ્યારે એની ખબર પડી ત્યારે તે હલવાઈ પાસે જઈ બધાં પાનાં તપાસ્યાં જેમાંથી પાંચસો વર્ષ જેટલાં જૂનાં બે ત્રણ જૈનસૂત્રો મને અખંડ મળી આવ્યાં હતાં. પાટણના જૈનભંડારોમાં સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ અને તેનાથી યે પહેલાંનાં લખેલાં તાડપત્રોનો તંબાખૂના પાનના ભૂકાની માફક થયેલો ભૂકો મેં મારી આ નરી આંખે જોયો છે. આવી રીતે આપણે આપણી અજ્ઞાનતાને લીધે આપણા ઇતિહાસના સાધનો નષ્ટ કર્યાં છે એટલુંજ નહિ પણ પરસ્પરની મતાન્ધતા અને સાંપ્રદાયિક અસહિષ્ણુતાના વિકારને વશ થઈને પણ આપણે આપણા સાહિત્યને ઘણી રીતે ખંડિત અને દૂષિત કર્યું છે: શૈવોએ વૈષ્ણવોના સાહિત્યનું નિકંદન કર્યું છે, વૈષ્ણવોએ જૈનોના સ્થાપત્યને દૂષિત કર્યું છે, દિગંબરોએ શ્વેતામ્બરોના લેખોને ખંડિત કર્યા છે તથા લુંકાઓએ તપાઓની નોંધો બગાડી છે. એમ પરસ્પર એક બીજાનું એક બીજાએ ઘણુંજ ખોયું છે. શોધખોળના વૃત્તાન્તોમાં આવા અનેક ઉદાહરણો નોંધાયલા મળી આવે છે. છેવટે મુસલમાન ભાઈઓએ હિન્દુઓના સ્વર્ગીય ભુવનોને તોડી ફાડી ખેદાન મેદાન કર્યા છે, અને તેમનાએ પવિત્ર ધામોને આખરે કાળે જમીન દોસ્ત કર્યા છે. આવી જાતની સંકટની પરંપરાઓમાંથી જે બચી રહેલા હતા તેમને સુરક્ષિત રાખવા માટે, જે અર્ધમૃત દશામાં હોય તેના પાસેથી કાંઈક છેવટનું જાણી લેવા માટે અને તેમ કરી ભારતનો ભૂતકાળ કે જે વિસ્મૃતિ અને અજ્ઞાનના પડ નીચે સજ્જડ દબાઈ રહ્યો હતો તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઉપર જણાવેલી એશિયાટિક સોસાઈટિની સ્થાપના થઈ હતી. એ સોસાઈટિના સ્થાપનાના દિવસથી હિંદુસ્તાનના ઐતિહાસિક અજ્ઞાનાન્ધકારનો ધીરે ધીરે લોપ થવા લાગ્યો. અનેક અંગ્રેજો એ સંસ્થાના ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરવા માટે જુદા જુદા વિષયોનું અધ્યયન કરવા લાગ્યા અને તે તે વિષયોના લેખો લખવા લાગ્યા. એ લેખોને પ્રકટ કરવા માટે 'એશિઆટિક રિસર્ચેસ' નામની એક ગ્રંથમાળા ચાલુ કરવામાં આવી. સને ૧૭૮૮ માં એ માળાનો પ્રથમ ભાગ પ્રકટ થયો. ૧૭૯૭ સુધીમાં એના પાંચ ભાગો પ્રકાશિત

ઇ.સ. ૧૭૮૯'માં તેનું એક નવીન સંસ્કરણ ઇંગ્લાંડમાં મોટીપાયે છપાવી દેવામાં આવ્યું. ત્યાં એ ભાષાની એટલી બધી માગણી થઈ કે ૫-૬ વર્ષમાં જ તેની બે આવૃત્તિઓ પ્રકટ થઈ ગઈ, અને એમ. એ. કસ્તામ નામના એક ફ્રેન્ચ વિદ્વાને, 'સિંધિનૂ એલિશા-રિકમ્' ના નામે તેનો ફ્રેન્ચ અનુવાદ પણ પ્રકટ કરી દીધો. એશિયા-ટિકની એ ગ્રન્થમાળામાં બીજા વિદ્વાનોની સાથે સર વીલીયમ જોન્સે પણ હિંદુસ્તાનના-ઈતિહાસના વિષયમાં અનેક ઉપયોગી લેખો લખ્યા. સૌથી પહેલાં તેમણેજ પોતાના એક લેખમાં એ વાત જાહેર કરી હતી કે મેગાસ્થનીસે વર્ણવેલો સાન્ડ્રોકોટસ્ અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય એ બન્ને એકજ વ્યક્તિ છે. પાટલિપુત્રનું અપભ્રષ્ટ રૂપ પાલીબોથ્રા છે અને તે આધુનિક પટનાજ છે. કારણ કે પટનાની પાસે વહેતા સોનનદને હિરણ્યબાહુ કહેવામાં આવે છે અને મેગા-સ્થનીસનું "એરાનોબોઆસ" એજ હિરણ્યબાહુનું અપભ્રષ્ટ રૂપ છે. આ રીતે ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યનો સમય સૌથી પહેલાં જોન્સ સાહેબેજ નિશ્ચિત કર્યો હતો.

જે અંગ્રેજ સૌથી પહેલાં સંસ્કૃત ભાષા શીખ્યો હતો તેનું નામ ચાર્લ્સ વિલ્કીન્સ હતું. તેણેજ પ્રથમ દેવનાગરી અને બંગાળી ટાઇપો બનાવ્યા. બિહાર પ્રાંતના એક ઉપરનો લેખ સૌથી પ્રથમ એણેજ વાંચી કાઢ્યો હતો. એ સિવાય બીજાં પણ કેટલાક તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો ઉપર એણે એશિયાટિક રિસર્ચીસના પ્રારંભના ભાગોમાં કેટલીક નોંધો લખી હતી. ભગવદ્ગીતાનું પહેલું પહેલું ઈંગ્લીશ ભાષાન્તર પણ એણેજ છાપીને કર્યું હતું.

સને ૧૭૯૪ માં સર જોન્સનું મરણ થયું. તેમના પછી તેમના સ્થાન ઉપર હેનરી કોલબ્રુકની સ્થાપના થઈ. કોલબ્રુક અનેક વિષયોમાં પ્રવીણ હતા. તેમણે સંસ્કૃત સાહિત્યનું ખાસું પરિશીલન કર્યું. જોન્સના સમયે સર જોન્સ પ્રેરિત પંડિત જગન્નાથ દ્વારા સંપાદિત "હિન્દુ અને મુસલમાનોના કાયદાઓનો સાર" એ નામક સંસ્કૃત ગ્રન્થનો અનુવાદ કરતા હતા કે, અધૂરા અનુવાદને પૂર્ણ કરવાનું કામ કોલબ્રુક સાહેબને સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે કેટલાક સંસ્કૃત પંડિતોની સહાયતાથી સને ૧૭૯૮ માં એ કામ પૂરું કર્યું. આ પછી તેમણે 'હિન્દુઓના ધાર્મિક રીતરિવાજો' 'ભારતીય માપ તથા પરિ-માણ' 'ભારતીય વર્ણવ્યવસ્થા' તથા 'ભારતવાસીઓની જાતો'

આદિ વિષયો ઉપર ગંભીર નિબંધો લખ્યા. એ પછી ૧૮૦૧ માં "સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા", "સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત છન્દઃશાસ્ત્ર" વિગેરે લેખો લખ્યા. એજ વર્ષમાં દિલ્હીના લોહસ્તંભ ઉપર કોતરેલી વિશાળદેવની સંસ્કૃત પ્રશસ્તિનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર પ્રકાશિત કર્યું. સને ૧૮૦૭ માં તેઓ એશિયાટિક સોસાયટિના સભાપતિ બન્યા. એજ વર્ષમાં તેમણે હિન્દજ્યોતિષ એટલે ખગોલવિદ્યા ઉપર એક ગ્રન્થ લખ્યો; જૈનધર્મ ઉપર એક વિસ્તૃત નિબંધ પ્રકટ કર્યો. કોલબ્રુકે વેદ, સાંખ્ય, મીમાંસા, ન્યાય, વૈશેષિક, વેદાન્ત, બૌદ્ધ આદિ ભારતનાં બધાં દર્શનો ઉપર મોટા મોટા નિબંધો લખ્યા હતા. તે સિવાય કૃષિ, વાણિજ્ય, સમાજવ્યવસ્થા, સાધારણ સાહિત્ય, કાનૂન, ધર્મ, ગણિત, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ આદિ બધા વિષયો ઉપર તેમણે ખૂબ વિસ્તૃત પ્રબંધો લખ્યા હતા. તેમના એ લેખો-નિબંધો-પ્રબંધો આજે પણ તેટલાજ માનથી વંચાય છે. વેબર, બુહ્લર અને મૅક્સ મૂલર આદિ વિદ્વાનોએ નિશ્ચિત કરેલા કેટલાય સિદ્ધાન્તો ભ્રમપૂર્ણ સિદ્ધ થઈ ગયા છે પરંતુ કોલબ્રુકે જાહેર કરેલા વિચારો ઘણાજ ઓછા તેમ થવા પામ્યા છે. એ એક સૌભાગ્યનીજ વાત હતી કે આપણા સાહિત્યને શરૂઆતમાંજ એક એવો ઉપાસક મળી આવ્યો કે જેણે યુરોપની આગળ આપણા પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યને નિષ્પક્ષપાત પૂર્વક મૂળ સ્વરૂપમા ઉપસ્થિત કર્યું અને જેણે દુનીયાનું ધ્યાન આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તરફ સહાનુભૂતિ પૂર્વક આકર્ષ્યું. જો તેણે આવો અપૂર્વ પરિશ્રમ ન કર્યો હોત તો આજે યુરોપમાં સંસ્કૃતનો આટલો પ્રચાર ન થયો હોત. કોલબ્રુક ભારત છોડી જ્યારે ઇંગ્લાંડમા ગયા ત્યારે ત્યા પણ તેમણે રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટિની સ્થાપના કરી અનેક વિદ્વાનોને સંસ્કૃતનું અધ્યયન કરવા માટે ઉત્સાહિત કર્યા, અને આંખે અપંગ થતા સુધી બીજા અનેક ઉપાયો દ્વારા સંસ્કૃત સાહિત્યની સતત સેવા કરતા રહ્યા.

જ્યારે એક તરફ કોલબ્રુક સાહેબ સંસ્કૃત સાહિત્યના અધ્યયનમાં ગરક થયા હતા ત્યારે બીજી તરફ બીજા કેટલાક તેમના જાતભાઇઓ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોના પુરાતત્ત્વની ગવેષણા કરવામાં મચી રહ્યા હતા. સને ૧૮૦૦ મા માર્કિવસ વેલ્સ્લિ સાહેબે માઇસોર પ્રાન્તના કૃષિ આદિ વિભાગોની તપાસ કરવા માટે ડૉ. બુકૅનનની નેમણૂંક કરી હતી. તેમણે પોતાના કૃષિવિષયક કાર્યની

સાથે સાથે તે પ્રાંતની જુની પુરાણી બાબતોનું કેટલુંક જ્ઞાન મેળવ્યું. તેમના કાર્યથી સંતુષ્ટ થઈને કંપનીએ તેમને ૧૮૦૭ માં બંગાળ પ્રાંતના એક વિશિષ્ટ પદ પર યોજ્યા. સાત વર્ષ પર્યંત તેમણે બિહાર, શાહાબાદ, ભાગલપુર, ગોરખપુર, દિનાજપુર, પુરનિયા, રંગપુર અને આસામમાં કામ કીધું. જો કે તેમને પ્રાચીન સ્થાનો વિગેરેની શોધખોળનું કામ સોંપવામાં આવ્યું ન હતું તો પણ તેમણે ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની ખૂબ ગવેષણા કરી. તેમની આ ગવેષણાથી ઘણો લાભ થયો. અનેક અજ્ઞાત ઐતિહાસિક બાબતોની માહીતી મળી. પૂર્વીય ભારતની પ્રાચીન વસ્તુઓની શોધખોળ સૌથી પ્રથમ એમણેજ કરી.

પશ્ચિમ ભારતની પ્રસિદ્ધ કેનેરી ગુફાઓનું વર્ણન સૌથી પ્રથમ સાલ્ટ સાહેબે અને હાથીગુફાઓનું વર્ણન ર્સ્કિન સાહેબે લખ્યું. આ બન્ને વર્ણનો બોમ્બે ટ્રાંઝેક્શન નામના પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં પ્રકાશિત થયાં. એજ પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમાં સાઈક્સ સાહેબે બીજાપુર (દક્ષિણ) નું વર્ણન લોકોની આગળ મૂક્યું.

છેક દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું વર્ણન ટોમસ ડેનિયલ નામના સાહેબે મેળવવું શરૂ કર્યું. તેજ વખતે દક્ષિણમાં કર્નલ મેકેન્ઝીએ પણ પુરાતત્ત્વ વિદ્યાના અભ્યાસનો પ્રારંભ કીધો હતો. તે સર્વે ડિપાર્ટમેન્ટમાં નોકર હતા. તેમણે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથો અને શિલાલેખોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. મેકેન્ઝી સાહેબ કેવળ સંગ્રહકાર હતા. તેઓ ગ્રંથો અને લેખોને વાંચી શકતા ન હતા. પરંતુ તેમના પછીના શોધકોને તેમના આ સંગ્રહથી ઘણો લાભ થયો હતો. દક્ષિણના કેટલાક અનતિ-પ્રાચીન શિલાલેખોના ભાષાન્તરો ડૉ. મિલે કીધાં હતાં. આજ રીતે રાજપુતાના અને મધ્ય ભારતના કેટલાક ભાગોનું સારૂં જ્ઞાન કર્નલ ટૉડે મેળવ્યું અને એ પ્રદેશોમાંના અનેક જુની પુરાણી વસ્તુઓની શોધખોળ તેમણે કરી.

આ પ્રમાણે જુદા જુદા વિદ્વાનો દ્વારા ભારતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોના વિષયમાં થોડુંક જ્ઞાન મેળવવામાં આવ્યું ને ઘણીક વસ્તુઓ જાણવામાં આવી; પરંતુ પ્રાચીન લિપિનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હજી કોઈને મળેલું ન હોવાથી ભારતના પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાધનોના ભંડાર ઉપર હજી તેવો ને તેવોજ અંધકારનો પડદો પડેલો હતો. જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અનેક પુરાતન સિક્કાઓ અને શિલાલેખોનો ઘણો

સારો સંગ્રહ મેળવી લીધો હતો ખરો, પણ લિપિજ્ઞાનના અભાવે તેમનો ત્યાં સુધી કાંઇ ઉપયોગ થયો ન હતો.

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસના પ્રથમ અધ્યાયનો ખરો પ્રારંભ ઇ. સ. ૧૮૩૭ થી થાય છે. એ વર્ષમાં એક નવીન નક્ષત્રનો ઉદય થાય છે કે જે ભારતીય પુરાતત્ત્વ વિદ્યા ઉપર પડેલા પડદાને દૂર ખસેડે છે. એશિયાટિક સોસાઇટિની સ્થાપનાના દિવસથી તે ૧૮૩૪ સુધીમાં પુરાતત્ત્વ સંબંધી ખરું કામ બહુજ ઓછું થયું હતું. ત્યાં સુધી વિશેષ કરીને જુના ગ્રંથોના અનુવાદોજ થતા રહ્યા હતા. શિલાલેખો કે જે ભારતના ઇતિહાસના એક માત્ર ખરા સાધન તરીકે ગણાય છે તેમના સંબંધમાં ઘણુંજ ઓછું કાર્ય થયું હતું. કારણ એ હતું કે પ્રાચીન લિપિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું અદ્યાપિ બાકી હતું.

મેં ઉપર એક ઠેકાણે જણાવ્યું છે તેમ પહેલ વહેલી સંસ્કૃત ભાષા શીખનાર અંગ્રેજ ચાર્લ્સ વિલ્કીન્સ હતો, અને સૌથી પ્રથમ શિલાલેખ તરફ ધ્યાન આપનાર પણ તેજ હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૮૫ માં દીનાજપુર જીલ્લાના બદાલ નામક સ્થાન પાસે મળેલા એક સ્તંભ ઉપરનો લેખ વાચ્યો હતો જે બંગાળાના રાજા નારાયણ પાલના સમયનો લખેલો હતો. તેજ વર્ષમા એક હિંદુસ્થાની પંડિત નામે રાધાકાન્ત શર્માએ ટોમરા વાળા દિલ્હીના અશોક સ્તંભ ઉપર ખોદેલા અજમેરના ચૌહાણ રાજા અનલદેવના પુત્ર વીસલદેવના ત્રણ લેખો વાચ્યા જેમાના એકની મિતિ 'સંવત્ ૧૨૨૦ વૈશાખ સુદી ૫' છે. આ લેખોની લિપિ બહુ જુની ન હોવાથી સરલતાની સાથે તે વાચી શકાયા હતા. પરંતુ તેજ વર્ષમા જે. એચ. હેરિંગ્ટને બુદ્ધગયા પાસે આવેલી નાગાર્જુની અને બારાબાર ગુફાઓમાં ઉપરના લેખો કરતા વધારે જુના એવા મૌખરી વંશના રાજા અનંતવર્માના ત્રણ લેખો ખોળી કઢ્યા હતા કે જેમની લિપિ ગુપ્તકાલીન લિપિથી ઘણે અંશે મળતી હોવાથી તેમનુ વાચન કઠિન થઇ પડ્યું હતું. પણ ચાર્લ્સ વિલ્કીન્સ ચાર વર્ષ સુધી પરિશ્રમ લઇ તે ત્રણે લેખોને વાચી લીધા અને તેમ કરી તેણે ગુપ્તલિપિના લગભગ અડધી વર્ણમાળાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું.

ગુપ્તલિપિ એટલે શું એની તમને ખબર નહિ હોય તેથી તેનો સહજ ખુલાસો અહિં કરી દઉં. હાલમા જે લિપિને આપણે દેવ-

નાગરી (અથવા બાળબોધ) ના નામે ઓળખીએ છીએ, તે સાધારણ રીતે ત્રણ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થએલી છે. આ ચાલુ આકૃતિ પૂર્વે તેની જે આકૃતિ હતી તેને કુટિલ લિપિના નામે ઓળખવામાં આવે છે. એ આકૃતિનો સમય સાધારણ સમજવાની ખાતર ઈ. સ. ના ૬ ઠ્ઠા સૈકાથી તે ૧૦ મા સૈકા સુધીનો માની લેવો જોઈએ. તેની પહેલાંની આકૃતિને ગુપ્તલિપિના નામે ઓળખવામાં આવે છે, જેનો સામાન્ય સમય ગુપ્તવંશનો રાજત્વકાળ ગણાય છે. તે પહેલાંની આકૃતિ વાળી લિપિને બ્રાહ્મીલિપિ કહેવાય છે. અશોકના લેખો આજ લિપિમાં લખાયલા છે. એનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ થી ઈ. સ. ૩૫૦ સુધીનો મનાય છે.

સન ૧૮૧૮ થી ૧૮૨૩ લગી કર્નલ જેમ્સ ટૉડે રાજપુતાનાના ઇતિહાસની શોધખોળ કરતા રાજપુતાના અને કાઠિયાવાડમાંથી કેટલાક પ્રાચીન લેખોનો પત્તો મેળવ્યો હતો. જેમાંના ૭ મી શતાબ્દીથી લઇ ૧૫ મા શતાબ્દી સુધીના અનેક લેખો તે કર્નલના ગુરૂ યતિ જ્ઞાનચંદ્રજીએ વાંચ્યા હતા, અને જેનો સારાંશ યા અનુવાદ ઉક્ત સાહેબે પોતાના "રાજસ્થાન" નામક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસમાં આપ્યો છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૮ મા બી. [illegible] બેબીંગ્ટને મામલ્લપુરના કેટલાક સંસ્કૃત અને તામીલ લેખો વાંચ્યા. તેમની વર્ણમાલાઓ તૈયાર કીધી. તેવીજ રીતે વૉલ્ટર ઇલિયટે પ્રયાસ [illegible] કાનડી અક્ષરોનું જ્ઞાન મેળવી તેમની વિસ્તૃત વર્ણમાલા [illegible] પ્રકટ કરી.

ઈ. સ. ૧૮૩૪ મા [illegible] અલાહાબાદના અશોકસ્તંભ ઉપર ખોદેલા ગુપ્તવંશી [illegible] કેટલોક ભાગ વાંચ્યો, અને પાછળથી તેજ [illegible] તે લેખને સંપૂર્ણ વાંચી ૧૮૩૭ મા [illegible]

[illegible] કેટલાક દાનપત્રો [illegible] પણ વાંચ્યા.

[illegible] ગિરનારના [illegible]

[illegible] ૧૮૩૪ મા [illegible]

સારો સંગ્રહ મેળવી લીધો હતો ખરો, પણ લિપિજ્ઞાનના અભાવે તેમનો ત્યાં સુધી કાંઇ ઉપયોગ થયો ન હતો.

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસના પ્રથમ અધ્યાયનો ખરો પ્રારંભ ઇ. સ. ૧૮૩૭ થી થાય છે. એ વર્ષમાં એક નવીન નક્ષત્રનો ઉદય થાય છે કે જે ભારતીય પુરાતત્ત્વ વિદ્યા ઉપર પ્રકાશ પાડવાને ફરી ભમ્યો છે. એશિયાટિક સોસાઇટીની સ્થાપનાના દિવસથી તે ૧૮૩૪ સુધીમાં પુરાતત્ત્વ સંબંધી ખરું કામ બહુજ ઓછું થયું હતું. ત્યાં સુધી વિશેષ કરીને જુના ગ્રંથોના અનુવાદોજ થતા રહ્યા હતા. શિલાલેખો કે જે ભારતના ઇતિહાસના એક માત્ર ખરા સાધન તરીકે ગણાય છે તેમના સંબંધમાં ઘણુંજ ઓછું કાર્ય થયું હતું. કારણ એ હતું કે પ્રાચીન લિપિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું અદ્યાપિ બાકી હતું.

મેં ઉપર એક ઠેકાણે જણાવ્યું છે તેમ પહેલ વહેલી સંસ્કૃત ભાષા શીખનાર અંગ્રેજ ચાર્લ્સ વિલ્કીન્સ હતો, અને સૌથી પ્રથમ શિલાલેખ તરફ ધ્યાન આપનાર પણ તેજ હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૮૫ માં દીનાજપુર જીલ્લાના બદાલ નામક સ્થાન પાસે મળેલા એક સ્તંભ ઉપરનો લેખ વાંચ્યો હતો કે જે બંગાળના રાજા નારાયણપાલના સમયનો લખેલો હતો. તેજ વર્ષમાં એક હિંદુસ્થાની પંડિત રાધાકાન્ત શર્માએ ટોપરા વાળા દિલ્હીના અશોક સ્તંભ ઉપર કોતરેલા અજમેરના ચૌહાણ રાજા અનલદેવના પુત્ર વીસલદેવના ત્રણ લેખો વાંચ્યા જેમના એકની મિતિ 'સંવત્ ૧૨૨૦ વૈશાખ સુદી ૫' છે. આ લેખોની લિપિ બહુ જુની ન હોવાથી સરલતાથી સાથે તે વાંચી શકાયા હતા. પરંતુ તેજ વર્ષમાં જે. એચ. હેરિંગ્ટને બુદ્ધગયા પાસે આવેલી નાગાર્જુની અને બરાબર ગુફાઓમાં કોતરેલા લેખો કાઢ્યા. જુના એવા મૌખરી વંશના રાજા અનંતવર્માના ત્રણ લેખો હતા. એની કાઢવા વેળા કે જેમની લિપિ ગુપ્તકાલીન લિપિથી ઘણી મળતી હોવાથી તેમનું વાંચન કઠિન થઇ પડ્યું હતું, પણ ચાર્લ્સ વિલ્કીન્સ ચાર વર્ષ સુધી પરિશ્રમ કરી તે ત્રણે લેખોને વાંચી લીધા અને તેમ કરી તેણે ગુપ્તલિપિના લગભગ અર્ધી વર્ણમાલાનું જ્ઞાન મેળવી લીધું.

ગુપ્તલિપિ એટલે શું એ જેને ખબર નહિ હોય તેણે [illegible] અહિં કરી [illegible] જે લિપિને આપણે દેવ-

ખરોષ્ટી (અથવા ખરોષ્ઠી) ના નામે ઓળખીએ છીએ, તે સાધારણ રીતે ત્રણ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થએલી છે. આ ચાલુ આકૃતિ પૂર્વે જેવી જે આકૃતિ હતી તેને કુટિલ લિપિના નામે ઓળખ-વામાં આવે છે. એ આકૃતિનો સમય સાધારણ સમજવાની ખાતર ઇ. સ. ના ૬ ઠ્ઠા સૈકાથી તે ૧૦ મા સૈકા સુધીનો માની લેવો જોઇએ. તેના પહેલાંની આકૃતિને ગુપ્તલિપિના નામે ઓળખવામાં આવે છે, જેનો સામાન્ય સમય ગુપ્તવંશનો રાજત્વકાળ ગણાય છે. તે પહેલાંની આકૃતિ વાળી લિપિને બ્રાહ્મીલિપિ કહેવાય છે. અશો-કના લેખો આજ લિપિમાં લખાએલા છે. જેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૩૫૦ સુધીનો મનાય છે.

સન ૧૮૧૮ થી ૧૮૨૩ સુધી કર્નલ જેમ્સ ટૉડે રાજપુતાના-ના ઇતિહાસની શોધખોળ કરતાં રાજપુતાના અને કાઠિયાવાડમાંથી કેટલાક પ્રાચીન લેખોનો પત્તો મેળવ્યો હતો. જેમાંના ૭ મી શતા-બ્દીથી લઇ ૧૫ મી શતાબ્દી સુધીના અનેક લેખો તે કર્નલના ગુરુ યતિ જ્ઞાનચંદ્રજીએ વાંચ્યા હતા, અને જેનો સારાંશ આ અનુવાદ ઉક્ત સાહેબે પોતાના "રાજસ્થાન" નામક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસમાં આપ્યો છે.

ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં બી. જી. બેબીંગ્ટને મામલ્લપુરના કેટલાક સંસ્કૃત અને તામીલ લેખો વાંચી તેમની વર્ણમાલાઓ તૈયાર કીધી. તેવીજ રીતે વૉલ્ટર ઇલિયટે પ્રાચીન કાનડી અક્ષરોનું જ્ઞાન મેળવી તેમની વિસ્તૃત વર્ણમાળાઓ પ્રકાશિત કરી.

ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં કેપ્ટન ટ્રોયરે પ્રયાગના અશોકસ્તંભ ઉપર ખોદેલા ગુપ્તવંશી રાજા સમુદ્રગુપ્તના લેખનો કેટલોક ભાગ વાંચ્યો, અને પાછળથી તેજ વર્ષમાં ડૉ. મિલે તે લેખને સંપૂર્ણ વાંચી ૧૮૩૭ માં ભિટારીના સ્તંભ ઉપરનો સ્કંદગુપ્તનો લેખ પણ ઉકેલી લીધો.

૧૮૫૩ માં ડબ્લ્યુ. એચ. વૉથને વલ્લભીના કેટલાક દાન-પત્રો ઉકેલ્યાં.

૧૮૩૭–૩૮ માં જેમ્સ પ્રિન્સેપે દીલ્લી, કમાઉં અને એરણના સ્તંભો ઉપરના, સાંચી અને અમરાવતીના સ્તૂપો ઉપરના, તેમજ ગિરનારના ખડક ઉપરના ગુપ્તલિપિના બધા લેખો વાંચી કાઢ્યા.

સાંચી સ્તૂપના ચંદ્રગુપ્તવાળા મહત્ત્વના લેખ સંબંધે જે પ્રિન્સેપે ૧૮૩૪માં લખ્યું હતું કે 'પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓ હજી સુધી સાંચીના

શિલાલેખોમાં શું લખ્યું છે એ કાંઇ પણ જાણી શક્યા નથી,' તેજ પ્રિન્સેપ ૧૮૩૭ માં એ બધા લેખોને યથાર્થ અનુવાદ સાથે પ્રકટ કરવાની સંપૂર્ણ સફળતા મેળવી શક્યા હતા.

આ રીતે કેપ્ટન ટ્રોયર, ડૉ. મિલ અને જેમ્સ પ્રિન્સેપના સતત પરિશ્રમથી ચાર્લ્સ વિલ્કીન્સે જે ગુપ્તલિપિની અપૂર્ણ વર્ણમાળા તૈયાર કરી હતી તે સંપૂર્ણ થઇ અને તેથી ગુપ્તવંશી રાજાઓના સમય સુધીના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો સિક્કાઓ વગેરે વાંચવામાં પૂરેપૂરી સરળતા અને સફળતા મળી.

હવે બધી લિપિઓની જે આદિજનની બ્રાહ્મી લિપિ તેનો વારો આવ્યો. તે લિપિ ગુપ્ત લિપિથી પ્રાચીન હોવાના સબબે તેનું એકદમ ઉકેલવું કઠિણ હતું. એ લિપિનાં દર્શન તો ઇ. સ. ૧૭૯૫ માંજ શોધકોને થઇ ગયાં હતાં. એ સાલમાં સર ચાર્લ્સ મૅલેટે ઇલોરાની ગુફાઓમાંના કેટલાક નાના નાના બ્રાહ્મી લેખોની નકલો સર વિલિયમ જોન્સ પર મોકલી હતી. તેમણે એ નકલોને મેજર વિલ્ફોર્ડ કે જે તે વખતે કાશીમા હતો તેના તરફ ત્યાંના કોઇ પંડિત મારફત ઉકેલવા માટે, રવાના કરી. પ્રથમ તો ત્યા તે ઉકેલનાર કોઇ મળ્યો નહિ પણ પાછળથી એક ચાલાક બ્રાહ્મણે કેટલીક પ્રાચીન વર્ણમાળાઓનું એક કૃત્રિમ પુસ્તક તે બિચારા જીજ્ઞાસુ મેજરને બતાવી તે લેખોને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ખોટી રીતે વાચી બતાવ્યા અને બદલામા ખૂબ દક્ષિણા મેળવી. વિલ્ફોર્ડ સાહેબે આવી કલ્પિત રીતે વાચેલા લેખો ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ આણી તે બ્રાહ્મણના સમજાવ્યા પ્રમાણે તે લેખોનું ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર પણ કરી લીધું અને પછી લેખોની નકલો સાથે તે ભાષાન્તર સર જોન્સ ઉપર મોકલી આપ્યું. આ સંબંધમાં મેજર વિલ્ફોર્ડે સર જોન્સ ઉપર જે પત્ર લખ્યો હતો તેમા તે બહુ ઉલ્લાસ પૂર્વક લખે છે કે—"આ સાથે કેટલાક લેખોની નકલો તેના ખુલાસા સાથે મોકલવાની રજા લઉં છું. પ્રથમ તો મેં એ લેખોને કોઇ દિવસ પણ ઉકેલી શકવાની આશા સમૂળગી છોડી દીધી હતી, કારણ કે હિંદુસ્તાનના આ ભાગમા (બનારસ તરફ) જુના લેખો મળતા નથી, તેથી તે ઉકેલવાની કળાની બુદ્ધિની અજમાયશ કરવાના કે કીર્ત્તિ કરવાની તકજ મળી ન હતી. તેમ છતાં, અને મારા ઘણા યત્નો નિષ્ફળ થયા છતાં, આખરે સદ્ભાગ્યે, એક વૃદ્ધ ગુરુ મને મળી આવ્યા જેણે એ લેખોને વાંચવાની કુંચી

વપરાતી અને જુના જમાનામાં હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં જે લિપિઓ ચાલતી હતી તેનું એક એકત્ર પુસ્તક તેઓ મારી પાસે રજુ કર્યું. આ એક અત્યંત સૌભાગ્યસૂચક શોધ થઈ છે, જે આપણને ભવિષ્યમાં ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે." મે. વિલ્ફર્ડની આ "શોધ" માટે ઘણાં વર્ષો સુધી કોઈને શંકા સુદ્ધાં થઈ નહિ. કારણ કે સને ૧૮૨૭ ના અરસામાં, ખંડગિરિના ગુફા લેખના એક શિલાલેખના લેખના સંબંધમાં લખતાં મી. સ્ટર્લિંગ લખે છે કેઃ— "જુના લેખો વાંચવાની કુંચી એક વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ પાસેથી મેળવી મે. વિલ્ફર્ડની વિદ્યા અને બુદ્ધિએ ધર્મોના અને ગામોના લેખો કે જે આવી લિપિમાં લખાયલા છે તેનો કેટલોક ભાગ ઉકેલ્યો હતો. ત્યાર પછી દિલ્હી અને બીજાં સ્થળોના તેવા લેખો ઉકેલવામાં તે કુંચીનો કાંઈ પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી તે વિસ્મય થવા જેવું છે." મી. પ્રિન્સેપને ૧૮૩૩ માં ખરી કુંચી જડી, તે પહેલાં આશરે એક વર્ષ ઉપર તેમણે પણ આશ્ચર્ય રીતે મે. વિલ્ફર્ડની કુંચીનો ઉપયોગ ન કરવા બાબત પોતાની દિલગીરી પ્રકટ કરેલી છે. એક શોધક અને જીજ્ઞાસુ વિદ્વાનને આવી દીલગીરી થવી સ્વાભાવિક છે. પણ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણની બનાવેલી કુંચીનો વધારે ઉપયોગ ન કરવામાં આવ્યો તેમાં આશ્ચર્ય માનવા જેવું કશું નથી. કારણ કે જેમ પુરાતત્ત્વની બીજી શાખાઓમાં મે. વિલ્ફર્ડની ભલાનું બાદ કરનારા પંડિતબાજ બ્રાહ્મણોની કારવાઈઓનો તે શિકાર ભોગ થઈ પડ્યો હતો તેમ આ બાબતમાં પણ બન્યું હતું. એ ગમે તેમ હો, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મે. વિલ્ફર્ડની કહેવાતી શોધ એક સંપૂર્ણ બનાવટ હતી. કારણ કે તેમણે જ એક બેબાક તદન કલ્પિત હતો અને તેનો તેમનું કરેલ તરજુમો પણ તેવોજ નિર્મૂળ હતો,—યુધિષ્ઠિર અને પાંડવોના વનવાસ અને નિર્જન જંગલોમાં પરિભ્રમણની વાતોઓનો તે ન સમજાય તેવો અલૌકિક હતો. એ ધૂર્ત બ્રાહ્મણે બનાવેલા અક્ષરો ભરાઇ ખોટું અનુસંધાન કરવા માટે વિલ્ફર્ડ કલ્પના કરી હતી કે પાંડવો વનવાસ દરમ્યાન બ્રાહ્મણોના સંસર્ગમાં ન આવવાના હોવાથી [illegible] હતા. તેથી તેમના વિદુર અને વ્યાસ જેવા સગાં અને સંબંધીઓએ તેમને આવવાન કહેવાની સૂચના આપવા માટે આ યુક્તિઓ કરી હતી. તેઓ [illegible] ભાઈ. આ હિસાબે [illegible] દૂર દૂર. અને સહે-

સહેલાઈથી ન સમજાય તેવાં વાક્યો, પહેલેથીજ સંકેત કરી રાખેલી લિપિમાં લખી, પોતાનો હેતુ પાર પાડતા રહેતા હતા. ઇંગ્રેજો પોતાને બહુજ બુદ્ધિમાન્ અને ચાલાક માને છે અને હસતે મુખે તેઓ દુનીઆના બીજા ભોળા લોકોને ઠગવાની પૂરી કળા જાણે છે, પરંતુ તેઓ પણ ભારતવર્ષની સ્વર્ગપુરી ગણાતી કાશીના "ઠગ ગુરુ" ની ઝોળીમાં એક વખત આવી રીતે મૂકાઈ જતા હતા. અસ્તુ.

એશિયાટિક સોસાયટિની પાસે દિલ્લી અને અલાહાબાદના સ્તંભો તથા ખંડગિરિના ખડકો ઉપરના લેખોની નકલો એકઠી થએલી હતી, પરંતુ વિલ્ફોર્ડ સાહેબની 'શોધ' નિષ્ફળ જવાથી કેટલાંએ વર્ષો સુધી તે લેખોને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન થયો નહિ. એ લેખોના મર્મને જાણવાની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા રહેવાને લીધે મી. જેમ્સ પ્રિંસેપે ઈ. સ. ૧૮૩૪–૩૫ માં અલાહાબાદ, રધિઆ અને મથિઆના સ્તંભો ઉપરના લેખોની છાપો મંગાવી, અને તેમને દિલ્લીના લેખની સાથે મુકી એ જાણવાની કોશીશ કીધી કે તેમાં કોઈ શબ્દ એક સરખો છે કે નહિ. આ પ્રમાણે ચારે લેખોને પાસે પાસે મુકવાથી તુરત તેમને જણાયું કે એ ચારે લેખો એકજ જાતના છે. આથી પ્રિંસેપનો ઉત્સાહ વધ્યો અને પોતાની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ થવાની તેમને આશા બંધાઈ. પછી તેમણે અલાહાબાદ–સ્તંભ ઉપરના લેખના ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિ વાળા અક્ષરો જુદા તારવ્યા, જેથી તેમને સમજાયું કે ગ્રીક લિપિના અક્ષરોની માફક તેના પણ કેટલાક અક્ષરો સાથે સ્વરોની માત્રાઓના જુદા જુદા પાંચ ચિન્હો લાગેલા છે. પછી તેમણે એ પાંચે ચિન્હોને એકત્ર કરી પ્રકટ કર્યા. આથી કેટલાક વિદ્વાનોને એ અક્ષરોની બાબતમાં યૂનાની હોવાનો જે ભ્રમ હતો તે દૂર થઈ ગયો.

અશોકના લેખોની લિપિ સાધારણ રીતે જોનારને ઇંગ્રેજી અથવા ગ્રીક લિપિની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ટૉમ કોરિએટ નામના મુસાફરે અશોકના દિલ્લીવાળા સ્તંભના લેખને જોઈ એલ. વ્હીટરને એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે "હું આ દેશના દિલ્લી નામના શહેરમાં આવ્યો છું કે જ્યાં આગળ મહાન્ અલેક્ઝાંડરે હિન્દુસ્થાનના રાજા પોરસને હરાવ્યો હતો, અને પોતાના વિજયની સ્મૃતિમાં તેણે એક મોટો સ્તંભ ઉભો કરાવ્યો હતો જે અદ્યાપિ અહિં મોજુદ છે." પાદરી એડવર્ડ ટેરીએ લખ્યું છે કે—"ટૉમ કોરિ-

એક અને કહ્યું હતું કે તેણે દિલ્હીમાં ગ્રીક લેખવાળો એક સ્તંભ જોયો છે જે મહાન્ અલેકઝાંડરની સ્મૃતિ માટે ત્યાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો." આવી રીતે બીજા પણ લેખકોએ એ લેખને ગ્રીક લેખ માન્યો હતો.

ઉક્ત રીતે સ્વરોનાં ચિન્હોને ઓળખી લીધા પછી મી. પ્રિંસેપે અક્ષરોને ઓળખવાનો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો. તેમણે પ્રથમ પ્રત્યેક અક્ષરને ગુપ્ત લિપિના અક્ષર સાથે મેળવવાનો અને જે તેની સાથે બરાબર મળતો થાય તેને ક્રમથી વર્ણમાળામાં દાખલ કરવાનો ક્રમ લીધો. આ રીતે ઘણાક અક્ષરો તેમની જાણમાં આવી ગયા.

પાદરી જેમ્સ સ્ટીવન્સને પણ પ્રિંસેપની માફક આજ શોધમાં અનુરક્ત થઈ 'क', 'ज', 'थ', 'प', અને 'व' એટલા અક્ષરો ઓળખી કાઢયા, અને આ અક્ષરોની સહાયતાથી તેમણે લેખોને પુરા વાંચી તેનો અનુવાદ કરવાનો મનોરથ કીધો. પરંતુ કાંઇક તો અક્ષરોને ઓળખવામાં ભૂલ થઈ જવાથી, કાંઇક વર્ણમાળાની અપૂર્ણતાથી અને કાંઇક એ લેખોની ભાષાને સંસ્કૃત સમજવાથી તેમનો એ ઉદ્યોગ પૂરેપૂરો સફળ થયો નહિ. પણ આથી પ્રિંસેપને નિરાશા થઈ નહિ. ઇ. સ. ૧૮૩૫ મા પ્રસિદ્ધ પુરાતત્વજ્ઞ પ્રો. લૅસ્સને એક બાક્ટ્રિઅન ગ્રીક સિક્કા પર આજ અક્ષરોમા લખેલું ઍગૅથૅાક્લિસનું નામ વાંચ્યું, પરંતુ ૧૮૩૭ ની શરૂઆતમાંજ મી. પ્રિંસેપે પોતાના અલૌકિક સૂક્ષ્મદ્વારા એક નાનો સરખો दान શબ્દ શોધી કાઢયો હતો જેણે એકદમ આ સઘળી ગૂઢ બાબતોનો નિકાલ કરી દીધો. હકીકત આ પ્રમાણે છે:—ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં મિ. પ્રિંસેપે સાંચી-સ્તૂપના સ્તંભો આદિ ઉપર ખોદેલા કેટલાક નાના નાના લેખોની છાપોને એકત્ર કરીને જોઈ તો તે બધામા અંતે બે અક્ષરો એકજ સરખા જણાયા અને તેની પહેલા स અક્ષર લખેલો દેખાયો જેને પ્રાકૃતભાષાનો છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય (સંસ્કૃત स्य ના બદલે) માની એ અનુમાન કર્યું કે બધા લેખો જુદા જુદા મનુષ્યો દ્વારા કરાએલા દાનનું સૂચન કરતા હોવા જોઈએ. છેલ્લા બધે એક સરખા જણાતા બે અક્ષરો કે જે ઓળખાતા ન હતા, તેમાથી પહેલા અક્ષરની સાથે 'ा' આ ની માત્રા અને બીજાની સાથે ' અનુસ્વારનું ચિન્હ લાગેલું હોવાથી પહેલો અક્ષર તે दा અને બીજો તે नं હોઈ એમ એ શબ્દ दानं જ હોવો જોઇએ એમ તેમણે નિશ્ચય

લાકથી ન સમજાય તેવાં વાક્યો, પહેલેથીજ સંકેત કરી રાખેલી લિપિમાં લખી, પોતાનો હેતુ પાર પાડતા રહેતા હતા. કમેજો પોતાને બહુજ બુદ્ધિમાન્ અને ચાલાક માને છે અને હસતે મુખે તેઓ દુનીઆના બીજા ભોળા લોકોને ઠગવાની પૂરી કળા જાણે છે, પરંતુ તેઓ પણ ભારતવર્ષની સ્વર્ગપુરી ગણાતી કાશીના "વૃદ્ધ ગુરૂ" ની ઝોળીમાં એક વખત આવી રીતે મૂકાઈ જતા હતા. અસ્તુ.

એશિયાટિક સોસાયટિની પાસે દિલ્હી અને અલાહાબાદના સ્તંભો તથા ખંડગિરિના ખડકો ઉપરના લેખોની નકલો એકઠી થએલી હતી, પરંતુ વિલ્ફોર્ડ સાહેબની 'શોધ' નિષ્ફળ જવાથી કેટલાંએ વર્ષો સુધી તે લેખોને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન થયો નહિ. એ લેખોના મર્મને જાણવાની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા રહેવાને લીધે મી. જેમ્સ પ્રિંસેપે ઈ. સ. ૧૮૩૪-૩૫ માં અલાહાબાદ, રધિઆ અને મથિઆના સ્તંભો ઉપરના લેખોની છાપો મંગાવી, અને તેમને દિલ્હીના લેખની સાથે મુકી એ જાણવાની કોશીશ કીધી કે તેમાં કોઈ શબ્દ એક સરખો છે કે નહિ. આ પ્રમાણે ચારે લેખોને પાસે પાસે મુકવાથી તુરત તેમને જણાયું કે એ ચારે લેખો એકજ જાતના છે. આથી પ્રિંસેપનો ઉત્સાહ વધ્યો અને પોતાની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ થવાની તેમને આશા બંધાઈ. પછી તેમણે અલાહાબાદ-સ્તંભ ઉપરના લેખના ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિ વાળા અક્ષરો જુદા તારવ્યા, જેથી તેમને સમજાયું કે ગુપ્ત લિપિના અક્ષરોની માફક તેના પણ કેટલાક અક્ષરો સાથે સ્વરોની માત્રાઓના જુદા જુદા પાંચ ચિન્હો લાગેલા છે. પછી તેમણે એ પાંચે ચિન્હોને એકત્ર કરી પ્રકટ કર્યાં. આથી કેટલાક વિદ્વાનોને એ અક્ષરોની બાબતમાં યૂનાની હોવાનો જે ભ્રમ હતો તે દૂર થઈ ગયો.

અશોકના લેખોની લિપિ સાધારણ રીતે જોનારને ઇંગ્રેજી અથવા ગ્રીક લિપિની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ટૉમ કૉરિએટ નામના મુસાફરે અશોકના દિલ્હીવાળા સ્તંભના લેખને જોઈ એલ્. વ્હીટરને એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે "હું આ દેશના દિલ્હી નામના શહેરમાં આવ્યો છું કે જ્યાં આગળ મહાન્ અલેક્ઝાંડરે હિન્દુસ્થાનના રાજા પોરસને હરાવ્યો હતો, અને પોતાના વિજયની સ્મૃતિમાં તેણે એક મોટો સ્તંભ ઉભો કરાવ્યો હતો જે અદ્યાપિ અહિં મોજુદ છે." પાદરી એડવર્ડ ટેરીએ લખ્યું છે કે—"ટૉમ કૉરિ-

ચિરે અને કહ્યું હતું કે તેણે ફિરોઝમાં એક લેખવાળો એક સ્તંભ જોયો છે કે મહાન્ અલેક્ઝાંડરની સ્મૃતિ માટે ત્યાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો." આવી રીતે બીજા પણ લેખકોએ એ લેખને ગ્રીક લેખ માન્યો હતો.

ઉક્ત રીતે સ્વરોનાં ચિન્હોને ઓળખી લીધા પછી મી. પ્રિન્સેપે અક્ષરોને ઓળખવાનો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો. તેમણે પ્રથમ પ્રત્યેક અક્ષરને ગ્રીક લિપિના અક્ષર સાથે મેળવવાનો અને જે તેની સાથે બરાબર મળતો આવે તેને ક્રમથી વર્ણમાળામાં દાખલ કરવાનો ક્રમ લીધો. આ રીતે ઘણાક અક્ષરો તેમની જાણમાં આવી ગયા.

પાદરી જેમ્સ સ્ટીવન્સને પણ પ્રિન્સેપની માફક આજ શોધમાં આગળ વધી 'ક', 'જ', 'થ', 'પ', અને 'વ' એટલા અક્ષરો ઓળખી કાઢ્યા, અને આ અક્ષરોની મદદથી તેમણે લેખોને પુરા વાંચી તેનો અનુવાદ કરવાનો મનોરથ કર્યો. પરંતુ કાંઈક તો અક્ષરોને ઓળખવામાં ભૂલ થઈ જવાથી, કાંઈક વર્ણમાળાની અપૂર્ણતાથી અને કાંઈક એ લેખોની ભાષાને સંસ્કૃત સમજવાથી તેમનો એ ઉદ્યમ પૂરેપૂરો સફળ થયો નહિ. પણ આથી પ્રિન્સેપને નિરાશા થઈ નહિ. ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વજ્ઞ પ્રો. લૅસને એક બાક્ટ્રિઅન ગ્રીક સિક્કા પર આજ અક્ષરોમાં લખેલું અગેથોક્લિસનું નામ વાંચ્યું, પરંતુ ૧૮૩૭ ની શરૂઆતમાંજ મી. પ્રિન્સેપે પોતાના અલૌકિક બુદ્ધિબળદ્વારા એક નાનો સરખો [illegible] શોધી કાઢ્યો હતો જેણે એકદમ આ સઘળી ગુઢ બાબતોનો નિકાલ કરી દીધો. હકીકત આ પ્રમાણે છેઃ—ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં મિ. પ્રિન્સેપે સાંચી-સ્તૂપના સ્તંભો આદિ ઉપર કોતરેલ કેટલાક નાના નાના લેખોની છાપોને એકત્ર કરીને વાંચી તો ન જણાય [illegible] મે અક્ષરો એકજ [illegible] અને તેની પહેલાં [illegible] સઘળો દેખાયો જેને પ્રાકૃતભાષાનો [illegible] [illegible] સંસ્કૃત [illegible] ના [illegible] આનો એ અનુમાન [illegible] [illegible] [illegible]

ટૉલે. આ અનુમાનાનુસાર દ અને જ ને ઓળખવાથી એ આખી વર્ણમાળા પૂરી થઈ અને તેના આધારે દિલ્હી, અલ્લાહાબાદ, સાંચી, મથિઆ, રધિઆ, ગિરનાર, ધૌલી આદિના અશોકના બધા લેખો અક્ષરશઃ વાંચી શકાયા. એ વાંચનથી એ પણ નિશ્ચય થઈ ગયો કે એ લેખોની ભાષા જેમ અત્યારસુધી સંસ્કૃત સમજવામાં આવતી હતી તે ન હતી, પરંતુ તે તે સ્થળોની પ્રચલિત દેશભાષા હતી (જેને તે વખતે સાધારણ રીતે પ્રાકૃતના નામે ઓળખવામાં આવતી.)

આવી રીતે બ્રાહ્મી લિપિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવામાં આવ્યું અને તેના યોગે ભારતના જૂનામાં જૂના લેખો વાંચવામાં સંપૂર્ણ સફળતા મળી.

હવે એક બીજી જૂની લિપિની શોધના વિષયમાં કહેવાનું છું કે જેનું જ્ઞાન પણ એજ સમયમાં મેળવવામાં આવ્યું હતું. એ લિપિનું નામ ખરોષ્ઠી છે. ખરોષ્ઠી લિપિ એ આર્ય લિપિ નથી પણ અનાર્ય લિપિ છે. તેને સેમેટિક્ લિપિના કુટુંબની અરમઈક્ લિપિમાંથી નિકળેલી માનવામાં આવે છે. એ લિપિની લખવાની પદ્ધતિ ફારસી લિપિ જેવી છે, અર્થાત્ જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફ લખવામાં આવતી છે. એ લિપિ ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી સદીથી [illegible] ભાગમાં પ્રચલિત હતી. [illegible] અને [illegible] ઘણા અશોકના લેખો [illegible] છે. તે [illegible], [illegible], [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] પુરાતત્ત્વજ્ઞોને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતી.

[illegible]

ખરોષ્ઠી અક્ષરોને ઉકેલવાનું કાંઈ પણ સાધન ન હતું. એ અક્ષરો માટે ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓ થવા લાગી હતી. સને ૧૮૨૪ માં કર્નલ ટૉડે કડ્ફિસના સિક્કા ઉપરના આ અક્ષરોને 'સસેનીઅન્' અક્ષરો જાહેર કર્યા. ૧૮૩૩ માં એપોલોડોટસના સિક્કા ઉપરના આજ અક્ષરોને પ્રિંસેપે "પહલવી" અક્ષરો માન્યા. એક બીજા સિક્કા ઉપરની આજ લિપિને તથા માનિકિઆલ સ્તૂપના લેખની લિપિને પણ પાલી એટલે આકી લિપિ માની, અને એની આકૃતિ જરા વાંકી હોવાથી એ અનુમાન કર્યું કે છાપેલી અને ચોપડામાં લખેલી ગુજરાતી લિપિમાં જેમ અંતર હોય છે તેમજ અશોકની લિપિ આદિ સ્તંભોવાળી અને આ લિપિમાં અંતર છે. પરંતુ પાછળથી સ્વયં પ્રિન્સેપનેજ આ અનુમાન અનુચિત લાગવા માંડ્યું. ૧૮૩૪ માં કેપ્ટન કોર્ટને એક સ્તૂપમાંથી આજ લિપિનો લેખ મળ્યો જેને જોઈને પ્રિંસેપે ફરી આ અક્ષરોને "પહલવી" અક્ષરો કહ્યા. પરંતુ એજ વર્ષમાં શોધક મી. મેસનને કાબુલની ઘાટીમાં શોધખોળ કરતાં અનેક એવા સિક્કાઓ મળી આવ્યા જેના ઉપર ખરોષ્ઠી અને ગ્રીક બન્ને લિપિમા રાજાઓનાં નામો લખેલાં હતાં. મેસન સાહેબેજ સૌથી પ્રથમ મિનેંડ્રો, અપોલડોટો, અરમાઇઓ, બાસિલિઓ અને સોટરો વગેરે નામો વાંચ્યાં. પરંતુ આ તેમની માત્ર કલ્પના હતી. તેમણે આ નામો પ્રિંસેપ સાહેબને લખી મોકલ્યાં. આ કલ્પનાને સત્ય કરવાનો યશ પ્રિન્સેપ સાહેબના ભાગ્યમાંજ હતો. તેમણે મેસન સાહેબના સંકેતો અનુસાર સિક્કાઓ વાંચવા માંડ્યા તો તેમાંથી બાર રાજાઓના તથા ૭ પદવીઓના નામો તેમને મળી આવ્યા.

આવી રીતે ખરોષ્ઠ. લિપિના ઘણાક અક્ષરોનો બોધ થયો, અને સાથે એ પણ જ્ઞાન થયું કે આ લિપિ ડાબી બાજુથી જમણી બાજુએ વંચાય છે. તેથી એ પણ નિશ્ચય થયો કે આ લિપિ સેમે-ટિક વર્ગની છે, પણ તે સાથે તેની ભાષા કે જે વાસ્તવમાં બીજા લેખોની ભાષા માફક પ્રાકૃત હતી, તેને પહલવી માની લેવાની ભૂલ કરવામાં આવી. આ પ્રકારે ગ્રીક લેખોની સહાયતાથી ખરોષ્ઠી લિપિના ઘણાક અક્ષરો તો જણાઈ ગયા પણ ભાષાના વિષયમાં ભ્રાન્તિ થવાથી, પહલવીના નિયમો તરફ ધ્યાન રાખી લેખોને વાંચ-વાનો ઉદ્યોગ કરવાથી અક્ષરોને ઓળખવાની અશુદ્ધતા આવવા

લાગી, જેથી થોડાક સમય પર્યંત તેનું કાર્ય અટકી પડ્યું. પરંતુ ૧૮૩૮ માં બે બાક્ટ્રીઅન ગ્રીક સિક્કાઓ ઉપર પાલી લેખો જોતાંજ બીજા સિક્કાઓની ભાષા પણ તેજ હશે એમ માની તેના નિયમાનુસાર તે લેખો વાંચવાથી પ્રિંસેપનું કામ આગળ ચાલ્યું; અને એકંદર ૧૭ અક્ષરો તેમણે તેના ખોળી કાઢયા. પ્રિંસેપની માફક મી. નૉરિસે પણ આ વિષયમાં કેટલીક શોધ કરી અને એ લિપિના બીજા ૭ અક્ષરો નવા શોધી કાઢયા. બાકી રહેલા થોડાક અક્ષરો જનરલ કનિંગહામે ઓળખી લીધા, અને તેમ કરી ખરોષ્ઠીની સંપૂર્ણ વર્ણમાળા તૈયાર કરી લેવામાં આવી.

ભારતવર્ષની જૂનામાં જૂની લિપિઓનું જ્ઞાન મેળવવાનો સામાન્ય ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે. ઉપરોક્ત વર્ણનથી આપણને જણાય છે કે લિપિ વિષયક શોધખોળમાં મી. પ્રિંસેપની કામગિરી ઘણી મોટી છે. એશિયાટિક સોસાઇટિ તરફથી બહાર પડેલા "સેન્ટેનરી રિવ્યુ" નામના પુસ્તકમાના "એન્સ્યેન્ટ ઇન્ડીઅન આલ્ફાબેટ" વાળા આર્ટિકલના પ્રારંભમાંજ આ બાબત વિષે ડૉ. હૉર્નલે લખે છે કેઃ—

જૂના શિલાલેખોને ઉકેલવાનું અને તેનું ભાષાંતર કરવાનું સોસાઇટિનું અત્યુપયોગી કાર્ય સને ૧૮૩૪ થી ૧૮૩૯ સુધીમાં ચાલ્યું હતું. એ કાર્યની સાથે મી. જેમ્સ પ્રિંસેપ કે જે તે વખતે સોસાઇટિના સેક્રેટરી હતા તેમનું નામ સદાને માટે જોડાઈ રહેશે. કારણ કે હિન્દુસ્તાન વિષયક જૂની લેખનકળા, ભાષા અને ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવનારી અને આપણા આધુનિક જ્ઞાનના આધારભૂત એવી મોટી શોધો તે એકજ મનુષ્યના પુરૂષાર્થને લઇને અને તે પણ વળી આટલા અલ્પ સમયમા થઈ હતી.

પ્રિન્સેપના પછી લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી પુરાતત્ત્વના સંશોધનના સૂત્રો જેમ્સ ફર્ગ્યુસન, માર્ખમકિટ્ટો, એડવર્ડ ટૉમસ, અલેક્ઝાંડર કનિંગહામ, વાલ્ટર ઇલિયટ, મેડોઝ ટેલર, સ્ટીવન્સન, ડૉ. ભાઉ દાજી વિગેરેના હાથોમા રહ્યા. આમાના પહેલા ચાર વિદ્વાનોએ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા, ઇલિયટ સાહેબે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અને પાછળના ત્રણે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમા કામ કર્યુ હતું. ફર્ગ્યુસન સાહેબે પુરાતન વાસ્તુવિદ્યા (architecture) નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ઘણી મહેનત લીધી હતી; અને તેમણે આ વિષય ઉપર અનેક ગ્રંથો લખ્યા

હતા. આ વિષયનો તેમનો અભ્યાસ એટલો બધો આગળ વધી ગયો હતો કે તેઓ કોઈપણ ઇમારતને આંખેથી જોઈને જ સાધારણ રીતે તેનો સમય નિશ્ચિત કરી લેતા હતા. મેજર કિટ્ટો બહુ વિદ્વાન તો ન હતો પણ તેની શોધક બુદ્ધિ બહુ તીક્ષ્ણ હતી. જ્યાં બીજા અનેક વિદ્વાનોને કાંઈ પણ જડ્યું ન હતું, ત્યાં જ તેણે પોતાની ગીધ જેવી ઝીણી દૃષ્ટિના બળે કેટલીયે ચીજો ખોળી કાઢી હતી. તે ચિત્રકળામાં પણ નિપુણ હતો. તેણે પોતાના હાથથી કેટલાયે સ્થાનોનાં ચિત્ર કાઢ્યાં હતાં અને તે પ્રકાશિત કર્યાં હતાં. તેની આવી શિલ્પકળા-વિષયક ઉંડી કુશળતા જોઈ સરકારે તેને બનારસની સંસ્કૃત કોલેજનું મકાન તૈયાર કરાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તેણે આ કામમાં ઘણો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. આ પરિશ્રમના કારણે તેની તબીયત બગડી ગઈ અને આખરે ઇંગ્લાંડમાં જઈ તે સ્વર્ગસ્થ થયો. ટૉમસ સાહેબે ખાસ કરીને પોતાનું લક્ષ્ય સિક્કાઓ તથા શિલાલેખો તરફ ખેંચ્યું. તેણે ઘણા પરિશ્રમ સાથે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૬ થી લઈ ૧૫૫૪ સુધીના ૧૮૦૦ વર્ષોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તારવી કાઢ્યો હતો. જનરલ કનિંગહામે પ્રિંસેપનું જ બાકી રહેલું કામ હાથમાં લીધું. તેમણે બ્રાહ્મી તથા ખરોષ્ઠી લિપિના સઘળા પ્રકારોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ફ્લિટ સાહેબે કર્નલ મેકેંઝીના સંગ્રહનું સંશોધન અને સંવર્ધન કર્યું. દક્ષિણના ચાલુક્ય વંશનું વિસ્તૃત જ્ઞાન લોકોની આગળ તેણે જ પ્રથમ મૂક્યું. ટેલર સાહેબે ભારતની મૂર્તિનિર્માણવિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવ્યું અને સ્ટિવન્સને સિક્કાઓની શોધખોળ કરી. પુરાતત્ત્વ સંશોધનના કામમાં પહેલવહેલી પ્રવીણતા જે ભારતવાસી વિદ્વાને મેળવી હતી તેમનું નામ ડૉ. ભાઉ દાજી હતું. તેમણે અનેક શિલાલેખો ઉકેલ્યા અને પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસ જ્ઞાનમાં ખૂબ વૃદ્ધિ કરી. એ વિષયમાં બીજા નામાંકિત ભારતીય વિદ્વાન તરીકે કાઠિયાવાડના વતની પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીનું નામ લેવું જોઈએ. તેમણે પશ્ચિમ ભારતના ઇતિહાસમાં ઘણી અમૂલ્ય વૃદ્ધિ કરી છે. અનેક શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો તેમણે ઉકેલ્યા હતા. તેમની વિદ્વત્તાનું ખરું સ્મારક તો તેમણે ઉડીસાના ખંડગિરિ—ઉદયગિરિ વાળી હાથીગુંફામાંના સમ્રાટ ખારવેલના લેખને શુદ્ધ રીતે ઉકેલ્યો તે છે. બંગાળાના વિદ્વાન ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રનું નામ પણ આ વિષયમાં ખાસ ઉલ્લેખ કરવા જેવું છે. તેમણે નેપાળના સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વિષયમાં આપણને ઘણું જ્ઞાન આપ્યું છે.

આ બધું કામ વિદ્વાનોએ ખાસ પોતાના શોખથીજ કીધું હતું. ત્યાં સુધી સરકાર તરફથી એ વિષય માટે કોઈ ખાસ પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો ન હતો. પરંતુ એ કામ એટલું બધું મહાભારત છે કે સરકારની ખાસ મદદ વગર સંપૂર્ણ થવું અશક્ય છે. સને ૧૮૪૪ માં લંડનની રૉયલ એશીઆટિક સોસાઇટીએ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને વિનંતિ કરી કે આ કામમાં સરકારે ખાસ મદદ કરવી જોઇએ અને સરકાર મારફતજ આ કામ થવું જોઇએ. તેથી ૧૮૪૭ માં લોર્ડ હાર્ડિંજના પ્રસ્તાવથી બોર્ડ ઑફ ડાયરેક્ટર્સે આ કામમાં ખર્ચ કરવાની મંજુરી આપી. પણ સન ૧૮૫૦ સુધીમાં તેનું વાસ્તવિક પરિણામ કાંઈ પણ ન આવ્યું. ૧૮૫૧ માં સંયુક્ત પ્રાંતના ચીફ એન્જીનીઅર કર્નલ કનિંગહામે એક યોજના ઘડીને સરકાર ઉપર મોકલી અને સાથે એ પણ સૂચવ્યું કે જો ગવર્ન્મેંટ આ કામ તરફ લક્ષ નહિ આપશે તો કદાચિત્ ફ્રેન્ચ અને જર્મન લોકો આ કામ ઉપાડી લેશે; અને તેમ થશે તો તેમાં અંગ્રેજોના યશની હાનિ થશે. ક. કનિંગહામની આ સૂચનાનુસાર અને ગવર્નર જનરલની બલામણથી ૧૮૫૨ માં આર્કિઓલૉજીકલ સર્વે નામનું એક ડિપાર્ટમેન્ટ કાયમ કરવામાં આવ્યું અને ૨૫૦ રૂપીઆ માસિક પગારે કનિંગહામ સાહેબનીજ આ ડિપાર્ટમેન્ટના ડાયરેક્ટર તરીકે નેમણૂક કરવામાં આવી. આ યોજના સ્થાયીરૂપે ન હતી. સરકારની ધારણા એમ હતી કે મોટા મોટા અને મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાનોનું યથાતથ વર્ણન, તત્સંબંધી ઇતિહાસ અને કિંવદન્તીઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવે. નવ વર્ષ સુધી સરકારની આજ નીતિ ચાલૂ હતી. તે દરમ્યાન કનિંગહામ સાહેબે પણ પોતાના નવ રિપોર્ટો બહાર પાડ્યા.

૧૮૭૧ થી સરકારની આ ધારણામાં કાંઇક ફેરફાર થયો. કનિંગહામના રિપોર્ટોથી સરકારની ખાત્રી થઈ કે આખું હિન્દુસ્તાન મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાનોથી ભરેલું છે અને તે બધાની શોધખોળ થવાની આવશ્યકતા છે. એટલા માટે આખા હિન્દુસ્તાનની શોધખોળ કરવા માટે કનિંગહામ સાહેબને ડાયરેક્ટરને બદલે ડાયરેક્ટર-જનરલ બનાવ્યા અને તેમની મદદ માટે બીજા વિદ્વાનોની નેમણૂકો કરી. પરંતુ ૧૮૭૪ સુધી એકલા કનિંગહામ સાહેબજ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં શોધખોળનું કામ કરતા હતા. ૧૮૭૪ માં દક્ષિણ ભાગની ગવેષણા કરવા માટે ડૉ. બર્જેસની યોજના કરવામાં આવી.

[illegible]

[illegible]

૪

માટેનો પોતાનો વિચાર જાહેર કર્યો. ત્યારબાદ ૧૯૦૧ માં વાર્ષિક એક લાખ રૂપીઆ ખર્ચ કરવાની આ ખાતાને મંજુરી આપવામાં આવી, અને ડાયરેક્ટર-જનરલની રીતીથી નિમણૂક કરવામાં આવી. સન ૧૯૦૨ માં નવા ડાયરેક્ટર-જનરલ માર્શલ સાહેબ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, ત્યારથી આ ખાતાનો નવો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. તે આજે કહેવાનું કામ મારૂં નથી. જ્યારે એ ખાતા ઉપર આપણી સત્તા થશે ત્યારે એના ઇતિહાસનું આપણે અવલોકન કરીશું.

દેશી સરકારના આ કામનું ઉદાહરણ લઇ કેટલાક દેશી રાજ્યોએ પણ પોતાનાં રાજ્યોમાં આ વિષયનાં ડિપાર્ટમેંટો ખોલ્યાં છે. ભાવનગર સંસ્થાને કેટલાક પંડિતો દ્વારા કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને રજપુતાનાના અનેક શિલાલેખો અને દાનપત્રોની નકલો મેળવી "ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ" ના નામે એક પુસ્તક દ્વારા તેને પ્રકાશિત કરી છે. કાઠિયાવાડના આગળના પૉલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ વૉટસનને પ્રાચીન વસ્તુઓ ઉપર બહુ પ્રેમ હતો; તેથી કાઠિયાવાડના કેટલાક રાજ્યોએ મળીને રાજકોટમાં "વૉટસન મ્યુઝીઅમ" નામનું પુરાણ-વસ્તુ-સંગ્રહાલય સ્થાપ્યું જેમાં કેટલાએ લેખો, તામ્રપત્રો, પુસ્તકો, સિક્કાઓ આદિનો સારો સંગ્રહ થયેલો છે. માયસોર રાજ્યે પણ આવું એક સંગ્રહાલય સ્થાપ્યું છે; અને સાથે આર્કિઑલૉજીકલ ડિપાર્ટમેંટ પણ સ્વતંત્ર રીતે ઉઘાડ્યું છે, જે દ્વારા આજ સુધીમાં અનેક રિપોર્ટો, પુસ્તકો અને લેખસંગ્રહો છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયા છે. ત્યાંથી એપિગ્રાફિઆ કર્નાટિકા નામની એક સીરિઝ નીકળે છે જેની અંદર હજારો શિલાલેખો તામ્રપત્રો ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ત્રાવણકોર, હૈદરાબાદ અને કાશ્મીરના રાજ્યોએ પણ આ કામ સ્વતંત્ર રીતે કરવા માંડ્યું છે. એ સિવાય, ઉદયપુર, ઝાલાવાડ, ગ્વાલીઅર, ભોપાળ, વડોદરા, જુનાગઢ, ભાવનગર, આદિ રાજ્યોમાં પણ સ્થાનિક સંગ્રહાલયો સ્થપાયાં છે.

બ્રિટિશ રાજ્યમાં સરકાર અને બીજી સંસ્થાઓ અથવા વ્યક્તિઓ દ્વારા થયેલા પુરાણ વસ્તુ સંગ્રહને મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, નાગપુર, અજમેર, લાહોર, લખનૌ, મથુરા, સારનાથ, પેશાવર, આદિ સ્થળોનાં પદાર્થ-સંગ્રહાલયોમાં સુરક્ષિત રાખવામાં આવે છે; તેમજ ઘણીક વસ્તુઓને લંડનના બ્રિટિશ મ્યુઝિઅમમાં મોકલવામાં આવે છે, એ બધી વસ્તુઓના તે તે સંસ્થા દ્વારા પ્રકટ કરવામાં

આવતા રિપોર્ટો અને કેટલૉગોમાં વર્ણન આપેલાં હોય છે. શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને શિક્કાઓ એ વિષયનાં ખાસ જુદાં પુસ્તકો અને સીરિઝો પણ પ્રકટ થાય છે.

જેવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રમાણે પુરાતત્ત્વની ગવેષણાનું કામ ચાલ્યું છે તેવી રીતે યુરોપમાં પણ ચાલ્યું છે. ફ્રાંસ, જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા, ઇટલિ, રશીયા આદિ રાજ્યોએ પોતપોતાનાં રાજ્યોમાં એ વિષય માટે સ્વતંત્ર સોસાઇટિયો, ઍકેડૅમીઓ, વગેરે સ્થાપેલી છે અને ત્યાંના પણ અનેક વિદ્વાનોએ હિન્દુસ્તાનના સાહિત્ય અને ઇતિહાસને પ્રકાશમાં આણવા ઘણો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે. નષ્ટપ્રાય થતા આપણા હજારો ગ્રંથોને તેમણે ઉદ્ધાર્યા છે અને સંગ્રહ્યા છે, વાંચ્યા છે અને છપાવ્યા છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યને પ્રકાશમાં આણવાનું જેટલું કામ જર્મન વિદ્વાનોએ કર્યું છે તેટલું બીજા કોઇએ કર્યું નથી. તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રને જેટલું જર્મનોએ ખીલવ્યું છે તેનો શતાંશ પણ બીજાઓએ ખીલવ્યું નથી. બીજી પણ બધી મૌલિક શોધો મોટે ભાગે જર્મન વિદ્વાનોના હાથેજ થયેલી છે. અંગ્રેજોનો હિંદુસ્તાન સાથે ખાસ સંબંધ હોવાથી જ તેઓ આ વિષયમાં થોડું ઘણું કરવાનો ડોળ કરે છે એટલું જ. અસ્તુ.

આ પ્રમાણે દેશ અને વિદેશમાં વ્યક્તિ અને સંસ્થાએ કરેલા પુરાતત્ત્વાનુસંધાનથી આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ઘણાક અજ્ઞાત અધ્યાયો લખાયા છે, અને લખાય છે. શિશુનાગ, નંદ, મૌર્ય, ગ્રીક, શાતકર્ણી, શક, પાર્થીઅન, કુશન, ક્ષત્રપ, આભીર, ગુપ્ત, હૂણ, યૌધેય, બૈસ, લિચ્છવી, પરિવ્રાજક, વાકાટક, મૌખરી, મૈત્રક, ગુહિલ, ચાવડા, ચાલુક્ય, પ્રતિહાર, પરમાર, ચાહમાન, રાષ્ટ્રકૂટ, કચ્છવાહા, તોમર, કલચૂરી, ત્રૈકૂટક, ચંદેલા, યાદવ, ગુર્જર, મિહિર, પાલ, સેન, પલ્લવ, ચોલ, કદંબ, શિલાહાર, સેંદ્રક, કાકતીય, નાગ, નિકુંભ, બાણ, મત્સ્ય, શાલંકાયન, શૈલ, મૂષક આદિ અનેક પ્રાચીન રાજવંશો કે જેમના વિષયમાં એક અક્ષર જેટલું પણ આપણે જાણતા ન હતા તેમના વિસ્તૃત ઇતિહાસો જાણવામાં આવ્યા છે. અનેક જાતિ, ધર્મ, સંપ્રદાય, ધર્માચાર્ય, વિદ્વાન્, ધનવાન્, દાની અને વીર પુરુષોના વૃત્તાન્તોનો પરિચય થયો છે; અને અસંખ્ય પ્રાચીન નગર, મંદિર, સ્તૂપ, અને જળાશયોના હકીકતો મળી છે. સો વર્ષ પહેલાં આપણે આમાંનું કાંઈ પણ જાણતા ન હતા.

આ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે પુરાતત્ત્વના અભ્યાસનું કેટલું બધું મહત્ત્વ છે, કે જેના અભ્યાસથી શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ [illegible] છે. જેનાથી પ્રાચીન ભારતનું [illegible] જ્ઞાન થાય છે, અને [illegible] પણ [illegible] છે.

વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે કે પુરાતત્ત્વસંશોધનનું કામ અત્યારે [illegible] અને [illegible] આપણે [illegible] નથી. આ દેશમાં એટલી બધી [illegible] પુરાણો, [illegible] કે [illegible] વિદ્વાનો [illegible] પરિશ્રમ કર્યા [illegible] પ્રકાશમાં આવી શકશે.

ભારતના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના નવીન ઇતિહાસ માટે [illegible] "ૐ નમઃ" લખવાનું [illegible] માન ગુજરાતને [illegible] રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસના દરેક [illegible] ગુજરાતનો આદિ [illegible] જો આપણે [illegible] તો દરેક વિષયમાં આપણે પ્રગતિ કરવી જોઈએ; અને [illegible] આપણે રાષ્ટ્રીય [illegible] પુરાતત્ત્વ મંદિરની પણ સ્થાપના કરી છે. એને [illegible] આપણા દરેક વિદ્યાર્થીઓ પણ [illegible] કરે એમ ઇચ્છી હું આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરું છું.

सत्यनारायण

अध्यापक: दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

१

સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના 'ઉદ્બોધન'માં કેટલીક સરસ વાર્તાઓ અને મજેદાર શબ્દચિત્રો આપેલાં છે. તેમાં નીચેનું એક છે:

"સનાતન હિંદુ ધર્મનું ગગનસ્પર્શી મંદિર, તે મંદિરમાં જવાના રસ્તાઓ પણ કેટલા! અને તે મંદિરમાં નથી શું? વેદાન્તીઓના નિર્ગુણ બ્રહ્મથી લઈને, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ, દુર્ગા, સૂર્યનારાયણ, ચાંદા મામા અને ઉંદર ઉપર સવાર થયેલા ગણેશથી લઈને તે ઠેઠ છઠ્ઠી, શીતળા જેવાં નાનાં મોટાં દેવ દેવીઓ સુધી બધું છે; અને વેદ, વેદાન્ત, દર્શન, પુરાણ, તન્ત્ર વગેરેમાં એટલો તો માલ ભરેલો છે કે જેમાંની એકેક વસ્તુથી પણ ભવબંધ તૂટી શકે. અને એ મંદિર આગળ લોકોની ભીડ પણ કેટલી? તેત્રીસ કરોડ લોકો તે મંદિર તરફ દોડે છે. અમારા મનમાં પણ કુતૂહલ પેદા થવાથી અમે પણ ચાલ્યા. પરંતુ જઈને જોઈએ છીએ તો આ શું? મંદિરની અંદર તો કોઈ જતું જ નથી. બારણા ઉપર પચાસ માથાં, સો હાથ, બે પેટ અને પચાસ ટાંટિયાવાળી એક મૂર્તિ ઊભી છે અને બધા લોકો એ મૂર્તિના પગ આગળ આળોટે છે. એક જણને 'આ છે શું?' એમ પૂછતાં તેણે કહ્યું: 'પેલા મંદિરની અંદર જે દેવ દેવીઓ દેખાય છે તેમને દૂરથી જ નમસ્કાર કરીએ અને તેમની ઉપર એક બે ફૂલ ફેંકી દઈએ એટલે તેમની ખૂબ પૂજા થઈ. પણ અસલ પૂજા તો આ બારણા પરના દેવની જ કરવી જોઈએ. અને આ જે વેદ, વેદાન્ત, દર્શન, પુરાણ, શાસ્ત્ર બધું તમે જુઓ છો એનું પ્રસંગોપાત શ્રવણ કરો તો વાંધો નથી. પણ માનવો જોઈએ આનો જ હુકમ.'

અમે ફરી પૂછ્યું: ત્યારે આ દેવાધિદેવનું નામ શું છે? જવાબ મળ્યો: લોકાચાર."

આ છટાદાર શબ્દચિત્રમાં સ્વામી વિવેકાનંદે હિંદુ ધર્મનું અસલી સ્વરૂપ બતાવેલું છે. આ સ્થિતિ હિંદુ ધર્મની જ છે એમ નથી. આખી દુનિયામાં બધા ધર્મોની આ જ સ્થિતિ છે. શાસ્ત્રની

પ્રગતિ ભલે તર્ક પ્રમાણે ચાલે, પણ લોકરૂઢિ તો હૃદયનો પ્રવાહ જ્યાં જાય તે દિશામાં જ વહે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તેમજ મુસલમાની ધર્મમાં કેટલાયે સંસ્કારો અને રિવાજો તે તે ધર્મના સિદ્ધાન્તોથી જુદાજ છે. હિંદુસ્તાનનો દ્વિજ અને અદ્વિજ એવો સમાજનો મોટો ભેદ હોવાથી શાસ્ત્રધર્મ અને પ્રાકૃત ધર્મ એવા બે ચોકખા ભેદ પડેલા આપણે જોઈએ છીએ. દરેક વખતે ધર્મ સુધારકોએ આ પ્રાકૃત ધર્મને સુધારી તેનો સંસ્કૃત ધર્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. રૂઢ ધર્મ અને તેની રૂઢિઓ વખોડવામાં જ આપણે હમણાં હમણાં ઘણાં વર્ષો ગાળ્યાં, પણ રૂઢ ધર્મ પાછળ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ હોય છે એ આપણા ધ્યાનમાં ન આવ્યું. દેશની ખામી અને ખૂબી, દેશની શક્તિ અને અશક્તિ આ રૂઢધર્મનેજ આભારી હોય છે. કોઈ પણ દેશનો શાસ્ત્રધર્મ તે દેશનો આદર્શ અથવા મહત્ત્વાકાંક્ષા બતાવે છે, પણ રૂઢ ધર્મ ઉપરથી જ દેશની યથાર્થ સ્થિતિ સમજી શકાય છે. સમાજ જ્યારે વહેતા પાણીની માફક પુરુષાર્થી અને સ્વચ્છ હોય છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મ પત્થર જેવો કઠણ બનેલો નથી હોતો, અને રૂઢ ધર્મ પણ અપમાનિત નથી હોતો. સમાજમાં ઉચ્ચ વર્ગ અને આમવર્ગ જ્યારે અરસપરસ મળીને રહે છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મની કલ્પના રૂઢ ધર્મમાં ઝરી ઉતરે છે, અને જેમ હવાને કારણથી પોષણ મળે છે તેમ શાસ્ત્રધર્મને રૂઢ ધર્મમાંથી નિત્ય નૂતન ભોજન મળે છે. શાસ્ત્રધર્મનું તર્કશાસ્ત્ર બહુ તીક્ષ્ણ હોય છે, શાસ્ત્રધર્મનું માનસશાસ્ત્ર બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે. રૂઢ ધર્મ ભોળો હોય છે. તે મનુષ્ય સ્વભાવનું ઊંડું પરીક્ષણ નથી કરતો. શાસ્ત્રધર્મ બુદ્ધિના પેટે ઉત્પાદન હોય છે, જ્યારે રૂઢ ધર્મ અનુભવજ્ઞાનના પેટે ઉત્પાદન હોય છે. શાસ્ત્રના હંસને તત્ત્વરૂપી મોતી મળે છે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ રૂઢિના કૂકડાને, તે બહુ ફરતો હોવાથી, ઉકરડારૂપી દાણા તો ખૂબ મળે છે.

હાલમાં યુરોપમાં એન્થ્રોપોલોજી (Anthropology) અથવા માનવવંશશાસ્ત્ર તરફ લોકોનું લક્ષ વધારે છે. એની અસર અહીંઆ પણ થઈ છે; અને અહીંઆના વિદ્વાન લોકો શાસ્ત્રમાંથી એવા હિંદુ સંસ્કારો અને રિવાજોનું અધ્યયન કરતા થયા છે. બંગાળમાં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે ભારત સંસ્કૃતિના સાહિત્ય તરફ લોકોની દૃષ્ટિ ખેંચી છે. મૈસુરમાં [illegible], મુંબઈમાં સર નારાયણ ચંદાવરકરે લોકરૂઢિની દૃષ્ટિએ હિંદુધર્મનું રહસ્ય શોધી કાઢવાનો

[illegible]

[illegible] છે. [illegible] અને [illegible] છે.

[illegible] છે. [illegible] અને [illegible]

[illegible] છે, [illegible] અને [illegible] છે. [illegible]

૨

सत्या परता नाहीं धर्म।
सत्य तेच पर ब्रह्म।

मुक्तेश्वर.

સત્યનારાયણનું વ્રત આ પ્રાંતમાં તેમજ મહારાષ્ટ્રમાં બહુજ લોકપ્રિય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ વ્રતને સ્થાન નથી, પણ રૂઢ ધર્મમાં સત્યનારાયણવ્રતનું સ્થાન ઉંચું છે. આ વ્રતથી ઇષ્ટ કામના સિદ્ધ થાય છે, એવી લોકોની માન્યતા છે. આ વ્રતમાં સત્યનારાયણની પૂજા, કથાશ્રવણ અને પ્રસાદભક્ષણ એવા ત્રણ મધુર વિભાગ છે. કદાચિત્ આજ કારણસર આ વ્રત પાછળ સત્યનો જે મહિમા રહેલો છે તે લોકોના ધ્યાનમાં નથી આવતો. તે તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે આ અલ્પ પ્રયત્ન છે. આ રહસ્ય વાચતાં પહેલાં સત્ય-નારાયણની કથા જેમને યાદ ન હોય તેમણે તે જાણી લેવી અગત્યનીછે.

ધર્મ એ માનવી હૃદયની અત્યંત ઉચ્ચ એવી એક વૃત્તિ છે, અને તે મનુષ્યના આખા જીવનને વ્યાપીને રહેલી હોય છે. આપણું જીવન જેમ ઉત્તમ, સામાન્ય અથવા હીન હોય છે, તેમ આપણે ધર્મને પણ તેવું જ સ્વરૂપ આપીએ છીએ. બુદ્ધિપ્રધાન તાર્કિક લોકો ધર્મ-વૃત્તિને તત્વજ્ઞાનનું દાર્શનિક રૂપ આપે છે; પ્રેમાળ નમ્ર લોકો ઉપાસનાનું રૂપ આપે છે; કર્મપ્રધાન કલારસિક લોકો પૂજા અર્ચા વિગેરે તાંત્રિક વિધિ દ્વારા ધર્મવૃત્તિનું પોષણ કરે છે, જ્યારે સામાન્ય અજ્ઞ જનસમુદાય કથા-કીર્તન દ્વારાજ ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોનું આકલન કરી શકે છે.

ધર્માચરણના રૂપની બાબતમાં પણ એજ સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે. ધર્માચરણનું રૂપ અંતઃસ્થ અને ઉચ્ચ હોય છે. એ વસ્તુ જેમના ધ્યાનમાં નથી આવી શકતી તેમના સંતોષના ખાતર પૌરાણિક કથાદ્વારા બાલ રૂપ બતાવવું પડે છે. ધર્મતત્ત્વો ગમે તેટલાં ઉચ્ચ હોય પણ જો તે સમાજમાં દૃઢ કરવાં હોય તો તેમને સમાજની ભૂમિકા સુધી નીચે ઉતારવાં પડે છે. ભગવાન તથાગતે ઉપદેશેલાં તત્ત્વો ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને નૈતિક હતાં; પણ જ્યારે તેમને દેવ દેવતા, પૂજા અર્ચા, મંત્ર તંત્ર વિગેરેનું તાંત્રિક સ્વરૂપ આપી મહાયાન પંથ અવતર્યો ત્યારે જ તે તત્ત્વો અથવા તેમનો અંશ અર્ધા એશિયા ખંડને મળી ઉતર્યો. સત્યનારાયણનું વ્રત એ એવી જ જાતનું એક

તાજું ઉદાહરણ છે. સત્યનારાયણનું વ્રત છેલ્લાં સો વર્ષની અંદર જ નિર્માણ થયું છે એમ એક પુરાણધર્માભિમાની શાસ્ત્રીએ જાહેર કર્યું હતું. ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર વગેરેના વેપારનું અને નાનકડાં રાજ્યોનું સ્મરણ જ્યારે તાજું હતું ત્યારે આ વ્રત શરૂ થયું હશે. પણ આ વ્રતનો વિસ્તાર અને તેની લોકપ્રિયતા જોતાં લોકહૃદયમાં વસતું ધર્મનું સ્વરૂપ આ વ્રતમાં મળી આવે છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી.

દુનિયાનો ઘણો ખરો વ્યવહાર અલ્પપ્રાણ લોકોના હાથમાં હોય છે. બહુ જનસમાજની સત્ય પરની શ્રદ્ધા બહુ ઓછી હોય છે. સંસારમાં ગમે તેવી હાનિ સહન કરવા જેટલું પૌરુષ લોકોમાં જોવામાં નથી આવતું. સત્યાસત્યનો કાંઈ પણ વિધિનિષેધ રાખ્યા વગર ક્ષણિક અને દૃશ્યમાન લાભને ખાતર લોકો વચનભંગ કરે છે, નિયમ તોડે છે, જૂઠાને સાચું કરી દેખાડે છે. કામનાસિદ્ધિને અર્થે સત્યની માંડવાળ કરનાર આવા અજ્ઞ લોકોને સત્યની લગની કેવી રીતે લગાડવી અને સત્યસેવનથી જ આખરે સર્વ કામના સિદ્ધ થાય છે, એવી શ્રદ્ધા અજ્ઞ લોકોના મનમાં કેવી રીતે ઠસાવવી, એ એક ભારે પ્રશ્ન છે. સાધુ સંતોએ, કાયદા ઘડનારાઓએ તેમજ સમાજના નેતાઓએ અનેક રીતે પ્રયત્નો કરી જોયા છે. સત્યનારાયણ-વ્રત-પ્રવર્તકે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ પોતાની શક્તિ અને મતિ અનુસાર સત્યનારાયણની પૂજા અને કથા દ્વારા લાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.

સત્યનારાયણની પૂજા લોકોમાં ચાલતી કરવામાં બે હેતુ સધાએલા છે: લોકોએ સત્યનું સેવન કરવું એ એક ઉદ્દેશ, અને સત્યનો મહિમા સમાજમાં નિરંતર ગવાતો રહે એ બીજો ઉદ્દેશ. આ પૂજાને ઉત્સવનું નામ આપ્યું નથી, વ્રત કહ્યું છે, એ પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. ઉત્સવમાં આપણે કોઈ ભૂત વૃત્તાન્તનું અથવા કોઈ ધાર્મિક તત્ત્વનું ઉત્સાહપૂર્વક સહર્ષ સ્મરણ કરીએ છીએ, જ્યારે વ્રતમાં આપણે આપણું જીવન ઉન્નતર બનાવવા માટે કોઈ પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરીએ છીએ.

સત્યનારાયણની કથા સાંભળવાથી અને સ્વાદિષ્ટ પ્રસાદ ભક્ષણ કરવાથી સત્યનારાયણનો ઉત્સવ થયો ગણાય, તેને કાંઈ વ્રત ગણી ન શકાય. જેને સત્યનારાયણનું વ્રત કરવું હોય તેણે પોતે સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે અને સર્વ પ્રસંગોમાં સત્ય આચરણની, અને તક મળતા સર્વ લોકોને સત્યનું મહત્ત્વ સમજાવી સત્યનું કીર્તન કરવાની દીક્ષા

લીધી હોય તો જ તેને સત્યનારાયણનું વ્રત કર્યાનું પુણ્ય મળે, બાકી ન મળે.

દુનિયામાં બધા લોકો સામર્થ્ય અને સંપત્તિ ઇચ્છે છે. ધર્મ કહે છે: 'ભૂતદયા અને સત્યાચરણ મારફતે જ તેમને સાચું સામર્થ્ય અને સંપત્તિ મળી શકશે.' આજ સિદ્ધાંત પુરાણોએ એક સુંદર રૂપક દ્વારા આપણા મન પર ઠસાવેલ છે. પુરાણો કહે છે: "સામર્થ્ય અને સંપત્તિ એટલે કે શક્તિ અને લક્ષ્મી, અનુક્રમે કલ્યાણની ઇચ્છા અને સત્ય એટલે કે શિવ અને સત્યનારાયણને આધીન રહે છે; કેમકે શક્તિ એ શિવની પત્ની છે, અને સત્યનારાયણની પત્ની લક્ષ્મી છે. પતિની આરાધના તમે કરો એટલે પત્ની તમારા પર જરૂર અનુગ્રહ કરે. આ રીતે ધન, ધાન્ય, સંતતિ, સંપત્તિ વિગેરે ઐહિક લક્ષ્મીની ઇચ્છા રાખનાર લોકોને સત્યનું એટલે કે સત્યનારાયણનું આરાધન કરવાનું આ વ્રતમાં કહેલું છે.

હિંદુ ધર્મમાં અને હિંદુ નીતિશાસ્ત્રમાં સત્યનો બહુ જ વ્યાપક અર્થ કરેલો છે. શ્રીવેદવ્યાસે મહાભારતમાં સત્યના તેર આકાર કલ્પેલા છે. હિંદુ શાસ્ત્રો અને પુરાણો ઉથલાવી જોઇએ તો છેક પરસ્પર ભિન્ન એવી ત્રણ વસ્તુઓનો સત્ય શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે.

પહેલી વસ્તુ:—સત્ય એટલે યથાર્થ કથન. જે વાત જેવી હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે જાણતા હોઇએ, અથવા જે રૂપે બનેલી આપણે જોઇ હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે તેનું આકલન કર્યું હોય, તે તેવી જ રીતે યથાતથ્ય કહેવી તેનું નામ સત્ય.

બીજી વસ્તુ:—સત્ય એટલે ऋतम्, સૃષ્ટિનો નિયમ અથવા કોઇ પણ મહાકાર્યનું વિધાન. 'સત્યથી જ સૂર્ય ઉગે છે,' 'સત્યથી જ વાયુ વાય છે.' 'સત્યથી જ પૃથ્વી વિશ્વને (સર્વને) ધારણ કરે છે,' 'સત્યથીજ આ લોક ચાલે છે,' 'સત્ય એજ યજ્ઞની પ્રતિષ્ઠા છે,' ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર વચનોમાં સત્ય એટલે અનુલ્લંઘનીય નિયમ, એવો અર્થ થાય છે.

ત્રીજી વસ્તુ:—સત્ય એટલે પ્રતિજ્ઞાપાલન. સત્ય એટલે એક વાર મોઢેથી નીકળેલો બોલ પાળવો જ જોઇએ એવી ટેક; એક વાર કાઢેલું વચન આપણે ગળી ન જઇએ એવી ટેક. આ સત્યને માટેજ કર્ણે તેનાં કુંડળો આપી દીધાં, આ સત્યને માટે જ રામ વનવાસ ગયા, આ સત્યને માટે જ હરિશ્ચંદ્રે રાજ્યદાન દીધું. હિંદુના,

માતૃભક્ત પાંડવોએ માતાનું વચન સાચું પાડવા ખાતર એક દ્રૌપદી સાથે પાંચે ભાઈઓએ લગ્ન કરવાનું નિદાન કર્યું કર્યું, (આજે આપણી સત્યની અને વફાદારીની કલ્પના વધારે વિશુદ્ધ થઈ છે. પોતાના દીકરાઓએ શું મેળવી આણેલું છે, એ જાણ્યા વગર પાંચે ભાઈ સરખું વહેંચી લો, એવું માતાના મુખથી નીકળેલું વચન સાચું પાડવા ખાતર જો પાંચ ભાઈઓ એક સ્ત્રી સાથે પરણવા જાય તો આપણે તેમને સત્યનિષ્ઠ કહેવાને બદલે સત્યદ્રોહી મૂર્ખ ગણી કાઢીએ. સ્વપ્નામાં બ્રાહ્મણને આપેલું વચન સાચું પાડવા ખાતર પ્રજાની માલિકીનું આખું રાજ્ય પ્રજા ઉપર કાળો કેર વર્તાવનાર એક તામસી બ્રાહ્મણને સાથે જ આપી દેનાર રાજાને આપણે રાજધર્મ-ભ્રષ્ટ, અકાજક, પામર કહીશું. અસ્તુ. અહીં તો આપણે જુની કલ્પના પ્રમાણે સત્યનારાયણકથાનું રહસ્ય ઉકેલવા નીકળ્યા છીએ.)

જનસમુદાયમાં બે વૃત્તિઓ ખાસ કરીને જોરાવર હોય છે, લોભ અને ભય. આ બે વૃત્તિઓનો લાભ લઇ સત્યનારાયણકથા-કારે સત્યનો મહિમા ગાયો છે. સત્યનું સેવન અને કીર્તન કરો, એટલે તમને સંતતિ અને સંપત્તિ વગેરે બધાં વાનાં મળશે, સંકટો દૂર થશે અને મનકામના પરિપૂર્ણ થશે; આ થઇ લાલચ. સત્યને વિસરો, સત્યને ઉવેખો કે તરતજ તમારાં બાળબચ્ચાં મરશે, ધનધાન્ય નાશ પામશે, જમાઇ દુખી મરશે; રાજા જો અન્યાયથી કોઇને કેદખા-નામાં પૂરી દેશે, તો તેની સત્તા નાશ પામશે ને તેની ઉપર સર્વ પ્રકારના અનર્થો આવી પડશે; આ થયો ભય.

સત્યનું વ્રત બધાને માટે સરખુંજ ફલદાયી છે. સત્યપાલન એ સાર્વવર્ણિક ધર્મ છે, એમ બતાવવા સારૂ આ કથામાં બ્રાહ્મણ, રાજા વાણીયા, ગોવાળીયા, અને કઠીયારાઓ આણેલા છે. અને ઉપર આ-પેલા સત્યના બન્ને અર્થ સત્યવ્રતમાં અભિપ્રેત છે એમ લાગે છે. સાધુ અને તેનો જમાઇ કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓ ભૂલી જાય છે તેથી તે મના ઉપર સત્યદેવનો કોપ થાય છે. તેના પરિણામ તરીકે ચંદ્રકેતુ રાજા પણ પરાઙ્મુખ થાય છે. આ દૈવી લોકોની સ્ત્રીઓના હૃદયમાં પ્રતિજ્ઞાપાલનની ધર્મબુદ્ધિ જાગૃત થઇ એટલે તરતજ ચંદ્રકેતુ રાજાના હૃદયમાં પણ ન્યાયબુદ્ધિ જાગૃત થાય છે. સાધુ અને તેનો જમાઇ ચોરભયથી દંડી સાધુ આગળ જૂઠું બોલે છે, માટે આપણા કથા-કાર આ તેમના અસત્ય ભાષણને લીધે તેમના સર્વસ્વનો નાશ થયો

એમ તેમનો અનુભવ આપી વિનાશભયથી તેને સત્યનિષ્ઠ બનાવે છે. કલાવતી પતિદર્શનના મોહને લીધે સત્યનારાયણવ્રતના નિયમ તોડે છે. તુંગધ્વજ રાજા પોતાના ઉચ્ચ વર્ણના ગર્વથી અને સત્તાના મદથી સત્યનો અનાદર કરે છે. તેથી કલાવતીનો પતિ અને તુંગધ્વજ રાજાનું રાજ્ય નષ્ટ થઇ જાય છે, પણ તેમનો તે મોહ અને તે મદ નષ્ટ થતાં વેંત તેમને તેમનું સૌભાગ્ય ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બતાવી કથાકાર લોકોને કહે છેઃ 'ભાઇઓ, જે સાચું હોય તેજ બોલો, પોતાનું વચન તોડો નહિ, તેમજ સમાજના અથવા નિસર્ગના સર્વવ્યાપી નિયમો તોડો નહિ. તેમનું ઉલ્લંઘન કરો નહિ. આ પ્રમાણે વર્તશો તો તમારૂં ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ જરૂર થશે, કેમકે જે સત્યથી ચાલે છે તે

सर्वान् कामानवाप्नोति
प्रेत्य सायुज्यमाप्नुयात् ।

આ લોકકાવ્યની અંદર સત્યને સર્વસંગપરિત્યાગી દંડીનું સ્વરૂપ આપેલું છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. સત્યથી ચાલવાથી બધી વાસનાઓનો ક્ષય થઇ મનુષ્યમાં સંન્યસ્ત વૃત્તિ ઠસી જાય છે, અને સત્યાચરણી મનુષ્યમાં અંતઃસ્થવૃત્તિઓનું તેમજ બાહ્યસમાજનું નિયમન અથવા દંડન કરવાની દંડી શક્તિ આવી જાય છે, એમ કવિએ બહુ સુંદર રીતે સૂચવેલું છે. સત્યનારાયણની પૂજામાં સત્યનું સ્વરૂપ અને મહિમા બતાવનાર કેટલાક શ્લોકો અત્યંત ઉદાત્ત છે, તે અહીં આપી શ્રી સત્યનારાયણની યથામતિ કરેલી આ ઉપાસના અહીંયાં પૂરી કરૂં છું.

नारायणस्त्वमेवासि सर्वेषां च हृदि स्थितः ।
प्रेरकः प्रेर्यमाणानां त्वया प्रेरितमानसः ।
त्वदाज्ञां शिरसा धृत्वा भजामि जनपावनम् ॥
नानोपासनमार्गाणां भावकृद् भावबोधकः ।
त्वदधिष्ठानमात्रेण सैव सर्वार्थकारिणी ।
तामेव त्वां पुरस्कृत्य भजामि हितकाम्यया ॥
न मे त्वदन्यस्त्रातास्ति त्वदन्यं न हि दैवतम् ।
त्वदन्यं न हि जानामि पालकं पुण्यवर्धनम् ॥
नमस्ते देवदेवेश नमस्ते धरणीधर ।
त्वदन्यः कोऽत्र पारम्पर्यप्रणामास्ते जगतीतले ॥

ધાર્મિકાર્થિકકલ્પદ્રુમ એવા આ શ્રી સત્યનારાયણવ્રતનું અને કથાનું આ રહસ્ય જે વાંચશે તેને જ શ્રી સત્યનારાયણનો કૃપાપ્રસાદ મળશે. તે સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલું નથી અથવા આધુનિક છે, એમ માની જો કોઈ એનો અનાદર કરશે તો તેનું સત્યનારાયણવ્રત નિષ્ફળ જશે. પણ જો કોઈ ધ્યાનમનનપૂર્વક આનું શ્રવણ કરી સત્યનારાયણનું વ્રત આચરશે તો તે

सर्वदुःखेभ्यो मुक्तो भवति मानवः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो दुर्लभं मोक्षमाप्नुयात् ।
इह भवः फलं भुक्त्वा चान्ते मोक्षमाप्नुयात् ।
धनधान्यादिकं तस्य भवेत् सत्यप्रसादतः ।
दरिद्रो लभते वित्तं बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
भीतो भयात् प्रमुच्येत सत्यमेव न संशयः ॥

કલિયુગમાં ભલે તે માણસ ભલે તેની સારી નરસી કામનાઓ સિદ્ધ કરવા માટે સત્યનારાયણવ્રત કરવા લાગ્યો. એ જોઈને જ મહર્ષિએ કલિયુગીના રસ્તામાં એક કીલક ને અર્ગલા નાખી દીધાં છે: જે માણસ જિતેન્દ્રિય અને સત્યવાદી હશે તેજ તેનું ઉદ્ઘાટન કરી આ વ્રતરૂપ દ્વાર ઉઘાડી શકે. इति शम् ।

चाणक्य कौटिल्य

अध्यापकः रामनारायण विश्वनाथ पाठक

वंशे विशालवंश्यानामृषीणामिव भूयसाम् ।
अप्रतिग्राहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥
जातवेदा इवार्चिष्मान् वेदान् वेदविदां वरः ।
योऽधीतवान् सुचतुरश्चतुरोऽप्येकवेदवत् ॥
यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।
पपातामूलतः श्रीमान् सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥
एकाकी मन्त्रशक्त्या यः शक्त्या शक्तिधरोपमः ।
आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥
नीतिशास्त्रामृतं धीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।
य उद्दध्रे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ॥

कामन्दकः स० १, श्लो० २-६.

કોઈ કહેશે કે અત્યારે આખા હિંદુસ્તાનમાં એક બારે સંક્ષોભ મચી રહ્યો છે ત્યારે તમને બે હજાર વરસ ઉપર થઇ ગયેલા ચાણક્ય કૌટિલ્ય વિષે બોલવાનું ક્યાંથી સૂઝ્યું? દરિયો તોફાને ચઢ્યો હોય અને વહાણ હાલકડોલક થઈ રહ્યું હોય ત્યાં દરિયાને તળીયે ડૂબકી મારી મોતીની શોધ કરવાની તમને નવરાશ ક્યાંથી મળી? આ સવાલનો જવાબ પણ એજ ઉપર-દાખલો લંબાવીને આપું છું કે અમે તેવા તોફાનમાં પણ વહાણનું સુકાન, હોકાયન્ત્ર અને નીરમ (ballast) સાચવવાં જોઈએ. કોઈ પણ પ્રજાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તે તેની પ્રગતિમાં દિશાપર કાબુ રાખવાનું સુકાન છે, દિશા બતાવવાનું હોકાયન્ત્ર છે અને સમતોલ રહેવાનાં નીરમ છે. એ બહારથી આણેલી વસ્તુ નથી પણ પ્રજાની અંગભૂત વસ્તુ છે. દરેક પ્રજાને ભૂતકાળનો અવાજ સાંભળવાને સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો જ [illegible] તે ખોઈ બેઠું હતું માટે [illegible] [illegible] [illegible] હતો.

હાલ આપણી પ્રજામાં ચાલતો સંક્ષોભ કેવળ વર્તમાન ઉપદ્રવનો વિકાર છે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. તેમ [illegible], માનસિક મનન અને [illegible] રહેલું છે [illegible] સંક્ષોભ [illegible] સ્થિતિ અને

પશ્ચિમની જોસભેર થતી અસરનો પ્રત્યાઘાત એ કારણ છે પણ તેટલા ઉપરથી આ સંક્ષોભ આવ્યો જડ માનવો એ ભૂલ છે. બાહ્યસ્થિતિથી પણ પ્રજાનો આત્મા માનસિક સંક્ષોભમાં પડે એ શક્ય છે અને આપણા સમાજનો સંક્ષોભ એવો માનસિક સંક્ષોભ છે. આપણે હાલ આપણી સંસ્કૃતિના આત્માનો શોધ કરીએ છીએ. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પ્રયોગોનો પદાર્થપાઠ આપણને યુરોપીય મહાયુદ્ધમાં મળ્યો. પરદેશીઓ પર અંધ શ્રદ્ધા રાખી પરવશ પડી રહેવાનાં પરિણામો આપણે પંજાબમાં અનુભવ્યાં, અને તેની સાથે પશ્ચિમનો સ્વભાવ આપણે બરાબર ઓળખ્યો. સમસ્ત પૃથ્વીપર ચર્ચાતા આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાન્તથી આપણને આપણા સમાજનો આત્મા ઓળખવાનું, આપણા સમાજની સંસ્કૃતિનું રહસ્ય શોધી કાઢવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. આ આપણા સંક્ષોભનો મનન-અંશ છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં પ્રકૃતિસિદ્ધ કેટલું છે અને આગન્તુક કેટલું છે તે બરાબર શોધવામાં, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં હેય શું છે અને ઉપાદેય શું છે તેનો બરાબર વિવેક કરવામાં અને આપણી પ્રકૃતિને લક્ષમાં રાખી બન્નેનાં પ્રશસ્તત્વો લઈ આપણા ભવિષ્યનું સત્ત્વ ઘડવામાં આપણી ખરી સફળતા છે.

આજ સુધી આ વિચારો થયા નથી એમ નથી. આપણે ઘણા દિવસથી માનીએ છીએ કે આપણી પ્રકૃતિ આધ્યાત્મિક છે. આપણી ઇતિહાસસમૃદ્ધિ આધ્યાત્મિક છે. પણ આપણી પામર દશામાં આ શબ્દોએ આપણને બહુ મદદ કરી નહિ. આધ્યાત્મિક એ શબ્દ અવ્યાખ્યેય છે. આધ્યાત્મિકતાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ બંધ થતાં તેનો કાંઈ અર્થ રહેતો નથી. આપણે શોધવા જવું પડયું કે આધ્યાત્મિક એટલે શું? પશ્ચિમના ભાષ્યકારોએ આપણી આધ્યાત્મિકતાના અનેક અર્થ કર્યા. કોઇએ કહ્યું કે સંસારને ક્લેશમય કરી સંસાર દુઃખમય છે એવી ફરિયાદો કર્યા કરવી તે. કોઇએ કહ્યું કે દુનિયામાં કશું કરવાનું નથી, સ્વર્ગને માટે બહુ કરવું તે. કોઇએ કહ્યું કે સમષ્ટિના હિતને બહાને વ્યષ્ટિને કચરી નાખવી તે. કોઇએ કહ્યું કે સ્વતંત્રતા, સુવ્યવસ્થા, કાર્યશક્તિ એ સર્વનો અભાવ તે. અને હમણાં વિલિઅમ આર્ચર સાહેબે કહ્યું કે હિંદની આધ્યાત્મિકતા એટલે અર્થશૂન્યતા, અર્થરહિતતા. જે સ્વીકારબુદ્ધિથી આપણે પશ્ચિમનો અમલ સ્વીકાર્યો તેજ બુદ્ધિથી આપણે વિચારદેશમાં પણ તેમનો અમલ સ્વીકાર્યો. આપણે પણ માની બેઠા કે આપણે આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિવાળા છીએ

એટલે આપણે સ્વતંત્ર ન થઈ શકીએ, વ્યવસ્થિત કામ ન કરી શકીએ, ઘડી ન શકીએ, રાજ્યતંત્રના નિયમો ઘડી ન શકીએ— કેવળ 'અમર કરે તે ખરું' એમ કહી સૌ મૌએ સહન કરી શકીએ. આ બધા વિચારોની આપણે પુનઃ સમીક્ષા કરવી જોઈએ.

સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણશ્યતિ એ ગીતાનું સત્ય એટલું વ્યક્તિને તેટલું જ પ્રજાને–સમાજને લાગુ પડે છે. ઇતિહાસ એ પ્રજાની સ્મૃતિ છે. જે પ્રજા પોતાનો સાચો ઇતિહાસ જાણી જાય છે તે કર્તવ્યમાં આહ્લાદ પામે છે. અમુક કાર્ય કરી શકાશે કે નહિ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ બે જ રીતે કરી શકાય: એક તો એ ખરેખર કરી બતાવીને, બીજું મન ઇતિહાસમાં તે કર્યું હતું એમ બતાવીને. ઇતિહાસ આવી રીતે પ્રજાનું સ્વરૂપાનુસંધાન કરાવીને તેને નવી પ્રેરણા પાય છે, તેને નવા નવા કાર્યપ્રદેશો ખુલ્લા કરી આપે છે, નવું [illegible] ઉઘાડી આપે છે.

ઇતિહાસનો અભ્યાસ એક [illegible] તરીકેનો આપણી શક્તિ વિષેનો મોહ ટાળે છે. હિંદુ શાસ્ત્રકારો માત્ર કલ્પના ઉપરથી જ શાસ્ત્રો રચતા, તેમનામાં વ્યવસ્થિત રાજ્ય કરવાની શક્તિ કદી જ હતી નહિ, આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિને લીધે આપણે ઐહિક સ્થિતિનો ગંભીરતાથી અને શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી કદી વિચાર જ નથી કર્યો, વ્યવહારકુશળતા, રાજકારણ એ બુદ્ધિ આપણી આધ્યાત્મિકતા સાથે વિસંવાદી છે એ વિચારો જેના અર્થશાસ્ત્રથી પરાસ્ત થાય છે. તે સાથે આપણો રાજકારોબાર કેટલો [illegible] હતો એવી ખબર [illegible] કારણો પણ ઓછાં થાય છે.

આપણા [illegible] ઇતિહાસને સમજવાને આપણે હિંદુસ્તાનનો નકશો પ્રથમ સમજવો જોઈએ. કવિ કે ઈતિહાસકારનું [illegible] સમજવાને તેના દેશનો નકશો ન જાણીએ તો ચાલે પણ આ [illegible] આપી મેળવી છે. પોતાના કાવ્યનો ઇતિહાસ ઘડનાર તે મહાપુરુષ હતો, અને ઇતિહાસની [illegible] તેને માટે દેશની સ્થિતિ સમજવી જોઈએ. હિંદુસ્તાનનો નકશો [illegible] સામે [illegible] છે. પણ આ નકશો [illegible] છે, અને આપણે જ નકશો સમજવાનો છે તે આપણા [illegible] સમજવાનો છે. એટલે આ નકશા ઉપરથી [illegible] અમારે કથન કરવાનું છે.

આજના નકશામાં અને પ્રાચીન નકશામાં જે એક મોટો ફેર છે—જે ફેર આપણે પોપટની માફક બોલી બતાવીએ છીએ અને સમજી શકતા નથી, તે એ છે કે હાલનો આપણો નકશો લાલ છે તેવો તે તે વખતે લાલ નહોતો. હેદરે કહેલું કે સબ લાલ હોયગા એ ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે આપણો હાલનો નકશો લાલ છે. એ પરદેશી અમલ નીચે છે. આપણે જે હાલનો વિચાર કરીએ છીએ તે વખતે તે "સ્વતંત્રતા સોહાગી" દેશ હતો.

એ વખતે પણ પરદેશ કે પશ્ચિમ સાથે આપણો દેશ મુકાબલામાં નહિ આવેલો એમ નહિ. પશ્ચિમ આપણને જીતવા નહિ આવેલું માટે આપણે સ્વતંત્ર રહી ગએલા એમ નહોતું. એ વખતે પણ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ ગણાતા ગ્રીસથી એક સૈન્ય ઈરાની મહારાજ્યને તોડી તેની સોંસરું થઈ ઠેઠ સિંધુની આ પાર સુધી આવેલું. પણ આપણા પ્રજાજીવનમા તેની એક ક્ષણ જેટલીવાર પણ અસર રહેલી નહિ. આ બનાવને અંગ્રેજી ઇતિહાસકારો બહુ અગત્ય આપે છે. એ બનાવને તેઓ હાલની પશ્ચિમની સત્તાની આગાહી માને છે અને પશ્ચિમ પૂર્વ પર સત્તા ભોગવે એવા નિર્માણનું તેમાંથી અનુમાન કરે છે. કહેવત છે કે 'કાચું વખણાય,' પણ અંગ્રેજો તો કોઈવાર આ ધૂનમા હાસ્યાસ્પદ થઈ જાય છે તેની પણ તેમને ખબર રહેતી નથી. આ કારણથી હું જરા આ બાબત વિધારે લંબાણથી લખવા માગું છું. આપણી પરીક્ષાનો વિષય એ છે કે મહાન સિકંદર પંજાબ સુધી આવ્યો એનો અર્થ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો પૂર્વ પર વિજય એવો થાય ?

પણ પ્રથમ પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે સિકંદર જેણે આ દિગ્વિજય કર્યો તે પશ્ચિમના સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ હતો? સિકંદર તે મૅસિડોનીઆના રાજા ફિલિપનો પુત્ર હતો. ગ્રીસનો ગમે તે ઇતિહાસ લો તો તેમા ફિલિપના કાળસુધીમા ભાગ્યેજ એક બે ઠેકાણે મૅસિડોનિયાનો નમે ઉલ્લેખ જોશો. મૅસિડોનિયનો ગ્રીસ તળમાં પરદેશીઓ ગણાતા. તેઓ અર્ધસંસ્કૃત દશામા રહેતા અને પોતાના દેવોનાં તથા પોતાના નામોમા તથા રીતભાતમા સંસ્કારી ગ્રીકોની વિડંબના કરતા. તેનો ઇતિહાસ પણ ગ્રીસના ઇતિહાસથી નોખો છે. ઈરાનના મહાન્ દારાયસે બાબિલોન, લીડીઆ અને ઇજીપ્ત જીતી લઈ ઈરાની મહારાજ્ય ઠેઠ ડાન્યુબના કિનારા સુધી વિસ્તાર્યું, ત્યારે

ઍસીડોનીઆએ તેનું અડીયાપણું સ્વીકાર્યું ત્યાં તેના ઇતિહાસમાં પ્રથમ ઉલ્લેખ છે. તે પછી ટ્રાસીસ મેડી ઑન્યો; ત્યારે તેણે ગ્રીસ રાજ્યોને તેની અગાઉથી ચેતવણી આપી દીધી, ત્યાં તે ફરી ઇતિહાસમાં નોંધાઈ પોતાની અંધાધૂંધીમાં પાછું ગુમ થાય છે; તેમાંથી પીઅસ તેને છૂટી થઈ ફિલિપને ઓનામો પોતાના દરબારમાં રાખે છે ત્યારે તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. અહીંથી ફિલિપ ગ્રીસની સંસ્કૃતિ અને અહેમ્છાઓ થઈ જાય છે અને વિજયની કારકીર્દી શરૂ કરે છે. પ્રથમ બધાં ગ્રીસ રાજ્યોમાં અંદર અંદર કુસંપ કરાવી છૂટી લે છે અને ગ્રીસ બહારની છત કરવાનો તેનો મનસૂબો અલેક્ઝાન્ડર પૂરો કરે છે. ઇતિહાસમાં આપણે ઘણીવાર જોઈએ છીએ કે કોઈ અર્ધસંસ્કૃત પ્રજા સંસ્કૃતિના સંસર્ગમાં આવે ત્યારે તેનામાં એકાએક બળનો ઉભરો આવે છે તે ઉભરા ઉપરથી તે સંસ્કૃતિના પ્રાકૃતિક બળનું અનુમાન કરવું એ ભૂલ છે. એ માત્ર આકસ્મિક (abnormal) ઉભરો જ છે. આ બધું છતાં ફિલિપ અને અલેક્ઝાન્ડર બન્ને અસંસ્કૃત જાતિના જ પુરુષો હતા. અલેક્ઝાન્ડરે તો વિજયયાત્રામાં પણ દારૂના અને ક્રોધના આવેશમાં જે જે અત્યાચારો કર્યા છે તે ભયંકર છે. ફિલિપની પણ તેવી જ કથા છે. આર્કેનિયનો ઉપર જીત મેળવી તે રાત્રે તે ખૂબ દારૂ પીને લથડીઆં ખાતો રણભૂમિ ઉપર ગયો અને તેના કટ્ટા વિરોધી ડિમૉસ્થીનીસ ઉપર કરેલ સજાની પ્રસ્તાવના જે નાટ્યમાં ગાઈ શકાય તેવી હતી તે ગાતાં ગાતાં તેણે નાચ કર્યો. આજુબાજુનું સમકાલીન સાહિત્ય વાંચો અને વિચારો કે કોઈ વિજયી રાજા આમ દારૂ પીને રાત્રે રણભૂમિ ઉપર નાચે ખરો !

અલેક્ઝાન્ડરને આપણે ગ્રીસ સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ તો નજ ગણી શકીએ. એથી ઉલટું એના વખતમાં ગ્રીક સંસ્કૃતિનું સત્વ હ્રાસ પામી ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. એ સંસ્કૃતિનું આયુષ્ય પૂરું થયું હતું. અને મેસીડોનીયાની જીત તે આયુષ્યનો અંત જ બતાવે છે. અહીં લાગુ લખવાને બદલે એનસાઇક્લોપીડીઆ બ્રિટાનિકામાં ગ્રીસ ઉપરના લેખમાં ગ્રીસના પરાજયનું કારણ બતાવેલ છે તેજ જણાવું. તેમાં લખેલું છે કે ફિલિપ અને અલેક્ઝાન્ડરે બિલકુલ નજ દેખા દીધી હોત તો પણ ગ્રીસનું રાજ્ય ટકત જ નહિ અને એકાદ સદી પછી કોઈ બહારે પરદેશી રાજ્ય તેનો પરાજય કરત. રાજ્યોના સમતોલપણાના વિચારોથી ગ્રીસના રાજકારણમાં નબળાઈ આવી હતી.

એટલુંજ નહિ પણ કેટલાએક પ્રજાઘાતક દુર્ગુણોએ ગ્રીસમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. બચ્ચાંની સંભાળ નહિ લેવાને લીધે મરણપ્રમાણ ઘાણું વધ્યું હતું, તે ઉપરાંત લોકોમાં, હાલ પશ્ચિમમાં છે તેમ, નિષ્પ્રજ રહેવાનો શોખ વધ્યો હતો. એરિસ્ટોટલ બચ્ચાંઓની ગેરસંભાળને નિંદે છે પણ ગર્ભપાતમાં દોષ જોતો નથી. આવી રીતે પ્રજા આત્મઘાતક પ્રવૃત્તિમાં દોરાઇ હતી ત્યારે બીજી બાજુ જૂઠાપણું, નિમકહરામી, લાંચ એ વધી પડ્યાં હતાં અને દેશાભિમાન તેના પ્રમાણમાં ઘટતું જતું હતું. આ બધું જોતાં ખાત્રી થાય છે કે મૅસીડોનીયાના ઉદય વખતે ગ્રીસની સંસ્કૃતિ તો પડી ભાગી હતી.

પણ તો અલેક્ઝાન્ડર ગ્રીસમાંથી લીધેલી કોઈ બીજી સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ એમ કેમ ન ગણવું ? માણસો બધા દુનિયા બનાવો તો જુવે છે પણ માત્ર કદાચજ તેનું રહસ્ય સમજી શકે છે તેમ ઇતિહાસનું પણ છે. મરાઠાઇતિહાસકાર ગ્રાન્ટ ડફ કહે છે કે મરાઠાઓનો ઉદય તે સહ્યાદ્રિના લાંબા ઘાસમાં પડેલ આકસ્મિક તીખારાથી થએલ દાવાનલ જેવો હતો. તેના પછવાડે નિયમન નહોતું. તેના જવાબમાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ કહેલું કે મરાઠા સત્તા ચાર અદ્ભુત સંકડામણના પ્રસંગો પસાર કરી ગયેલ છે: શિવાજીને દિલ્હીમાં કેદ કર્યો તે, શંભાજીને કેદ કરી મારી નાખ્યો તે, પાણીપતનો પરાજય, અને રઘુનાથરાવનું બંડ. આ ચારે પ્રસંગો પછી તે વિજયી નીકળી આગળ વધી એજ એની પછવાડે રહેલા પ્રજાબલની સાખ પૂરે છે. આ રાનડે તે દ્રષ્ટા હતા. તેમની દ્રષ્ટિથીજ આપણે અલેક્ઝાન્ડરના વિજય તપાસીયે કે એ તે આકસ્મિક ઉભરો હતો કે નિયમિત સંસ્કૃતિનું સામાન્ય બલ હતું. અલેક્ઝાન્ડરે ગ્રીસ જીત્યું, મહાન ઇરાની મહારાજ્ય તોડયું અને પંજાબમાં પોરસને હરાવ્યો એ બધું ખરું. પણ ગ્રીસ તો પોતાના જીવનની આખરે પહોંચ્યું હતું, ઇરાની મહારાજ્ય સડી ગએલા મહાવૃક્ષ જેવું હતું. પોરસ તેની સામે થયો અને વરસાદના અકસ્માતથી હારી ગયા, પણ તેને તેજ વખતે સિકંદરે રાજ્ય પાછું આપ્યું અને ત્યાંથી નીકળતી વખતે એક પણ મૅસિડોનીઅન ટુકડી મૂકી નહિ. આ રાજ્ય પાછું આપ્યું તે કાંઇ પોરસના ઉંચા શરીર પર મોહીને નહિ પણ આ સંસ્કૃતિના બળને લીધે. જીત કરેલો મુલક રાજા કોઇવાર મહેરબાનીથી પાછો આપેજ નહિ. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યે દક્ષિણ આફ્રિકામાં બોઅરને હરાવ્યા એ પછી તેમને સ્વરાજ્ય આપી,

હતા તેથી પણ વધારે મજબૂત બનાવ્યા. એ શું ખરેખર ખુશ થઇ ગયેલા માટે! આ બોઅરની લડાઇથીજ બ્રિટિશ મહારાજ્યની સત્તાનો તાગ આવ્યો, દુનિયામાં કૃતકૃત્ય માની બેઠેલા અંગ્રેજો ચમક્યા, યુરોપના રાજ્યોએ બ્રિટિશ રાજ્યની નબળાઇ જોઈ લીધી અને ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર તે દિવસથી બ્રિટિશ મહારાજ્યની પડતીનો આરંભ ગણશે. ત્યારથી બ્રિટિશ રાજ્યને પાછળ હઠવાનુંજ રહ્યું છે. અલેક્ઝાન્ડરને પણ તેમ થયું. જીત્યો તો ખરો, પણ તેના સૈનિકોએ આગળ જવાની ના પાડી, તેથી જીતેલું રાજ્ય પોરસને પાછું આપી તેણે કૂચ શરૂ કરી. અને પછી? અલેક્ઝાન્ડરના મરણ પછી શું થયું? એ આખુંય રાજ્ય તૂટી પડ્યું. જો સંસ્કૃતિની જીત હોય, જો પ્રજાબળ હોય તો આખું રાજ્ય તો આમ ન તૂટે. જાપાન ચાળીસ વરસમાં ઉદય પામી એકવાર રુશિયાને હરાવી પછી સદા માટે અસ્ત થાય તો તેને સુધરેલું રાજ્ય કોણ કહે? ગ્રીક ઇતિહાસકાર ઓમાન આ મહાવિજયની અસર ચિરકાળની ગણે છે અને કન્દહાર શહેરને નવું વસાવેલ અલેક્ઝાન્ડ્રીઆ શહેર ગણે છે; પણ સહુ જાણે છે કે કન્દહાર તે અલેક્ઝાન્ડ્રિઆ નહિ પણ મહાભારત કાળનું ગાન્ધાર છે. અને સાઇક્લોપીડીઆનો લેખક ઠીક લખે છે કે માત્ર યુફ્રેટિસની પશ્ચિમના પ્રાંતોમાંજ ગ્રીસની અસર ટકવા પામી. આ પરિણામ પણ રોમની રાજપદ્ધતિને આભારી છે. અલેક્ઝાન્ડરનું રાજ્ય તો તેના મરણ પછી તુરત તૂટી ગયું. ઇતિહાસકાર વિન્સેન્ટ સ્મિથ પણ કબુલ કરે છે કે ગ્રીસની અસર હિંદુસ્તાનમાં ટકવા પામી નથી. પણ તે જાણે હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનોએ બતાવેલ દેશવાત્સલ્યની લાગણીની ખાતર નમતું આપતો હોય એમ લખે છે.

આ ઉપરથી હું માનું છું કે અલેક્ઝાન્ડરના વિજય વખતે ઇજીપ્ત, ઇરાન વિગેરેની સંસ્કૃતિ માફક ગ્રીકની સંસ્કૃતિ પણ પડી ભાંગી ગઇ હતી, સિકંદર તે સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ નહોતો, તેની પોતાની પ્રજા પૂર્ણ સંસ્કૃત થઇજ નહોતી, અને પંજાબ ઉપરની તેની સ્વારી તે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો પૂર્વ પર વિજય ગણવો ન જોઇએ. પુરાતન સંસ્કૃતિઓમા તે વખતે ચીન બાદ કરતા માત્ર હિન્દની સંસ્કૃતિજ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી.

પરંતુ સિકંદર એટલો પણ પગપેસારો કેમ કરી શક્યો? કારણ કે એ સમય બે મહારાજ્યોની સંક્રાન્તિનો હતો. અગ્નિજો

હિંદમાં સહેલાઇથી સામ્રાજ્ય સ્થાપી શક્યા તેનું એક કારણ મોગલ અને મરાઠા રાજ્યોની સંધિ પણ હતું. સિકંદર વખતે પણ એમ હતું. ગ્રીક તવારીખોમાં લખેલ છે કે ખુદ ઍન્ડ્રૉકોટોસ સિકંદર પાસે આવ્યો અને ખબર આપી કે આખો દેશ તે કબજે કરી શકે એમ હતું, કારણ કે ત્યાંનો રાજા દુષ્ટ અને નીચ કુળનો હતો તથા પ્રજાને તેના પર દ્વેષ હતો. આ ઍન્ડ્રૉકોટોસ તે ચન્દ્રગુપ્ત એવી કલ્પના છે. તે ગમે તેમ હોય પણ આ સમયે મગધનું મહારાજ્ય ઝાંખું પડી ગયેલું હતું. નવ નન્દોને ઉખેડી ચન્દ્રગુપ્ત ક્યારે ગાદીએ બેઠો તે વરસ બરાબર નક્કી થઇ શકતું નથી. એ એમ બતાવે છે કે રાજ્ય-ક્રાન્તિએ ઘણાં વરસ લીધાં હશે અને આ સંધિકાળની નબળાઇમાં સિકંદર પંજાબ સુધી ફાવી શક્યો હશે.

આ લાંબી ચર્ચા પછી હિંદની પૂર્વકાળની ભૂગોળના પ્રશ્ન તરફ હું પાછો આવું છું. આ સંબંધી રા. દેવદત્ત ભાંડારકરે પોતાનાં ૧૯૧૮નાં વ્યાખ્યાનોમાં ઘણીજ વિચક્ષણરીતે ભૂગોળની ચર્ચા કરેલ છે તેનું પરિણામજ અહીં લઇ લઉં. તે સોળ દેશોનાં નામો આપે છે અને તેની મોઘમ હદ નીચે પ્રમાણે આપે છે: અંગ અને મગધનાં બે રાજ્યોની સરહદ ચંપા નદીની હતી. અંગની રાજધાની ચંપા તે હાલનું ભાગલપુર, મગધની મૂળ રાજધાની રાજગૃહ હાલનું રાજગીર અને પાછળથી પાટલીપુત્ર એટલે હાલનું પટણા. બીજાં કાશી અને કોશલ. કોશલની રાજધાની શ્રાવસ્તી, અને અયોધ્યા પણ તેમાંજ આવેલ હતું. તે પછીનું જોડકું વજ્જિ અને મલ્લ તેની રાજધાની વૈશાલિ જે હાલના તિરહુતમાં આવેલ હતી. ચેદિ અને વંશ તેમાં પહેલો બુન્દેલખંડ [illegible] અને બીજો અલાહાબાદ પાસે. કુરુની રાજધાની ઇન્દ્રપ્રસ્થ અને પાંચાલની કમ્પિલ્ય જે હાલના મૈનપુરી પ્રાંતમાં હાલ બતાવાય છે. મત્સ્ય દેશ. હાલના જયપુર અલવાર મુલકનો સમાવેશ થતો. શૂરસેનની રાજધાની તે મથુરા. અશ્મકની રાજધાની પ્રતિષ્ઠાન તે હાલનું પૈઠણ અને અવન્તીની રાજધાની ઉજ્જૈન જે હાલ પણ તેજ નામે પ્રસિદ્ધ છે. છેવટે ગાન્ધાર અને કામ્બોજ. ગાન્ધારમાં પશ્ચિમ પંજાબ અને પૂર્વ અફઘાનિસ્તાનનો સમાવેશ થતો. તેની રાજધાની તક્ષશિલા ગ્રીકોએ કહેલ Taxila, જેના ખંડેરો રાવલપીંડી પાસે મળી આવેલ છે, કામ્બોજ તે સિન્ધુની ઉત્તર-પશ્ચિમે હતો. આ બધું જે સમયનો વિચાર કરીએ છીએ તે

[illegible] સંબંધ ઓછો [illegible] છે. એ શબ્દે અંગ્રેજીને [illegible] છે અને [illegible] પણ [illegible] છે. [illegible] શબ્દો [illegible] થઈ ત્યાં પણ સત્ય બેસાડી છે. [illegible], [illegible] હાથ બેસાડવા, [illegible] કરી છે. આ શહેર [illegible] પડ્યા અને [illegible] કિનારે કિનારે નવ [illegible] કર્યું. તે વખતે [illegible] અને [illegible] હતો જે [illegible] છે. તેને [illegible] કર્યો અને તેમાં [illegible] હતા.

બીજી દંતકથામાં છે કે તે સમયે [illegible] હતું. આ નદીનો ઉલ્લેખ કરી એમ મનાય છે. આ નદી વિષે [illegible] નથી અને એ જે [illegible] અર્થ કરવો મુશ્કેલ છે. [illegible] જેમાં નવમાનું નામ નન્દીવર્ધન છે. [illegible] નન્દીવર્ધન તે એક હતો. આ [illegible] વરસ [illegible] કર્યું અને તેમના [illegible] આવ્યો. [illegible] એક પછી એક [illegible] વરસ [illegible] છે. તેમાં [illegible] છે તે [illegible] હતી. [illegible] સંસ્કૃત [illegible] છે. [illegible] અર્થ કરે છે. [illegible] નામ [illegible] માને છે.

[illegible] એવું વર્ણન છે કે [illegible] પરશુરામની [illegible] હતી. [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] પછી [illegible] કર્યું [illegible] છે કે [illegible] હતું [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પુરુષ હતો. તેણે એક અર્થશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ લખેલ છે તેમાં તે છેવટે પોતાની ઓળખાણ આપતાં લખે છેઃ

> येन शास्त्रं च शस्त्रं च नन्दराजगता च भूः ।
> अमर्षेणोद्धृतान्याशु, तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

(જેણે શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર અને નન્દરાજાઓ નીચે ગયેલી પૃથ્વીને અમર્ષથી ઉદ્ધર્યાં તેણે આ શાસ્ત્ર રચેલ છે.) આ અર્થશાસ્ત્ર આજસુધી નષ્ટ થયેલું મનાતું હતું પણ સને ૧૯૦૫માં તે દક્ષિણ હિંદમાં મળી આવ્યું. ભામહનું અલંકારશાસ્ત્ર અને ભાસનાં નાટકો પેઠે આ અર્થશાસ્ત્ર શોધવાનું માન પણ દક્ષિણ હિંદને જ છે. આ ગ્રન્થની હસ્તલિખિત એક પ્રત અને તે સાથે તેના થોડા ભાગ ઉપરની ભટ્ટસ્વામીની ટીકા મ્હૈસુર ગવર્નમેન્ટ ઓરિએન્ટલ લાઇબ્રેરીને તાન્જોરના એક પંડિતે સુપ્રત કરી. તેના લાઇબ્રેરીઅન રા. શામશાસ્ત્રીએ તેનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વેરીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું અને તે પછી ૧૯૦૯ માં મ્હૈસુર દરબારના ઉત્તેજનથી મૂળ ગ્રન્થ પણ પુસ્તક આકારે તેઓ બહાર પાડી શક્યા છે. પાછળથી મ્યુનિચ લાઇબ્રેરીમાંથી પણ આજ પુસ્તકની એક પ્રત મળી આવેલ તેનો ઉપયોગ આ પુસ્તકની આવૃત્તિમાં કરેલ છે. બીજી પણ એક પ્રત હાથ લાગેલ છે.

ભાસનાં નાટકોની પેઠે સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને આ ગ્રન્થનું નામ ઘણા વખતથી પરિચિત હતું. આ શાસ્ત્ર આપણા દેશમાં સાહિત્યના અભ્યાસીઓએ તેમજ રાજકારોબારી પુરુષોએ ઘણા કાળ સુધી પ્રમાણભૂત ગણેલ છે; અને તેથી તે પછીના સાહિત્ય ઉપર તેની અસર બહુ જ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં આ શાસ્ત્રના વિચારો બહુ જ દઢ ગૂંથાયલા છે, અને કોઈ કોઈ જગાએ તો આખા વાક્યો કાવ્યના સ્વાંગમાં આપણને દર્શન દે છે. આ સામ્ય એટલું આકર્ષક છે કે તેથી લોભાઇને એક ઘણાજ ઉદ્યોગી અભ્યાસીએ કાલિદાસ એજ કૌટિલ્ય હતો એવા મતનું સમર્થન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમા જેમ બેકન જ શેક્સપીયર હતો એવો એક પક્ષ ઉભો થયો હતો, તેમ આપણા સાહિત્યમાં પણ આવી રીતે અર્થશાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધિ પછી તરત જ એના જેવો જ રસમય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયેલ છે. આ મતના ગુણદોષ વિષે અમે અત્રે મૌન રાખીશું. એ અભ્યાસીને પોતાના પક્ષ માટે જે કાંઈ કહેવાનું છે તે હજુ પૂરું થયું નથી; પણ એટલું તો કહેવું જોઇએ કે કાલિ-

તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ. ખરી રીતે તો ગીતે એ આપના પુરૂષાર્થી લીધેલી છે. ગીતા પોતાના દેશની સીમા ઓળંગી દુર ગઈ, ત્યારે એનો વિચાર એટલો નાનો હતો કે મહાત્માજીની ભાવના એમનામાં આવીને ન શકે. આ આપના હિંદમાં પ્રથમ ઉદ્ભવી તેનું કારણ એ કે [illegible] મહાત્માનું ખરું નામ હતું એટલે ખરી રીતે એ વિચાર મૂળ પૂર્વમાં ઉદ્ભવ્યા છે અને ત્યાંથી પશ્ચિમ લાવ્યા છે.

પુરુષ હતો. તેણે એક અર્થશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ લખેલ છે તેમાં તે છેવટે પોતાની ઓળખાણ આપતાં લખે છેઃ

> येन शास्त्रं च शस्त्रं च नन्दराजगता च भूः ।
> अमर्षेणोद्धृतान्याशु, तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

(જેણે શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર અને નન્દરાજાઓ નીચે ગયેલી ધરણીને અમર્ષથી ઉદ્ધર્યાં તેણે આ શાસ્ત્ર રચેલ છે.) આ અર્થશાસ્ત્ર આજસુધી નષ્ટ થયેલું મનાતું હતું પણ સને ૧૯૦૫માં તે દક્ષિણ હિંદમાં મળી આવ્યું. ભામહનું અલંકારશાસ્ત્ર અને ભાસનાં નાટકો પેઠે આ અર્થશાસ્ત્ર શોધવાનું માન પણ દક્ષિણ હિંદનેજ છે. આ ગ્રન્થની હસ્તલિખિત એક પ્રત અને તે સાથે તેના થોડા ભાગ ઉપરની ભટ્ટસ્વામીની ટીકા મ્હૈસુર ગવર્નમેન્ટ ઓરિએન્ટલ લાઇબ્રેરીને તાન્જોરના એક પંડિતે સુપ્રત કરી. તેના લાઇબ્રેરીઅન રા. શામશાસ્ત્રીએ તેનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વેરીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું અને તે પછી ૧૯૦૯ માં મ્હૈસુર દરબારનાં ઉત્તેજનથી મૂળ ગ્રન્થ પણ પુસ્તક આકારે તેઓ બહાર પાડી શક્યા છે. પાછળથી મ્યુનિચ લાઇબ્રેરીમાંથી પણ આજ પુસ્તકની એક પ્રત મળી આવેલ તેનો ઉપયોગ આ પુસ્તકની આવૃત્તિમાં કરેલ છે. બીજી પણ એક પ્રત હાથ લાગેલ છે.

ભાસનાં નાટકોની પેઠે સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને આ ગ્રન્થનું નામ ઘણા વખતથી પરિચિત હતું. આ શાસ્ત્ર આપણા દેશમાં સાહિત્યના અભ્યાસીઓએ તેમજ રાજકારોબારી પુરુષોએ ઘણા કાળ સુધી પ્રમાણભૂત ગણેલ છે; અને તેથી તે પછીના સાહિત્ય ઉપર તેની અસર બહુ જ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં આ શાસ્ત્રના વિચારો બહુ જ દૃઢ ગૂંથાયલા છે, અને કોઈ કોઈ જગાએ તો આખાં વાક્યો કાવ્યના સ્વાંગમાં આપણને દર્શન દે છે. આ સામ્ય એટલું આકર્ષક છે કે તેથી શોભાકને એક ઘણાજ ઉદ્યોગી અભ્યાસીએ કાલિદાસ એજ કૌટિલ્ય હતો એવા મતનું સમર્થન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમા જેમ બેકન જ શેકસપીયર હતો એવો એક પક્ષ ઉભો થયો હતો, તેમ આપણા સાહિત્યમાં પણ આવી રીતે અર્થશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધિ પછી તરત જ એના જેવો જ રસ-મય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયેલ છે. આ મતના ગુણદોષ વિષે અમે અત્ર મૌન રાખીશું. એ અભ્યાસીને પોતાના પક્ષ માટે જે કાંઈ કહેવાનું છે તે હજુ પૂરું થયું નથી; પણ એટલું તો કહેવું જોઇએ કે કાલિ-

દાસ અને કૌટિલ્યનું સામ્ય કાલિદાસના રસજ્ઞ અને પ્રખર પ્રતિભાશાળી ટીકાકાર મલ્લિનાથને અજાણ્યું નહોતું. અર્થનું સ્ફોટન કરવા તે ઠેકઠેકાણે કૌટિલ્યનાં અવતરણો મૂકે છે. કાલિદાસ પછીનાં મહાકાવ્યોમાં પણ રાજપ્રકરણી વસ્તુ છે અને તે સંબંધી કવિઓએ પોતાના વિચારો આપેલા છે. આ બધા વિચારોમાં પણ આપણે ચાણક્યની અસર એટલી જ જોઇ શકીએ છીએ. અલબત મહાકાવ્યોની ટીકાઓમાં આપણે કૌટિલ્ય કરતાં કામન્દકનાં અવતરણો વિશેષ જોઇએ છીએ. પણ આનું કારણ, ચાણક્યની ટુંકી અને સાથે કાળે દુર્ગમ્ય થતી જતી શૈલિ અને કામન્દકીય નીતિશાસ્ત્રના, ઝીણી વિગતો કાઢી નાખેલ અને શ્લોકબદ્ધ પ્રબંધની અભ્યાસીની સ્વાભાવિક રૂચિ તેજ હશે. પણ એ કામન્દક પોતેજ ગ્રંથપ્રારંભમાં "અર્થશાસ્ત્ર મહોદધિમાંથી નીતિશાસ્ત્રામૃતનો સમુદ્ધાર કરનાર શ્રીમાન્ વિષ્ણુગુપ્તને નમસ્કાર" કરે છે. એજ બતાવી આપે છે કે કામન્દકની અસર એ ચાણક્યની જ અસર ગણવી જોઇએ. તેમ છતાં ચાણક્યની પ્રામાણિકતા સંસ્કૃત વાઙ્મયમાંથી આધુનિક કાલસુધી લુપ્ત થએલ નથી. કામન્દકનો ટીકાકાર જયમંગલ કૌટિલ્યનાં અવતરણો આપે એટલુંજ નહિ પણ કોઈ સ્થળે આગ્રહપૂર્વક ચાણક્યને અનુકૂળ જ કામન્દકનો અર્થ કરે તેમા તો નવાઈ નથી; પણ મનુસ્મૃતિના ટીકાકારો મેધાતિથિ અને કુલ્લુક પણ ચાણક્યને પ્રમાણભૂત માને છે. કિરાતાર્જુનીયનો ટીકાકાર ચિત્રભાનુ પણ કિરાતના અર્થગૌરવના ગર્ભમા કૌટિલ્યના નીતિવચનો જુવે છે. આ ટીકાકારની ચર્યાપદ્ધતિ જોતા લાગે છે કે તે મલ્લિનાથ પછીનો હોવો જોઇએ એટલે કે સંસ્કૃત વાઙ્મયની ઉતરતી દશામા ચાણક્યની અસર આપણે કેટ સુધી જોઇએ છીએ.

હવે મારે આ અર્થશાસ્ત્રના ગ્રન્થ ઉપરજ બોલવાનું રહે છે. પણ તે પહેલા મારે કેટલુંક કહેવાની જરૂર છે. હજુ હું આ મહાગ્રન્થના અભ્યાસની પ્રારંભદશામા જ છું. એટલામા આવા વિશાળ વિષય ઉપર કંઇ કહું તે ધૃષ્ટતા જ ગણાય. ખરી રીતે તો જે જે દષ્ટિબિન્દુથી હું અભ્યાસ કરવા માગું છુ તે તે દષ્ટિબિન્દુઓ જ અત્રે હું લખવા માગું છું. હજુ એ સિદ્ધ અનુમાનની કોટિના વિચારો નથી. ચાણક્ય એવો મહાન્ પુરૂષ હતો કે શરૂઆતમા તેના નામથી જ અભ્યાસીને મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે. તેના નામ આસપાસ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

३ वर्णसंघातः पदम्। तच्चतुर्विधम् नामाख्यातोपसर्ग-निपाताश्चेति।

હવે બાકીના વિભાગને અમુક મુદ્દાપૂરતા જ જોઈએ.

૧ વિદ્યાઓ, ૨ સમાજ વ્યવસ્થા, ૩ કાયદા કાનૂન, ૪ રાજકારણ.

અર્થશાસ્ત્રમાં પ્રથમ જ કૌટિલ્ય વિદ્યાઓનાં નામો ગણાવે છે. તેના પહેલાં કોઈએ એક, કોઈએ બે, કોઈએ ત્રણ વિદ્યાઓ ગણાવેલી છે. કૌટિલ્ય ચાર ગણાવે છે. આન્વીક્ષિકી, ત્રયી, વાર્તા અને દંડનીતિ. આન્વીક્ષિકી એટલે ફિલસૂફી, તેમાં સાંખ્ય, યોગ અને લોકાયતનો તે સમાવેશ કરે છે. સાંખ્યનો અર્થ જાણીતો છે. પણ યોગનો અર્થ અહીં નૈયાયિક થાય છે. પ્રો. યાકોબી આ બાબત બારીકીથી સ્પષ્ટ નહિ સમજવાથી કેટલીએક ભૂલ કરે છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં યોગ શબ્દ નૈયાયિક અર્થમાં વપરાય છે, અને ચાણક્યનો અર્થ કરવામાં જૈન શાસ્ત્રના તમામ વર્ણનોની [illegible] મદદ મળી એટલે એ [illegible] અભિપ્રાય થયો છે. સાંખ્ય યોગ પછી લોકાયત આવે છે. લોકાયત એટલે આપણે વેદવિરોધી ચાર્વાકનો મત સમજીએ છીએ. જૈન અને બૌદ્ધનો [illegible] ચાણક્ય પાખંડ શબ્દથી કરે છે અને આન્વીક્ષિકીમાં તેનો સમાવેશ નથી; એ એમ બતાવે છે કે વેદવિરોધી દર્શનોને તે [illegible] સ્થાન આપવા માગતો નથી. ત્યારે આ લોકાયત [illegible] દર્શન સ્થપાયું તે પહેલાં તે દર્શનના વિચારો, [illegible] અને [illegible] પ્રચલિત હતા અને [illegible] એવો મારો અભિપ્રાય છે. [illegible] લોકાયતનું [illegible] લોકાયતના વિચારો આપણે [illegible] એમ માનીએ છીએ અને તેને આપણે [illegible] કૌટિલ્ય [illegible] આન્વીક્ષિકી [illegible] છે, અને [illegible] सुखदुःख [illegible] છે. [illegible] વિચારો તે સમયે એટલા [illegible] અને [illegible] તેનો [illegible] તે [illegible] પણ [illegible] અને [illegible] આન્વીક્ષિકી [illegible] પણ [illegible] આન્વીક્ષિકી [illegible] આપણે [illegible]

વિષે જાણીએ છીએ તેમ સંગીન હકીકતથી આગળી ભાત પટપટમાં ગુંચાઈ રહેલી નહોતી. ચાણક્ય કહે છે કે धर्माधर्मौ त्रय्याम्। अर्थानर्थौ वार्तायाम्। नयानयौ दण्डनीत्याम्। बलाबले च एतासां हेतुभिरन्वीक्षमाणा लोकस्य उपकरोति, व्यसने अभ्युदये च बुद्धिं अवस्थापयति, प्रज्ञा वाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति,

प्रदीपः सर्वविद्यानाम् उपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षकी मता॥

"ત્રયીમાં ધર્મ અને અધર્મનું, વાર્તામાં અર્થ અને અનર્થનું દણ્ડનીતિમાં નીતિ અને અનીતિનું અને તેમના બલાબલનું હેતુપુરઃસર અન્વીક્ષણ કરીને આન્વીક્ષકી લોકોને ઉપકારક થાય છે, વ્યસન અને અભ્યુદયમાં બુદ્ધિને સ્થિર કરે છે અને બુદ્ધિ, વાણી તથા કર્મનું નૈપુણ્ય આપે છે. તે સર્વ વિદ્યાનો પ્રદીપ, સર્વ કર્મનો ઉપાય, સર્વ ધર્મનો આશ્રય સદા ગણાય છે." Logic is the science of all sciences એ સિદ્ધાન્ત અહીં બહુજ શાસ્ત્રીય રીતે મૂકેલ છે. પ્રો. યાકોબી બતાવી આપે છે કે ન્યાયસૂત્રની ટીકામાં વાત્સ્યાયન આન્વીક્ષકીનો અર્થ ધર્મશાસ્ત્રના વાક્યોનું પરીક્ષણ એવો કરી આન્વીક્ષકીનું ક્ષેત્ર ટુંકું કરે છે.

વિનયનો હેતુ ઇન્દ્રિયવિજય છે. સર્વ ધર્મશાસ્ત્રનો એજ ઉદ્દેશ છે. પણ અહીં પણ ચાણક્યનું ડહાપણ આપણે જોઇએ છીએ. ષડ્રિપુનો ત્યાગ કરવો, પરસ્ત્રી દ્રવ્ય અને હિંસા વર્જવી; પણ સાથે કહે છે કે ધર્મ અને અર્થને વિરોધ ન આવે એવી રીતે કામ સેવવો. ઇન્દ્રિયજયનો અર્થ એવો નથી કે દેહ કષ્ટ કર્યા કરવું. કૌટિલ્ય સ્પષ્ટ લખે છે કે न हि निःसुखः स्यात् "પણ નિઃસુખ ન થવું." ધર્માર્થને બાધ ન આવવો જોઇએ એજ સુખોપભોગમાં યાદ રાખવું.

તે વખતના ધર્મ વિષે થોડું લખી આ વિષય પૂરો કરું. અનેક દેવોની પૂજા તો હતીજ. મંદિરો હતાં. જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ તે વખતે ચાલતો હતો એનો દરેક વિદ્યાર્થી જાણેજ છે. કૌટિલ્યને કોઇ ધર્મ ઉપર દ્વેષ નથી. તે ચાણ્ડાલો અને પાખણ્ડોને ગામ બહાર વસાવે છે એ ખરૂ, પણ પાખણ્ડને દૂર વસાવવાનું કારણ તેમનો પોતાનો ધર્મ છે, તેમના તરફ દ્વેષ નથી. કારણ કે રાજાએ ફરિયાદો સાંભળવામાં દેવતા, પાખણ્ડ, શ્રોત્રિય અને પશુપુણ્યસ્થાનના

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] અને [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે." આ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

કુટુંબોનું ગામ વસાવવું.[1] આયાત[2], નવી ભૂમિ માટે તેમાં આનુષંગિકવાળી [illegible] કે દશથી વીસથી [illegible] કૌટિલ્ય [illegible] છે કે તેમ દશ [illegible] તેમ [illegible]. કારણ કે તેમાં [illegible] થઈ છે અને તે રક્ષણથી રહે છે. કૌટિલ્યના રાજ્યમાં [illegible] માટે કર આપનારા અને નહિ આપનારાના ગામો જુદાં વસતાં. કૌટિલ્ય કહ્યા પ્રકાર પ્રમાણે ગામના ચાર વર્ગો પાડે છે.[3] નદી જમીન-વાળાં, આયુધીય એટલે કરને બદલે લશ્કરી નોકરી કરનારાં, [illegible] ઢોર [illegible] કર આપનારાં, કરને બદલે [illegible] અને ઘી દૂધ આપનારાં. આમાં એક ગામનો [illegible] ગામમાં રહેતા [illegible] શકતો નહિ.[4] બ્રાહ્મણ પોતાને દાનમાં મળેલી જમીન પોતાના જેવી જમીન [illegible] વેચી શકતો અને નદી જમીનવાળો પણ નદી જમીન [illegible] વેચી શકતો.

કૌટિલ્ય કહે છે કે ગામમાં આરામ કે વિહારની શાળાઓ ન બંધાવવી. નટ નર્તક ગાયક વિગેરેને પણ વસવા ન દેવા, કારણ કે તેથી ખેતીને નુકસાન થાય છે.[5] ગામને માટે [illegible] તથા [illegible] તથા તળાવ ખાસ બાંધવા.[6] તળાવ [illegible] રાજ્ય તરફથી વસ્તુઓની તથા [illegible] મદદ આપવી. પોતાના રાજ્યના [illegible] અથવા બીજા રાજ્યોમાંથી વસ્તી લાવી વસાવવી. [illegible] વિગેરેને નદી જમીન [illegible] કાઢી આપવી. ગામના [illegible] અને [illegible]; [illegible] અને [illegible] પણ. [illegible] વિગેરેને માટે [illegible]

[illegible] કરી હતી.[7] [illegible] પોતાના [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હતો અને જુદા જુદા દેશના વાર્ષિક વરસાદનું માપ કૌટિલ્યે આપેલ છે. બીજાં કેવી રીતે વાવવાં તે પણ તે જણાવે છે. તેના કાલમાં શાળ, વ્રીહિ, કોદરા, તલ, મગ, અડદ, કસુંબી, મસૂર, કળથી, જવ, ઘઉં, વટાણા, અળસી, સરસવ વિગેરે બધાં ધાન્યો વવાતાં. શાળ ઊગે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ, શાક ઊગે તે મધ્યમ અને શેરડી ઊગે તે જમીનને કૌટિલ્ય કનિષ્ઠ કહે છે. કામ કરનારા માણસોને પોતાના કામ પ્રમાણે અનાજ મળવાની વ્યવસ્થા હતી; અને શ્રોત્રિય અને તપસ્વીઓને પુષ્પ અને વરી મળતાં અને ઉચ્છવૃત્તિવાળાઓ ખળામાં બાકી રહેલા દાણા લેતા. કૌટિલ્ય કહે છે કે "સમયપ્રમાણે પાક થતો જાય તેમ તેમ તે લેતાં જવો. ખેતરમાં પરાળ પણ પાડ્યું રહેવા દેવું નહિ. લણેલા ધાનના ઊંચા ઢગલા—ઓઘા કરવા. અને તે નજીક નજીક ન કરવા. ખળાં એક સાથે કરવાં અને તેમાં કામ કરનારાઓએ પાણી રાખવું અને અગ્નિ વિના રહેવું.

ખેતીની જમીન ખેડુતને પોતાના આયુષ્ય સુધીને માટે અપાતી. કોઈ ખેડે નહિ તો તેની જમીન બીજાને આપવી. કર સંબંધી માફી કે રાહત વિગેરીને ફાયદો થાય તેવી રીતે આપવાં. નવી જમીન ખેડાણમાં લે તેનો કર માફ કરવો.[1] અને એવી રીતે કર માફ થયેલા ખેડુતો તરફ પછી પણ મીઠી નજર રાખવી.[2]

ઢોરને માટે પણ કૌટિલ્ય કાળજી બતાવે છે. બધાં ઢોરોની સંખ્યા રાજ્યમાં રહેતી. ખેતીને સર્પનો ઘણો ભો હતો એમ કૌટિલ્ય લખે છે, એટલે સર્પથી ઢોર બહુ મરતાં હશે એમ લાગે છે. અને હાલ પણ બંગાળા તરફ સર્પનો ઘણો ભો છે તે આપણે જાણીએ છીએ. ઢોરને માટે ખાસ એક અમલદાર ગોઅધ્યક્ષની નીમણુક થતી. દૂધ દોહવા સંબંધી કૌટિલ્ય કહે છે કે વર્ષા, શરદ અને હેમન્ત કાલમાં ઢોર બે વાર અને શિશિર, વસન્ત અને ગ્રીષ્મકાલમાં એક-વાર દોહવાં. આ નિયમનો ભંગ કરનારને અંગુષ્ઠચ્છેદની શિક્ષા થતી.[3]

કૌટિલ્યના કાળમાં પણ વેઠનો રિવાજ હતો. પણ આ વેઠ દરેકને માથે હોય એમ જણાતું નથી. કરને બદલે વેઠ લેવાતી. આગળ જુદાં જુદાં ગામોના જે વર્ગો ગણાવ્યા તેથી એમજ જણાય છે કે કરને બદલે વેઠ આપનારા ગામોજ જુદા વસતા હશે. વેઠને

૧. ૨,૯. ૨. ૨,૧. ૩. ૨,૨૯.

લીધે રૈયતને રંજાડ ન થાય માટે સાવચેત રહેવા કૌટિલ્ય કહે છે:
"કપટ, વેઠ, કરથી કૃષિને બાધ થતો અટકાવવો."

દુર્ગનિવેશના[1] અધ્યાયમાંથી શહેરોની બાંધણી વિષે આપણને ખ્યાલ આવી શકશે. કૌટિલ્ય લખે છે કે શહેરમાં ત્રણ ઉત્તર-દક્ષિણ અને ત્રણ પૂર્વ-પશ્ચિમ એમ ૭ રાજમાર્ગો કરવા અને એવી રીતે દુર્ગમાં ૧૨ દરવાજા કરવા. વસ્તીની વચ્ચોવચ જરા ઉત્તર તરફ મજબુત જગાપર રાજમહેલ કરવો. રાજમહેલની પૂર્વોત્તરે આચાર્ય, પુરોહિત અને મન્ત્રિઓ સાથે રહે. પૂર્વ-દક્ષિણે રસોડું, હસ્તિશાળા અને કોઠાર આવે. પૂર્વ દિશાએ ગન્ધ માલ્ય ધાન્ય અને રસ વેચનારા અને હોંશીઆર કારીગરો રહે, દક્ષિણ દિશાએ નગર ધાન્ય વ્યાવહારિક કાર્માન્તિક અને લશ્કર ખાતાના અધિકારીઓ અને તેની સાથે રાંધેલું અનાજ સુરા માંસ વેચનારા તથા વેશ્યાઓ રહે. પશ્ચિમ-દક્ષિણે ગધેડા અને ઊંટના તબેલા તથા પશ્ચિમ-ઉત્તરે વાહન અને રથની શાળાઓ રાખવી. પશ્ચિમ તરફ ઊન સૂતર વાંસની ચીજો ચામડું કવચ શસ્ત્રના કારીગરો તથા શૂદ્રો રહે. ઉત્તર-પશ્ચિમે બજાર તથા દવાખાનું, ઉત્તર-પૂર્વે તિજોરી તથા ગાય ઘોડા રાખવાની જગા અને ઉત્તરે નગરરાજ દેવતા લુહારો મણિકારો અને બ્રાહ્મણો રહે. ખૂણાઓમાં જૂદી જૂદી શ્રેણીઓ રહે. મધ્યમાં અપરાજિત, અપ્રતિહત જયન્તી, શિવ કુબેરના દેરા અને શ્રીમદિરાગૃહ પણ ત્યાંજ રચાતું. એ પ્રમાણે નગરની રચના હતી. રથમાર્ગો રાજમાર્ગો ૨૪ ફુટ પહોળા, લશ્કરની છાવણીના માર્ગો, સ્મશાન માર્ગ ૪૮ ફુટ પહોળા, બગીચા અને સીમમાં જવાના માર્ગો ૨૪ ફુટ પહોળા, હસ્તિ અરણ્યમાં જવાના ૧૨ અને ગાડીના માર્ગો ૭॥ ફુટ પહોળા જોઈએ એમ કૌટિલ્ય કહે છે. ગાડીનો માર્ગ આટલો સાંકડો છે તે એમ બતાવે છે કે તે વખતે ગાડીઓ ઘણી સાંકડી હતી. હાલ પણ ઉત્તર હિંદની ગાડીઓ (ટમટમીયા) સાંકડી હોય છે. સ્મશાન બાર ઉત્તર અથવા પૂર્વ તરફનો રખાતો અને ઉત્તમ વર્ણોનો દક્ષિણ તરફ, તે પ્રમાણે ન કરે તેનો દંડ થતો. પાખંડીઓ અને ચાંડાળોને સ્મશાનની પાસે રહેવાનું હતું. મજૂરીએ પોતપોતાના ધંધાને અનુરૂપ જૂદા જૂદા વસવાટના હતા. દરેક દસ ઘરે એક કુવો રખાતો.[2]

૧. ૨,૩. ૨. ૨,૩.

તે વખતનાં ઘરોની પણ આપણને કાંઇક માહીતી મળી શકે તેમ છે. બે ઘર વચ્ચે થોડી પણ જગા રાખવાનો નિયમ હતો એટલે ઘરોની સળંગ હાર નહિ થતી હોય એમ લાગે છે. ઘરનાં છાપરાં પણ છૂટાં અથવા તેનાં છાજાં એક પર બીજું આવે એમ રખાતાં. વચમાં રાજમાર્ગ ન હોય તો ઘરમાં સામસામાં બારી બારણાં રાખવાની મનાઇ હતી. દરેક ઘરમાં પાણી જવાની ખાળ તથા ઉકરડો અને ઉદપાન (પાણીની કુંડી અથવા હવાડો) રાખવાની ફરજ હતી. અગ્નિ રાખવાનું સ્થાન તથા ઘંટી અને ખાણીઓ રાખવાની 'જગા ઘરથી અલગ રખાતી અને તેમ ન કરે તેને સજા થતી.' ખાળમાં પાણી ભરાઇને બીજાના હકને નુકશાન થાય તો તેને દંડ થતો અને તે પાણી ગંદવાડનું હોય તો બમણી સજા થતી.[૧]

શહેર સુખાકારી માટે નગરાધ્યક્ષ રાખવામાં આવતો. શહેરમાં આગની સાવચેતીને માટે ઘણા નિયમો હતા તેથી લાગે છે કે તે વખતે આગનો ભો ઘણો હશે. ઉપર જોઇ ગયા છીએ કે દર દસ ઘરે એક કુવો રખાતો જ. તે ઉપરાંત મોટા રાજમાર્ગો ઉપર, ચાર રસ્તાઓ ભેગા થાય ત્યાં અને રાજગૃહ પાસે પાણીનાં વાસણો ભર્યાં રખાતાં. એટલુંજ નહિ પણ આગ વખતે કામ આવે તેવી દરેક ચીજો—પાણી ભરેલાં વાસણો, ભીંત તોડી નાખવાનો અંકુશ, ખરપડી વિગેરે દરેક ઘરધારીએ રાખવાની ફરજ હતી. ઉનાળામાં બપોરના વખતે ઘરમાં અગ્નિ સળગાવવાની મના હતી. આ બધા નિયમો ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે તે વખતના ઘરોમાં લાકડકામ વિશેષ હશે. ઈંટો બનાવતાં લોકોને આવડતી તો હતી કારણ કે નિસ્સેરીનું મકાન બનાવવામાં પાકી ઈંટો વાપરવાને કૌટિલ્ય કહે છે. શહેરની સ્વચ્છતા પણ બહુ કાળજીપૂર્વક જળવાતી. રસ્તામાં ધૂળ પાણી કચરો નાખનારને તથા ગંદકી કરનારને સજા થતી. ઢોરનાં મડદાં શહેરમાં નાખવાની મના હતી. સ્મશાનવાટ સિવાય બીજે રસ્તેથી કે બીજે દરવાજેથી પ્રેતને લઇ જવાને માટે તેમજ સ્મશાનની જગા બહાર પ્રેતદાહ કરવાને માટે પણ સજા થતી. રાતમાં લોકોને અમુક વખત પછી અમુક વખત સુધી બહાર નીકળવાની મનાઇ હતી. તે વખત જણાવવાને તુરી વગાડવામાં આવતી. પહેલી તુરી વાગે તે વખતે દરેક ઘરધણીએ પોતાને ઘેર

૧. ૩, ૮

હાજર થઇ જવું જોઇએ. તે પછી બહાર ફરવું હોય તો હાથમાં દીવો રાખવાની ફરજ હતી અને રાજાની પરવાનગી બતાવવા તેની મહોર છાપની જરૂર હતી. માત્ર પ્રેતદાહ, માંદાની દવા, સુવાવડ, નાગરકને મળવાનો પ્રસંગ, આગ ઓલાવવા જવું હોય કે ભયની ઘુરી વાગી હોય તેનું કારણ જાણવા જવું હોય એટલાજ પ્રસંગોનો અપવાદ કરેલો હતો. કોઇ કોઇ ખાસ ઉત્સવને લીધે રાત્રે ફરવાની સામાન્ય છૂટ હતી.[1]

રાત્રે ફરવામાં આટલી સખ્તાઇ રાખવાનું કારણ પરદેશીઓની બીક હશે. ચાર સંસ્થા વિષે વાંચતાં આપણે જોઇએ છીએ કે તે વખતે વૈદેહક એટલે પરદેશી વેપારી અને બાવાઓના વેષે મુખ્યત્વે કરીને ચારો રહેતા. આટલા માટે નગરમાં આવતા પરદેશીઓ ઉપર સખ્ત જાપતો રખાતો હતો. મંદિરોમાં કોઇ તાપસ કે વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણ આવે તોપણ તે ઓળખીતો હોય તો તેને વસવા દેવામાં આવતો. કારીગરો અને વેપારીઓને બીજા પોતાના ઓળખાણના માણસો વસાવવાની છૂટ હતી પણ તે પોતાની જવાબદારીએ જ. ઘરના માલીકે પોતાને ત્યાં નવા માણસો આવે તેની રાજામાં ખબર આપવાની હતી. અને એવી રીતે ખબર ન આપે તો તે રાત્રે જે ચોરી થાય તેને માટે તેઓ જવાબદાર હતા અને ચોરી ન થાય તોપણ તેમનો દંડ થતો. ગુપ્તચરોએ ખંડીએર વિગેરે જગાઓમાં કોઇ શકદાર માણસો સંતાતાં હોય તો તેની ખબર રાખવાની હતી. રાત્રે તુરીઘોષ પછી જે રાજમહેલ પાસે ફરતો જણાય તેનો દંડ કરવામાં આવતો.[2] આ બધી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે રાજાએ ગુપ્ત વેષધારીઓ અને પરદેશીથી સાવચેતી રાખવી પડતી હશે. કદાચ એમ પણ હોય કે ચન્દ્રગુપ્તનું રાજ્ય હજુ નવુંજ શરૂ થયુ હોય તે અરસામાં અર્થશાસ્ત્ર લખાયું હોય અને તેથી રાજાના જીવની વધારે સંભાળ રાખવી પડતી હોય. પણ આ બધા અનુમાનો ઉપરાંત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે કૌટિલ્ય સ્વભાવથીજ બહુ બાહોશ અને ઝીણામાં ઝીણી વાતની ખબર રાખનારો માણસ હતો અને તેથી જેટલી જેટલી રીતે રાજાને નુકસાન થઇ શકે એમ તેની સૂક્ષ્મબુદ્ધિને લાગ્યું તેટલી બધી રીતોથી સંભાળ લેવાની તેણે અર્થશાસ્ત્રમાં સૂચના કરેલ છે.

૧, ૨, ૩૬

તેમ છતાં પરદેશીઓના સામાન્ય હકને રાજ્યમાં કશો વાંધો હતો જ નહિ. એટલું જ નહિ પણ બીજાં રાજ્યોમાં ન હોય એટલી પરદેશીની સંભાળ રખાતી. કૌટિલ્ય વેપાર સંબંધી લખતાં કહે છે કે ખાસ કરીને પરદેશીઓને વેપાર અર્થે પોતાના દેશમાં આવવા આકર્ષવા.[1] પરદેશીઓની તેમનાં નામથી મશ્કરી કરવા માટે પણ સજા હતી.[2] કોઈ પરદેશી મરી જાય તો તેની મિલકત પણ તેનાં સગાંને રાજ્ય તરફથી પહોંચતી કરવામાં આવતી.

મેં વેપાર સંબંધી કહેવું છે કે વેપારને ઉત્તેજન આપવા રાજ્ય ખાસ ચીવટ રાખતું. તેને માટે એક અધ્યક્ષ રખાતો હતો.[1] આપણે ગયા યુદ્ધ દરમીઆન જેમ વેપાર ઉપર સરકાર તરફથી નિયમન (control) રહેતું તે પ્રકારની વ્યવસ્થા તે વેપારમાં રાખતો. કૌટિલ્યના વખતમાં વેપારી સંઘો—શ્રેણીઓનું ઘણું બળ હતું એમ જણાય છે. અને માટે જ વિશેષ સંભાળની આવશ્યકતા હતી. વેપારીઓ ભેગા થઈ અમુક માલની કિંમત વધારી દે અથવા કારીગરોની રોજી ઘટાડી દે તો તેમને ભારે દંડ થતો.[3] અમુક જગાએ કોઈ માલ વધી ગયો હોય તો બીજી જગાએ તેનું વેચાણ બંધ કરી બજારમાં માગણી અને છતનું પ્રમાણ નિયમિત કરાતું. એક જાતનો માલ એક જ જગાએ ભેગો કરી વેચવાનો ધારો હતો. તેમ ન કરનારને દંડ થતો. વેપારનો અધ્યક્ષ ખરાબ માલનું વેચાણ બંધ કરાવતો. તે વખતે વેપારની ચીજો હાલ આપણે જાણીએ છીએ તે બધી હતી. જેવી કે ખાણ અને જંગલની પેદાશ હાથીદાંત, અનાજ, માંસ, ફળ વિગેરે. વેપાર જલમાર્ગે તેમજ સ્થલમાર્ગે પણ થતો. કૌટિલ્યના વખતમા દક્ષિણ હિંદ તરફનો વેપાર વધતો જતો હશે એમ લાગે છે. કારણ કે અર્થશાસ્ત્રમા "સ્થલમાર્ગોમાં હિમાલય તરફનો વધારે સારો" એવા આચાર્યના મતનો ઉલ્લેખ કરી કૌટિલ્ય તેનો નિષેધ કરી કહે છે કે માર્ગ દક્ષિણ તરફનો વધારે સારો, કારણ કે ધાબળા, ચામડા, ઘોડા, શંખ, હીરા, માણેક, મોતી અને સોના સિવાય બધી ચીજો દક્ષિણમા પુષ્કળ મળે છે.[4] જંગમ વસ્તુઓના વેચાણમા એક વિચિત્ર રિવાજ નજરે પડે છે. વેચાણ થયાં પછી પણ તે રદ કરવાનો હક રહેતો હતો. આ હક અખત્યાર કરવાને જૂદી જૂદી ચીજો માટે જૂદી જૂદી અવધિઓ હતી. આ રીતે

૧. ૨, ૧૬. ૨ ૩, ૧૮ ૩. ૪, ૨. ૪ ૭, ૧૨

વેપારીએ એક, બેહુને ત્રણ, ગોવાળે પાંચ, ઝવેરીએ સાત ટકામાં, ટેમ્પલ વૈશાખમાં ત્રણ પખવાડીઆમાં, અને બારુસ (મુલાક) ના વેપારમાં એક વરસમાં આ હદ ભાવતાર કરી લેતા જેમને એક ટકાનો હતો.[૧] વ્યાજનો નિયમ વેગળા સાથેથી વેપારની બાબત રીત હતી. પ્રથમ ખાનગી રીતે વ્યાજના નિયમના વેપારનું ગોઠણી સારું થયું હશે. પણ તે પછી બધા વેપારીઓને ભેગા કરી સરકારી મારફત તે કિંમત ત્રણ વખત બોલી સંભળાવવાનો રિવાજ હતો. જો કોઈ પણ તેની કિંમતથી વધારે કહે તો તે નિયમ વધનારને મળે. કિંમતનો વધારો ગણવો હતો.[૨] આવા આરંભે અર્થશાસ્ત્રિઓનું [illegible] જોઈએ છીએ. પાણાધ્યક્ષે ગણ્યાનો ભાવ પણ વેપારનો હતો. ખરું, આરંભ નિયતેનો પૈસા ગણતી હતી તેમાં એટલો રાજ્યભાગમાં ધ્યાન પણ આપતા હતા તે ભાવ ખપાવનારો ઉપર [illegible] હશે એમ માને છે ગણ્ય [illegible] કરવું હતું એમ લાગતું નથી.

[illegible]

[illegible]

શ્રેણીને સાત દિવસ વધારે ભગાતા.[૧] રાજ્યને શ્રેણીઓથી ચેતતા રહેવું પડતું. ચાણક્ય એક જગાએ પ્રશ્ન કરે છે કે સામાન્ય છૂટાં માણસો રહેતાં હોય તે દેશ સારો કે શ્રેણીવાળો સારો? અને જવાબ આપે છે કે શ્રેણીવાળો નહિ સારો,[૨] કારણ કે તેઓ આપત્તિ સહન કરતા નથી અને તુરત કોપે છે. પૈસા ખૂટે ત્યારે કોઈન વમન વિગેરે પ્રયોગ કરનારા કૌટિલ્યને શ્રેણીઓ નમતું આપતી નહિ હોય એમ લાગે છે. માટે જ તે ગામડાંમાં બહારની શ્રેણીઓને પેસવા દેવાની મનાઈ કરે છે. અને છતાં શ્રેણીઓની જોડે સારાસારી રાખવાની ભલામણ કરે છે. લશ્કર, મિત્ર અને પૈસાના લાભ કરતાં શ્રેણીની મૈત્રીનો લાભ વધારે સારો તે ગણે છે.

શ્રેણીઓમાંથી હાલની નાતો નીકળી એના ઘણા પુરાવા છે. શ્રેણી માત્ર વેપાર પૂરતી જ ઐક્ય રાખતી હતી એમ નથી પણ ખાનગી જીવનમાં પણ તેઓ એક સંબંધ રાખતી. એકજ શ્રેણીના માણસો ભેગા રહેતા અને તેમને ભેગા રહેવાની સગવડ કરી આપવાની રાજ્ય પોતાની ફરજ સમજતું. શ્રેણીની આંતર વ્યવસ્થાના કાયદા જુદા હતા એમ લાગે છે. હિસાબી ખાતાના અધ્યક્ષે શ્રેણીઓના કાયદા લખી રાખવાના હતા.[૩] શ્રેણીઓ પાસે મજાનું દ્રવ્ય પણ રહેતું હતું તે સારા માણસને ત્યા અનામત રહેતું અને વિપત્તિમાં શ્રેણીના માણસો તેનો ઉપયોગ કરી શકતા.[૪] શ્રેણીનો કોઈ માણસ પોતાનું કામ ન કરે તો પ્રથમ તેને ઠપકો આપી ખુટતા કામ પેટે બીજું કાંઈ કામ કરાવી લેવું પણ બીજી વાર ગુન્હો કરે તો તેનો દંડ કરી તેને શ્રેણી બહાર કાઢી મૂકવો[૫] એમ કૌટિલ્ય લખે છે. વળી શ્રેણીમાં અંદર અંદર રોટી અને બેટી વ્યવહાર ચાલતો હશે એમ લાગે છે. કોઈ શ્રેણી મજબુત હોય અને વિરૂદ્ધ પક્ષમાં હોય તો તેમા ફાટફુટ કેવી રીતે કરાવવી તે વિષે ચાણક્ય કેટલીએક યુક્તિઓ બતાવે છે[૬] તે ઉપરથી આ બાબત સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે કહે છે કે તેમના મનમા આડું અવળું ભરાવવું, રમતમા કંકાસ કરાવવો, દાવા ઊભા કરવા અને પછી ઉમેરે છે કે હલકા કુલનાને ફુલાવવા કે તેઓ ઊંચા કુળના છે, ઊંચાઓનો હીન સાથેનો ખાણા-વ્યવહાર અને લગ્નવ્યવહાર બંધ કરાવવો, અથવા હીનોને ઊંચા સાથે ખાણા અને લગ્નના વ્યવહારમા જોડવા, અથવા ઊંચા કુલથી અથવા

૧. ૩, ૬૪. ૨. ૭, ૧૧. ૩. ૨, ૭. ૪, ૪, ૧. ૫. ૩, ૧૪. ૬, ૧૧, ૯

શ્રેણીથી જેમને જે જે સ્થાનો મળ્યાં હોય તે તે સ્થાનો ગોખાં અલગાં કરી નાખવાં અને એવી રીતે ફાટફૂટ કરી રાજાએ નવગાનો પક્ષ લઇ કલહ કરાવી શ્રેણી તોડાવવી.[૨] આવી રીતે એકત્ર નિવાસ, એક ધંધો, મજમું દ્રવ્ય, સ્વતંત્ર આંતર વ્યવસ્થા, શ્રેણી બહાર કાઢી મૂકવાની સજા, ખાણીપીણીવ્યવહાર, લગ્નવ્યવહાર, અને લગ્ન તથા ખાણીપીણીવ્યવહારમાં ઉપરો ક્રમ દાખલ કરાવી શ્રેણી તોડવાની રીત એ સર્વ હાલની નાતની સંસ્થાઓનાં ચિહ્નો છે. અલબત્ત હજુ તે વખતે હાલની નાતના જેવાં સજ્જડ બંધારણો નહિ થઇ ગયાં હોય પણ હાલની નાતની શરૂઆત આપણે શ્રેણીમાં જોઇએ છીએ.[૩]

જો આ અનુમાન ખરૂં હોય તો સિદ્ધ થાય છે કે હાલની જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થાનું મૂળ વર્ણાશ્રમ નથી, પણ વેપારની સંગતઃ છે અને વર્ણવ્યવસ્થા ધંધાની બાબતમાં ચાણક્યના કાલમાં પણ શિથિલ હતી. અહીં એ લખવાની જરૂર છે કે ચાણક્ય જ્ઞાતિ શબ્દ ઘણી જગાએ વાપરે છે પણ તે સગાના અર્થમાં વાપરે છે.

દરેક સમાજના સામાજિક ધર્મબુદ્ધિ કેટલી છે તે ઉપર તે સમાજના પ્રગતિ ઘણી વધાય છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં કૌટિલ્યના વખતની સામાજિક કર્તવ્યબુદ્ધિ ઊંચા પ્રકારની લાગે છે. આપણે જોઈ ગયા કે કૌટિલ્યના વખતમાં ગામનો ઘણો બોજો હતો. ગામના વખતમાં દરેક માણસ [illegible] ઓળવવા જવાની ફરજ હતી.[૪] તેમ પ્રમાણે રેવન્યુ [illegible] બાળકોને વધાવવાની દરેક ગામના [illegible] ફરજ હતી [illegible] ફરજ થઈ તેને દંડ થતો. વાણી પણ [illegible] ફરજ હતી.[૫] [illegible] દિવસો વાત જો કોઈ એક માણસ કહેતો હોય તો નવ એ તે [illegible] કરવાની ફરજ હતી.[૬] તેવીજ રીતે સર્વના [illegible] મકાન કરવામાં પોતાના ભાગ પ્રમાણે કરવાની [illegible] ફરજ હતી.[૭] [illegible] દિવસે માટે અગ્રતા [illegible] [illegible] આથી [illegible] તેમનું રાજ્યથી નિય [illegible] [illegible] કે નક્કી [illegible] અનિવાર્ય

૧. ૧૧. ૬ [illegible] પુરુષ વ્યાજે લેવી [illegible]
૭ એ પણ [illegible]
૨. ૨. ૩૬   ૪. ૪. ૩   ૬. ૩. ૧૦   ૧. ૩. ૯

ઉપાડી લઈ જનારને, છાના સાચવનારને, ઘેનમાં પોઢેલાને જુવે તો તેમને પાછી લે એવો ધારો હતો.[1] નજીકમાં કોઈ માણસ આપત્તિમાં પડેલ હોય અને તેને મદદ ન કરે તેને સજા થતી.[2] આ બધા કાયદાઓ એવા છે કે સમાજનો મોટો ભાગ મુખ્યત્વે આવા વિવાદનો ન હોય તો તુરત નિષ્ફળ જાય. અને ચાણક્યે આને કાયદામાં રાખેલ છે એ એમ બતાવે છે કે તે વખતના સમાજમાં સામાજિક કર્તવ્યબુદ્ધિ સામાન્ય રીતે ઉત્તમ પ્રકારની હતી.

સામાન્ય સમાજ સંબંધી આટલી બાબતોમાં આપણે ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનાં ચિહ્ન જોઈએ છીએ ત્યારે બીજી બાજુ કેટલીએક બાબતમાં આપણે દોષ પણ જોઈએ છીએ. કૌટિલ્યના વખતમાં પણ અંત્યજો તરફનો અન્યાય શરૂ થઈ ગયો હતો. ગામ વસવામાં ચાંડાળોને દૂર રાખવા એવો કૌટિલ્યનો નિયમ આપણે જોઈ ગયા. બીજી એક જગાએ કૌટિલ્ય બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્રનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી અન્તાવસાયીનો ઉલ્લેખ કરે છે તે એમ બતાવે છે કે અંત્યજોને તે ચાતુર્વર્ણ્યની બહાર ગણતો હતો. આવી જ રીતે કૌટિલ્યના સમયમાં સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં બીજા એક દોષની શરૂઆત થએલી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. દરેક સમાજ સ્ત્રીઓને કેટલું માન આપે છે તે ઉપરથી તેની સંસ્કારિતાનું માપ થઈ શકે છે. આ રીતે જોતાં આપણે એક બાજુ સ્ત્રીઓનું સમાજમાં ઘણું માન હતું એમ જોઈએ છીએ, અને બીજી બાજુ તેની સ્વતંત્રતા તરફ સમાજને શંકા થવા શરૂ થઈ હોય એમ પણ જોઈએ છીએ.

સ્ત્રીની સ્થિતિનો પ્રશ્ન હમેશાં લગ્નસંસ્થા સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે એને એ સિવાય પણ તે સમયની લગ્નસંસ્થાઓ આપણે જાણવી જોઈએ માટે સ્ત્રીઓના સામાજિક સ્થિતિનો પ્રશ્ન લગ્નની દૃષ્ટિથી શરૂ કરીશું. કૌટિલ્ય ૧૨મે વર્ષે સ્ત્રીને અને ૧૬મે વર્ષે પુરુષને વ્યવહારપ્રાપ્ત ગણેલ છે અને વ્યવહારમાં પ્રથમ સ્થાન વિવાહને તે આપે છે. તે વખતથી જ વિવાહિત સ્ત્રી પુરુષને પરસ્પર શુશ્રૂષાનો[4] હક પ્રાપ્ત થાય છે.[5] જૂના કાયદા પ્રમાણે આઠેય આ પ્રકારના વિવાહો કૌટિલ્ય સ્વીકારે છે. તેમાં પહેલા ચાર

૧. ૨, ૩૬. ૨. ૩, ૨૦. ૩. ૩, ૧૮.

૪ લગ્નના હક પૂરા ભોગવવાના અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયલ છે. ૫ ૩, ૩

નહિ, પરસ્પર દ્વેષ હોય તોજ મોક્ષ અપાય; પણ આગળ વધારે છે કે સ્ત્રી તરફના ભયથી પુરુષને મોક્ષ જોઈતો હોય તો તેને વિવાહ વખતે જે આપેલ હોય તે આપીને મોક્ષ લેવો જોઈએ. પણ સ્ત્રીને એવા કારણથી મોક્ષ જોઈતો હોય તો તેને સ્ત્રીધન ન મળે.[1]

આ વિરોજ એક વિશેષ તફાવત આગળ કહ્યું તેમ લગ્ન રદ કરવા સંબંધમાં છે. પહેલા ત્રણ ઊંચા વર્ણોમાં પાણિગ્રહણ પહેલાંજ લગ્ન રદ કરી શકાતું. અને શૂદ્રોમાં પણ જ્યાં ધર્મ્યે વિવાહ હોય ત્યાં એજ નિયમ હતો. તે સિવાય લગ્ન પહેલાંના સ્ત્રીના અપકૃત્ય માટે લગ્ન રદ કરી શકાતું. પણ અભિજાત એટલે ઊંચા કુળનાં માણસો સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રસંગે લગ્ન રદ કરી શકાતું નહિ.[2] આ ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે લગ્ન અને કુલધર્મોમાં હલકી ગણાતી વર્ણો ઊંચી વર્ણોનું અનુકરણ કરવા માંડી હતી.

આવી રીતે આપણે જોયું કે આર્ય અને અનાર્ય વિવાહોનો મુખ્ય તફાવત એ છે કે આર્યવિવાહોમાં લગ્ન સંબંધ આમરણાન્ત છે ત્યારે અનાર્યોમાં તે સંબંધ પક્ષકારની ઇચ્છા મુજબ રદ કરી શકાય એવી છૂટવાળો છે. પણ નિવેશની છૂટમાં એમ નથી. એ છૂટ સર્વને છે. શૂદ્ર, વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણની ભાર્યાઓ જો અપ્રજાત હોય તો એક વરસ અને પ્રજાત હોય તો તેથી અધિક સમય પતિની રાહ જોઈ અન્ય પતિ કરી શકે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીના ભરણ પોષણની વ્યવસ્થા કરી હોય કે ન કરી હોય, પતિના સમાચાર કાંઈ મળ્યા હોય કે ન મળ્યા હોય, બ્રાહ્મણ પતિ અધ્યયન માટે ગયો હોય, ભાર્યા પ્રજાત હોય કે અપ્રજાત હોય તે પ્રમાણે કૌટિલ્ય રાહ જોવાની જૂદી જૂદી અવધિઓ ઠરાવે છે. તે પછી ધર્મસ્થો તેનો છુટકારો કરે અને તેઓ બીજો પતિ કરી શકે. પતિ દીર્ઘ પ્રવાસે ગયેલ હોય, સંન્યાસી થયેલ હોય, કે મરી ગયેલ હોય ત્યારે અપ્રજાત હોય તો સાત તીર્થ અને પ્રજાત હોય તો એક વરસ રાહ જોઈ પછી પતિના ભાઈને પરણે. સરખા નજીક વધારે ભાઈઓ હોય તો તેમાંથી જે ધાર્મિક હોય તેને પસંદ કરે. અહીં આપણે હાલના દેરવટું વાળવાના રિવાજને જોઈ શકીએ છીએ. આ લગ્નની છૂટનું કારણ કૌટિલ્ય કહે છે કે તીર્થોપરોધ એજ ધર્મવધ છે.[3] એજ કારણથી જ્યારે બાપ સ્ત્રીધર્મમાં આવેલ કન્યાને પરણાવવાની

1. ૩.૩. 2. ૩, ૧૫ 3. ૩, ૪.

ગર્ભાધાન કરે ત્યારે તેણી ઋતુ સાથે પુત્ર [illegible] ગમન કરે તો કૌટિલ્ય મુજબ ગુનો નથી.[1]

પુરુષ એકથી વધારે સ્ત્રીઓ પરણી શકે એવા રિવાજનો ઉલ્લેખ પણ અર્થશાસ્ત્રમાં છે. પણ આ રિવાજનું કૌટિલ્યે કંઈક નિયમન કરેલ છે. સ્ત્રી જો વન્ધ્યા હોય તો આઠ વરસ અને કન્યાઓને જન્મ આપતી હોય તો બાર વર્ષ રાહ જોયા પછી બીજી પત્ની કરી શકાય. તેમ ન કરે તો સ્ત્રીધન આપી દેવું પડે અને ૨૪ પણ દંડ થાય, પણ આ પ્રમાણે સ્ત્રીધન આપીને અને સ્ત્રીઓને વૃત્તિ ભાગી આપીને મન ફાવે તેટલી સ્ત્રીઓ પુરુષ પરણી શકે. કારણ કે **पुत्रार्था हि स्त्रियः** સ્ત્રીઓ તો પુત્રને માટે જ છે.[2]

આપણે પ્રથમ જોયું કે સ્ત્રીને બારમે વર્ષે અને પુરુષને સોળમે વરસે કૌટિલ્ય વ્યવહારપાત્ર ગણે છે. પણ તેનો અર્થ એવો નથી થતો કે ૧૨ વરસ કન્યાને પરણાવી દેવી જોઈએ. કૌટિલ્યના વખતમાં [illegible] કન્યાના લગ્ન થતાં હતાં એવા અનેક પુરાવા છે. [illegible] મોટી ઉંમરે લગ્ન થતા હશે. [illegible] કન્યાને [illegible] થયાં હોય [illegible] નથી એમ કૌટિલ્ય [illegible] સમર્થન કરે છે. પણ [illegible] એવો સ્પષ્ટ અભિ[illegible] [illegible] નથી.

[illegible] કેટલીએક તો [illegible] પણ આપણું [illegible] જોઈએ છીએ. સ્ત્રીને વિનયમાં રાખવા માટે "[illegible], [illegible], [illegible], [illegible]" વગેરે [illegible] કૌટિલ્ય [illegible] કહે છે પણ [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] પોતાની મરજી પ્રમાણે [illegible]. દિવસ [illegible] સ્ત્રીને [illegible] કે વિહાર માટે [illegible] થતો. શંકિતસ્થાને કોઈની સાથે બોલવા માટે [illegible] માટે [illegible] એક પણ આપીને [illegible] પ્રસંગે આ પતિના ઘર બહાર જાય તો તેને [illegible] થતો [illegible] ઉપરાંત થઈને તેમ

૧. ૪, ૧૧. ૨. ૩, ૨. ૩. ૪, ૧૨. ૪. ૩, ૩.

ક્રૂર હોય તો આપણે રદ કરી શકે. પ્રત્યેક અન્ય નિયમ કંઈ આમ વિચાર્યો કે તેમણે રદ કર્યો. આ નિયમ પરથી કહેવું કૌટિલ્ય વગેરે સમજ કરે છે. "આચાર્ય કહે છે કે 'પતિના આવા, કેટલે શીલ આતુર, ક્રોધિત, વિદેશ ગયેલો કે દ્વેષ કરતો હોય નહિ ત્યારે કૌટિલ્ય એટલી છૂટ પણ નિષેધ કરે છે અને કહે છે કે 'એ કેટલા પણ સારા છે એમ શા ઉપરથી જાણવું?'" આ ઉપરથી લાગે છે કે કુટુંબમાં સ્ત્રીની છૂટ ઉપર જ્યારે રાજ્ય નિયમાદિનું કૌટિલ્યના સમયમાં વધતું હતું.

આ પત્નીના સમયમાં સ્ત્રીને ત્યાગનો એવો ખાસ રસ્તો પણ હોય છે તે પણ જાણવું જોઈએ નહિ. પુરુષ નવી પત્ની કરી શકે છે અને સ્ત્રી નવો પતિ કરી શકતી નથી એ ખ્યાલમાં રાખી અનુક્રમે માટે સ્ત્રી કરતાં પુરુષને આપ્યો દંડ છે.[૨] એમ ત્યાગની કલ્પના હોય ત્યારે સ્ત્રી પરણાવનાર કરતાં વધતો હોય આના સ્ત્રી પરણાવનારને પણ આપ્યો દંડ છે.[૩] પતિ ઉપર બે.કે. અમુક પ્રકારનો આરોપ મૂકનાર પતિનો પણ દંડ થતો.[૪] અને એવે કે કૌટિલ્ય [illegible] વિવાહમાં નહોતો પણ નીચ હોય, પરદેશ ગયેલ, રાજ[illegible] પતિતી પ્રાયશ્ચિત્ત અને ક્લીબ પતિનો ત્યાગ કરવાનો અધિકાર પણ [illegible] હતો.[૫]

આપણા મનમાં કે સ્ત્રીઓને પતિનું ઘર છોડીને બહાર જવાનો હક નહોતો. કૌટિલ્ય એક [illegible] અનિવાર્યતાનો એકે બહાર ન જવાની સ્ત્રીઓના [illegible] આપણું શાસ્ત્રમાં ન રાખવા [illegible] નિયમ [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] મોટું કામ કરવાના માટે લોકોને [illegible] થતી. [illegible] બીજ
[illegible] કરવામાં [illegible] છે. [illegible] પ્રશ્ન ઉત્પન્ન
કરે તો તે પ્રશ્ન અને [illegible] થતાં. [illegible] માંથી કોઈ
પણ આપણને [illegible] વેચનારનો [illegible] થતી.

આ સિવાય દરેક [illegible] પ્રકારના [illegible] અને
[illegible] એ બન્ને રોગો [illegible] સમયમાં હતા. [illegible] અને [illegible] બંધ
કરવાને માટે તેનું નિયમન કરેલ હતું અને તેમાંથી ઉપજ મેળવવાનું
પણ કરેલ હતું. જુદાં જુદાં જાતનાં મદ વેચવાના પરવાના
અપાતા. ખાસ કરીને, [illegible] અને [illegible] પણ, [illegible] પીતા. કોઈ
વધારે પી ન જાય તેની જવાબદારી વેચનારને શિર હતી, અને જો
તેઓ [illegible] પીને [illegible] થવાનો [illegible] હતો. [illegible] ખજૂર, [illegible],
[illegible] વગેરેથી [illegible] અને આમાં પુરુષોને તથા સ્ત્રીપુરુષોના
[illegible] પીવાને જુદા જુદા ઓરડા તથા [illegible] તેમાં [illegible].
પીનારની [illegible] તો વેચનારે [illegible] આપવી પડતી અને
[illegible] તેનો દંડ પણ થતો. [illegible] મેળવવાને માટે [illegible] આ
બહુ અનુકૂળ [illegible] હતી. [illegible] અમુક [illegible]
[illegible] દારૂ બનાવવાની [illegible] હતી. આ [illegible]
હતો અને કોણ કોણ [illegible] દારૂ પીએ છે તેની તે [illegible]
[illegible] રાખતો. [illegible] રીતે [illegible] પણ [illegible] કરતો. [illegible]
[illegible] આપી [illegible] હતું. [illegible] તરફથી [illegible]
[illegible] અને તેનું, [illegible] પાણી વગેરે [illegible] આવે
તેનું પણ ભાડું લેવાતું.

[illegible] સમયની [illegible] તેના [illegible] પ્રથમ [illegible]

[illegible]

વિગેરેની કલામાં પ્રવીણ રહેતી. રાજ્ય તેમનો ચાર તરીકે ઉપયોગ પણ કરતું. તેમના ગુન્હા સંબંધી જૂદોજ કાયદો હતો.[1]

કુટુંબમાં આપણે સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા મર્યાદિત જોઇ. પણ તે સિવાય સમાજની વ્યક્તિ તરીકે તેનું ઘણું માન હતું. સ્ત્રી બાલ વૃદ્ધ વિગેરેના દાવા પહેલા સાંભળવા એવો કૌટિલ્યનો ધારો આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ. સૂત્ર આપવા માટે સ્ત્રીઓ સૂત્રાધ્યક્ષ પાસે જાય તેમની સાથે બીજી વાત કરવાની કે તેમના મોં સામું જોવાની અધિકારીને મના હતી.[2] વાક્પારુષ્ય એટલે સામાન્ય નિન્દામા પરસ્ત્રીની નિન્દા કરવા માટે બમણો દણ્ડ કરાવેલો છે.[3] અને દંડપારુષ્યમાં પણ તેમજ છે. અદાલતમાં ધણી પોતાની સ્ત્રી ઉપર લેણાનો દાવો ન કરી શકતો. તેમજ સ્ત્રીના દેવા માટે પુરૂષ જવાબદાર હતો પણ પુરુષના દેવા માટે સ્ત્રી જવાબદાર નહોતી.[4] ગુન્હાની કબુલત કરાવવા માટે શકદારને રીબાવવા સંબંધી કાયદામાં ગર્ભિણી અને સુવાવડી માટે અપવાદ કરેલો છે અને સામાન્ય રીતે બને ત્યા સુધી પ્રશ્નો પૂછીને તેની પાસેથી સત્ય કઢાવવું એમ છે.[5] આ બધુ છતા કુટુંબના અપરાધ માટે સ્ત્રીને જાહેરમાં ચાંડાલ પાસે ૪૨કા મરાવવાનો ચાલ હતો એ એમજ સ્પષ્ટ બનાવે છે કે સ્ત્રીનો પ્રથમ તિરસ્કાર કુટુંબમા થયો છે.

કૌટિલ્યના સમયનું એવું બીજું પણ એક અનિષ્ટ દાસસંસ્થા એટલે ગુલામગીરીનું છે. તેના સમકાલીન બીજી સંસ્કૃતિઓમાં પણ આ સંસ્થા હતી તથા જ્યા આનો સંસ્થા તરીકે સ્વીકાર નથી થયેલો હોતો ત્યા ગુલામગીરીનો જુલમ ઘનો વધારે હોય છે એમ આપણે ઇંગ્લંડના ૧૮ મા સૈકના ઇતિહાસ ઉપરથી જાણીએ છીએ એટલે અહીં આપણે તેની વિશેષ નિન્દા કરવાની જરૂર નથી. તેમા પણ કૌટિલ્ય-ના વખતમા દાસને મુક્તિ આપવા તરફ ઢળતાનુ આપણે સ્પષ્ટ વલણ જોઇ શકીએ છીએ. સામાન્ય રીતે મ્લેચ્છોજ પોતાના ફરજંદ દાસ તરીકે વેચે, કૌટિલ્ય કહે છે કે "આર્યને દાસપણું હોય નહિ." માત્ર કોઇ કુટુંબ આપત્તિને વશ થઇ કે દુશ્મનામાનાં નાણા ભરવાને કે રાજદંડ ઉતારવાને આર્યને દાસ થવાનો પ્રસંગ આવતો પણ તે પણ તેના બદલ નાણાં આપવાથી મુક્તિ મળતી. દાસની પણ પ્રજા આર્ય એટલે ગુલામ ગણાતી. દાસને પણ ખાનગી કમાણી ભેગી કરવાનો તેમજ વારસો લેવાનો અને દેવાનો હક હતો.

૧. ૧, ૨૩ ૨ ૧,૨૩ ૩ ૩, ૧૮. ૪. ૩, ૧૧. ૫. ૪, ૮.

દાસ પાસે ગંદું કામ કરાવવા માટે શિક્ષા થતી. દાસીનું શીલ સાચવવાને કાયદાએ કાળજી ધરાવેલી છે. શેઠ દાસીથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરે તો તે પ્રજા અને દાસી બન્ને મુક્ત થતાં. ચાર વર્ણમાંથી કોઇ પણ આર્યને દાસ તરીકે વેચનારને સજા હતી.

આ સિવાય દરેક સંસ્કૃત પ્રજાના શાપ રૂપ મદ્યપાન અને દ્યૂત એ બન્ને દોષો કૌટિલ્યના સમયમાં હતા. રાજ્યે આને કેટલે અંશે દબાવવાને બદલે તેનું નિયમન કરેલ હતું અને તેમાંથી ઉપજ મેળવવાનું પણ કરેલ હતું. જૂદી જૂદી જાતનાં મદ્ય વેચવાના પરવાના અપાતા. બધા લોકો, આર્યો અને અનાર્યો પણ, સુરા પીતા. કોઇ વધારે પી ન જાય તેની જવાબદારી વેચનારને શિર હતી, અને બને ત્યાં સુધી પીઠા ઉપરજ પાવાનો ધારો હતો. પીઠાં અત્તર, ગંધ, માલ્ય વગેરેથી શણગારાતાં અને આખાં કુટુંબોને તથા સ્ત્રીપુરુષોના જોડાને પીવાને જૂદા જૂદા ઓરડા તથા બેઠકો તેમાં રખાતી. પીનારની કોઇ ચીજ ખોવાય તો વેચનારે ભરી આપવી પડતી અને ઉપરાંત તેનો દંડ પણ થતો. જાસુસો મેળવવાને માટે ચારોને આ બહુ અનુકૂળ જગા હતી. તહેવારોને દિવસે રાજ્યમાં અમુક રકમ આપી ખાનગી દારૂ બનાવવાની છૂટ હતી. આ ખાતાનો સુરાધ્યક્ષ હતો અને કોણ કોણ ગજા ઉપરાંત દારૂ પીએ છે તેની તે છૂપી નોંધ રાખતો. આવીજ રીતે દ્યૂતનો પણ અધ્યક્ષ રહેતો. બધાઓએ એકજ જગાએ આવી દ્યૂત રમવાનું હતું. પાસા રાજ્ય તરફથી પૂરા પાડવામાં આવતા અને તેનું, તેમજ પાણી વગેરે પૂરું પાડવામાં આવે તેનું પણ ભાડું લેવાતું.

કૌટિલ્યના વખતની સમાજસ્થિતિ જરા લંબાણથી જોઈ હવે આપણે તેના વખતના કાયદાઓ ટુંકમાં જોઇ જઇએ. પ્રથમ કામ ચલાવવાની રીત જોઇએ.

રાજકારોબાર માટે ૮૦૦ ગામે એક સ્થાનીય, ૪૦૦ ગામે એક દ્રોણમુખ અને ૧૦ ગામે એક સંગ્રહણ રાખવામાં આવતું. ત્યાં તથા જનપદ વિભાગના સંધિઓ ઉપર દાવા કરવાની અદાલતો હતી. તેમાં ત્રણ ન્યાયાધીશો જેઓ ધર્મસ્થના નામથી ઓળખાતા તે અને ત્રણ રાજના અમાત્યો દાવા સાંભળતા. પ્રથમ વાદી દાવો દાખલ કરવા આવે એટલે વરસ, ઋતુ, માસ, પક્ષ, દિવસ, દેવાની રકમ, વાદી પ્રતિવાદીનો દેશ, રહેવાની જગા, જાતિ, ગોત્ર, નામ વગેરે

જુદા જુદા અપવાદો મૂકાયા છે તે કાયદાનો ઊંચી પ્રતિનો વિકાસ બતાવે છે. પ્રથમ તો એકાન્તમાં, ઘરની અંદર, રાત્રે, અરણ્યમાં કે છળથી કરેલ વ્યવહાર કાયદાવિરુદ્ધ ગણાયો. પછી તે અપવાદના પણ અપવાદ મૂકાયા જેમકે વારસાની વહેંચણી, અનામત કે લગ્ન સંબંધી વ્યવહાર ઘરની અંદર કર્યો હોય, જેઓનો ધંધો રાત્રે ચાલતો હોય તેમણે રાત્રે કરાર કર્યો હોય તો તે કાયદેસર ગણાય. તે ઉપરાંત વળી બાળક, વૃદ્ધ, કુટુંબનો અધિકારી પુરુષ, વ્યસની વગેરેએ કરેલો વ્યવહાર પણ રદ હતો. તેમજ અધિકારીએ કરેલ હોય પણ કરતી વખતે તે ક્રુદ્ધ, આર્ત, ઉન્મત્ત કે ગૃહીત[1] હોય તો પણ વ્યવહાર રદ જતો.[2] વળી કૌટિલ્ય કહે છે કે કોઈ માણસ રેલમાં તણાતો હોય અથવા આગમાં સપડાયો હોય તેવી સ્થિતિમાં પોતાના રક્ષકને પોતાની સર્વે મિલકત પુત્ર, પત્ની, દાસ વગેરે બચાવવાને માટે આપે તો તે વ્યવહાર અમલમાં આવે નહિ, પણ કુશલો ઠરાવે તેટલુંજ રક્ષકને મળે. અને જ્યાં જ્યાં મદદ આપ્યાના પ્રસંગો હોય ત્યાં ત્યાં આજ નિયમ લાગુ પડે.[3] તેમજ કોઈ પણ ભયથી આપેલ દાન ચોરી ગણાય.[4] આ બધા નિયમોનો વિચાર કરતાં વ્યવહારના હાલના કાયદાનાં સર્વ બીજો આવી જાય છે. તે વખતના વેચાણના વ્યવહારોમાં ખાસ જાણવા જેવું એ છે કે માલ ખરાબ હોય તો માલની જાત પ્રમાણે નક્કી કરેલ અવધિની અંદર વેચાણ રદ કરી શકાતું.[5] આજ નિયમ દાનને પણ લાગુ પડતો.[6] દાન દેવાનું વચન બંધનકારક હતું એટલે કે દાનના વચનથી ઋણ પેદા થતું પણ આ રદ કરવાની છૂટ આપ્યાથી કાયદો નિર્દોષ થતો. નહિ તો તે વખતનાં દાનોમાં તો સર્વસ્વ, પુત્રદાર અને આત્મા પણ અપાઈ જતાં. પણ અસાધુને આપેલું દાન તેમજ ભયદાન રદ કરવાની સત્તા હતી. પક્ષકારોને હાનિ ન થાય એવી રીતે કુશલોએ આ વ્યવહારો રદ કરી આપવા એમ કૌટિલ્યે ઠરાવેલ છે. લગ્ન અને પુનર્વિવાહ સંબંધી-ના કાયદાઓ આપણે સમાજને અંગે જોઈ ગયા છીએ. વારસાની વહેંચણીમાં જુદા જુદા વર્ણના સંકરોથી થતા જુદા જુદા પ્રકારના પુત્રોના નામો તથા તેમને કેટલો વારસો મળે તે, તથા અમુક મિલકત અમુક વર્ણના જ્યેષ્ઠ કે કનિષ્ઠને મળે એ નિયમો સિવાય

---

૧. જુઓ [illegible]. ૨. ૩, ૧. ૩. ૩, ૧૩. ૪. ૩, ૧૬.
૫. ૩, ૧૫. ૬. ૩, ૧૬.

કોઈ ખાસ જાણવા જેવું નથી.[1] સ્થાવર મિલકત સંબંધી તકરારો સ્થાનિક અથવા પડોશના સાક્ષીઓથી પતાવતી જોઈએ.[2] નવાણો ચરો ભાંગવાને માટે, રસ્તાઓનો ઉપરોધ કરવાને માટે, ઢોરોનાં અતિક્રમણને માટે પણ આ ધર્મસ્થોજ દંડ કરતા. ઋણ સંબંધી કાયદો જોતાં લાગે છે કે તે વખતે વ્યાજનો દર બહુજ આકરો હતો. દર વરસે દર સેંકડે ૧૫ ટકા તે ધર્મ્ય, ૬૦ ટકા તે વ્યાવહારિક, ૧૨૦ ટકા તે જંગલવાસીઓનું અને ૨૪૦ ટકા સમુદ્રગમન કરનારાનું વ્યાજ હતું. તેથી વધારે લે તેનો દંડ થતો, પણ દીર્ઘસત્રમાં રોકાયેલ, વ્યાધિવાળા તેમજ અભ્યાસ માટે પરદેશ ગયેલા ઉપર વ્યાજ ચડતું નહિ. અમુક સ્થિતિમાં દામદુપટ પણ લાગુ પડતું. સામાન્ય રીતે એકજ દેવાદાર ઉપર એણી સાથે એકજે દેવાનો દાવો થઈ શકતો. ખેડુતો અને રાજપુરૂષો કર્મકાલે ઋણને માટે પકડી શકાતા નહિ. તેમજ પતિના દેવા માટે સ્ત્રીને પણ પકડી શકાતી નહિ. અનામત અને ગીરો મંબંધી પણ કાયદો હતો. દાસ અને ભાડે રાખેલા માણસોનો કાયદો જૂદો હતો.

આ દિવાની સિવાય ફોજદારી પ્રકારના ગુન્હાઓ પણ ધર્મસ્થો સાંભળતા. તેમા પ્રથમ સાહસ એટલે લૂંટ છે. ચોરી પણ તેના પેટામાજ આવી જાય છે. ક્ષુદ્ર દ્રવ્યની ચોરી માટે ૧૨ થી ૨૪ પણનો સ્થૂલ દ્રવ્ય માટે ૨૪ થી ૪૮ પણનો, અને તેથી વધારે કિંમતની ચીજોની ચોરી માટે ૪૮ થી ૯૬ પણનો દંડ થતો; આ છેલ્લાને પ્રથમ સાહસદંડ કહેલ છે. તે પછી ૨૦૦ થી ૫૦૦ સુધીનાને મધ્યમ અને ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીનાને ઉત્તમ સાહસદંડ કહેલ છે. તે ઉપરાંત વાક્પારુષ્ય એટલે શરીર, પ્રકૃતિ, શ્રુત, વૃત્તિ વગેરેની નિન્દા કે મશ્કરીના ગુન્હા અને દણ્ડપારુષ્ય એટલે જેમાં સ્પર્શ કરવો, મારવું અને વ્યથા કરવાના ગુન્હા આવી જાય છે તે તથા દ્યુત સંબધીના ગુન્હા તથા કેટલાએક પરચુરણ પ્રકારના દાવાઓ અને ગુન્હાઓની હકુમત આ ધર્મસ્થોનીજ હતી.

દિવાની કાયદામા મુદતનુ તત્ત્વ પ્રવેશ પામી ગયું હતું. ઋણ ૧૦ વરસ સુધી નહિ લેનારને કોર્ટથી મળી શકતું નહિ. તેમાં બાલ, વૃદ્ધ, પરદેશ ગયેલા માટે અપવાદ હતો.[3] તેવીજ રીતે પોતાના દ્રવ્યની ૧૦ વર્ષ ઉપેક્ષા કરે તેનો દાવો અમુક પ્રસંગો સિવાય

---

૧ ૩, ૬-૭ ૨. ૩, ૯ ૩ ૩, ૧૧.

ચાલતો નહિ: સ્થાવર મિલકત એવી રીતે ૨૦ વરસ પછી પાછી લઈ શકાતી નહોતી! પણ સગાં, શ્રોત્રિય, પાખંડ વગેરે આવા કબજાથી માલીકી હક પ્રાપ્ત કરી શકતા નહિ. તેમજ રાજા અને શ્રોત્રિયની મિલકત તેમજ અમુક અમુક પ્રકારનાં અનામતોને આ મુદત લાગતી નહિ.[1] દેવામાં પણ રાજા અને શ્રોત્રિયનું દેવું પહેલું વસુલ લેવાતું હતું.[2] એટલે કે કાયદામાં મુદતનું તત્ત્વ દાખલ થયું હતું, અને તેવીજ રીતે હાલ જેમ અંગ્રેજી કાયદામાં રાજદ્રવ્ય મુદતથી મુક્ત છે તેમ તે વખતે પણ હતું.

કાયદા સંબંધી આપણે જોયું કે ધર્મસ્થો દીવાની તેમજ ફોજદારી પ્રકારના દાવા સાંભળતા પણ આ બન્નેનો તફાવત એક રીતે અર્થશાસ્ત્રમાં માન્ય રહેલો છે અને તેનું ભાન કૌટિલ્યને ઘટે છે. આચાર્ય કહે છે કે કલહ વિગેરેની ફરિયાદ મોડી કરી હોય તો તે ચાલે નહિ ત્યારે કૌટિલ્ય કહે છે કે नास्त्यपकारिणो मोक्षः "ગુન્હો કરનારો છૂટવો જોઇએ નહિ." અલબત્ત દીવાની ફોજદારી બન્ને પ્રકારના મુકદ્દમા ધર્મસ્થોજ સાંભળતા, પણ તે કારોબારી સગવડનો સવાલ છે. તેમાં સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ કશું ખોટું નથી. અને હાલ અંગ્રેજોના અમલ નીચે રેવન્યુ સાથે ફોજદારી કામ જોડાવવું છે તેના કરતાં ઉપરની વ્યવસ્થા અનેક રીતે સારી છે.

ઉપર જણાવ્યું તે સિવાયનું કેટલુંક કાયદા સંબંધીનું કામ બીજાજ અમલદારો એટલે ત્રણ પ્રદેષ્ટ અથવા ત્રણ અમાત્યોની અદાલતો કરતી. તેમના કામને કંટકશોધન[3] એટલે કાંટા વીણવાનું કામ કહેતા. આમાં કાયદાનું ખાસ કરીને ગુન્હા અટકાવવાનું તેમજ બીજું કેટલુંક પરચૂરણ પ્રકારનું કામ આવી જતું. તેમાં પ્રથમ કારીગરોના રક્ષણ સંબંધી નિયમો છે જેમાં જૂદી જૂદી શ્રેણીના હિતના કેટલાએક નિયમો છે અને વણકર, ધોબી તથા રંગારા, સોની, વાજીનારા, વૈદ્ય અને ગાયકો સંબંધી ઉલ્લેખ છે અને તેના ગુન્હાને માટે સજાઓ પણ ઠરાવેલી છે.[4] પછી વૈદેહ એટલે વેપારીનું રક્ષણ અને તે સંબંધી નિયમો છે.[5] તે પછી જૂદી જૂદી આફતોમાં પ્રજાનું રક્ષણ શી રીતે કરવું તે બતાવ્યું છે. મુખ્ય આફતોમાં અગ્નિથી સંભાળવા માટે ઉનાળામાં બહાર રાંધવું વગેરે, રેલથી સંભાળવા

---

૧ ૩, ૧૬. ૨ ૩, ૧૧. ૩ ૪ થું અધિકરણ. ૪ ૪, ૧
૫ ૪, ૨

માટે [illegible]

પછી કોઈને રીબાવાતો નહિ. તેમજ રિયાટી વૈરી હોય તો પણ સહેમતદારને છૂટા મૂકતા. પોલિસ ખાસ કરીને કબુલાત કરવા પુરાવા શોધી કાઢવાને યત્ના કરે છે. અને કોઈ નિર્દોષ ન મારો જાય તેને માટે ખાસ સાવચેત રહેવા કહે છે અને દાખલો આપે છે કે અક-સ્માતથી કોઈ માણસ ચોરીની જગાએ હાજર હોય અને મારની બીકથી ગાંડપણની માફક તે હા ભણી દે એ સંભવિત છે. અજ્ઞાન, બાળક, વૃદ્ધ, વ્યાધિત, ઉન્મત્ત, ગાંડાં, ભૂખ્યાં તરસ્યાં વગેરેને તે અપવાદમાં મૂકે છે, સ્ત્રીઓને અમુક સ્થિતિમાં જતી કરવી અને સામાન્ય રીતે પણ બને ત્યાં સુધી મારનો ઉપયોગ ન કરતાં તેને સવાલો પૂછી સત્ય કઢાવવું. રીબાવવાની ઘણી રીતો છે. હાથ તેમજ પગનાં તળીઆંપર* ફટકા મારવા, ઊંધે માથે ટાંગવો, તપાવવો, ડામવો વિગેરે.[1] રાજ્યની મિલકત ચોરવા માટેની સજાઓ આ પ્રદેશ અને સમાહર્તા કરતા. આ સજાઓ બહુ સખત છે. રાજપુરૂષ ૮થી ૧૦ પણની ચોરી કરે અને અન્ય કોઈ ૪૦ થી ૫૦ પણની ચોરી કરે તો તેને મોતની સજા થતી. નાની ચોરીઓ માટે વિચિત્ર સજાઓ હતી. ... થી ... પણની ચોરી માટે માણસને શરીરે છાણ ચોપડી, તેની કેડે બળતું હાંડલું બાંધી તેને ગામમાં ફેરવતા. તેવીજ રીતે માથું મુંડાવવાની, દેશપાર કરવાની વગેરે સજાઓ થતી. અધિકારીઓને ખોટા સીલ કર્યા માટે, સાક્ષીઓને ધમકાવવા અથવા ખોટી જુબાની લખવા માટે, ખોટી જુબાની લખવા માટે, ખોટા દંડ કરવા માટે, પણ જુદા જુદા દંડો ઠરાવેલા છે. કેદખાનાનો અધ્યક્ષ કેદીઓને સતાવે કે તેમની સાથે ગેરવર્તણુક કરે તે માટે સખત દંડ હતા અને કેદીને છોડી મૂકવા માટે વધની સજા થતી.[2] જુદા જુદા કેટલાએક ગુન્હાઓની સજામાં અંગચ્છેદ થતો અને તેને બદલે ગુન્હેગારને અમુક દંડ આપવાની રજા હતી. આ સાથે કેટલા-એક ગુન્હાઓની સજાઓ પણ બતાવી છે. રજા વિના દુર્ગમાં પેસવા માટે સજા થતી. માનુષમાંસ વેચવા માટે વધની સજા હતી.[3] મનુષ્ય વધને માટે, રીબામણી વિનાના એટલે શુદ્ધ, રીબામણી સાથે એટલે ચિત્ર વધની સજા હતી. રાજદ્રોહ માટે બ્રાહ્મણને પણ બુડાડી મારવાની સજા હતી, તળાવ તોડનારને પણ તેજ તળાવમાં

૧. ૪, ૮. * માર મારવાની આ રીત ઈરાનમાં હતી.

૨. ૪, ૯. ૩. ૪, ૧૦.

માટે નદીઓના કિનારાથી દૂર રહેવા જવું, મરકીના ઉપાયો, દુકાળથી બચવા માટે રાજાનો તેમજ પૈસાદારોનો સંઘરો લોકોમાં વહેંચી નાખવો તેમજ પૈસાદારોના પૈસા પડાવી લેવા તેમ ઓકાવવા (કર્ષન અને વમન) અથવા સારો પાક થયો હોય તેવા દેશમાં વસ્તીને લઈ જવી, ઊંદરો માટે નોળીઆ પાળવા વગેરે, તથા વાઘ અને રાક્ષસોથી બચવાના ઉપાયો કૌટિલ્ય બતાવે છે.[૧] તે સિવાય આજ ખાતા તરફથી ગુપ્તચારો ગૂઢ રીતે પૈસા પડાવનારાઓને શોધી કાઢતા. અને એવી રીતે ન્યાયાધીશ કે પ્રદેષ્ટા લાંચ લેતો જણાય, ગામના અધિકારીઓ જુલમથી પૈસા ઓકાવનારા જણાય તેમજ જે જે માણસો ખોટી સાક્ષી આપનારા, અભિચાર પ્રયોગો કરનારા, ઝેર આપનારા, ખોટા સિક્કા કરનારા માલુમ પડે તેમને તેઓ છતા કરતા અને પછી તેમને દેશવટાની સજા થતી.[૧] તેવીજ રીતે ગુપ્તચરોની મદદથી ચોર લુંટારાને પકડતા.[૨] જે માણસો ઉપર ખૂન, ચોરી, કે પૈસા ખાઈ જવાનો, તેમની રહેણી કરણી ઉપરથી શક આવે, તેમને પકડતા. તેમજ ચોરીનો માલ રાખનારા માણસોનો પણ તપાસ કરી જો તે ચોરીનો માલ હોય તો તેમને સજા થતી. બહારની નિશાનીઓ જેવી કે ચિંતાતુર ચહેરો, ઊંચે ચડ્યો હોય તેવી રીતે છોલાયલું શરીર કે ધૂળ ભરાયલા નખ વગેરે ઉપરથી પણ અમુક અમુક ગુન્હાઓના અનુમાનો કરાતા.[૩] અચાનક અને શંકા પડતાં મરણ સંબંધી તપાસ કેવી રીતે કરવી તે પણ કૌટિલ્ય લખે છે. કૌટિલ્યે ઠરાવેલ સજાઓ ઉપર વિન્સેન્ટ સ્મિથ ટીકા કરે છે કે કૌટિલ્યને માણસની જીંદગીની કદર નથી પણ, અમુક શા માટે મરી ગયો તેની તપાસ તથા આપઘાતનો તિરસ્કાર જે કૌટિલ્ય અહીં બતાવે છે તે એવું અનુમાન ખોટું પાડે છે. જૂદી જૂદી રીતે માણસ મરે તો તેના શા શા ચિહ્નો હોય તે ચાણક્ય ઝીણવટથી બતાવે છે, અને તેના મોતનું કારણ શોધવાને પાડોશીઓથી કેવી બાતમી મેળવવી, તેના હરીફો, દાવેદારોના તપાસ કરવી વિગેરે માર્ગો બતાવે છે.[૪] કૌટિલ્યના સમયમા ગુન્હાની કબુલાત કરાવા માટે રીબાવવાનો રિવાજ હતો. તે સબંધી નિયમો વાચતા લાગે છે કે માત્ર ચોરીના ગુન્હામાજ રીબાવવા. કૌટિલ્યે આ કાયદાને બને તેટલો મર્યાદિત કરેલ છે. ચોરી થયા પછી ત્રણ દિવસ ગયા

૧. ૪, ૩.   ૧. ૪, ૪.   ૨. ૪, ૫.   ૩. ૪, ૬.   ૪ ૪, ૭

પછી કોઈને રીબાવાતો નહિ. તેમજ કરિયાદી વેરી હોય તો પણ તહોમતદારને છૂટો મૂકતા. કૌટિલ્ય ખાસ કરીને કબુલત કરતાં પુરાવા શોધી કાઢવાને સૂચના કરે છે, અને કોઈ નિર્દોષ ન માર્યો જાય તેને માટે ખાસ સાવચેત રહેવા કહે છે અને દાખલો આપે છે કે અક-સ્માતથી કોઈ માણસ ચોરીની જગાએ હાજર હોય અને મારની બીકથી માંડવ્યની માફક તે ઠા બણી દે એ સંભવિત છે. અજ્ઞાન, બાળક, વૃદ્ધ, વ્યાધિત, ઉન્મત્ત, ગાંડાં, ભૂખ્યાં તરસ્યાં વગેરેને તે અપવાદમાં મૂકે છે, સ્ત્રીઓને અમુક સ્થિતિમાં જતી કરવી અને સામાન્ય રીતે પણ બને ત્યાં સુધી મારનો ઉપયોગ ન કરતાં તેને સવાલો પૂછી સત્ય કઢાવવું. રીબાવવાની ઘણી રીતો છે. હાથ તેમજ પગનાં તળીઆંપર* ફટકા મારવા, ઊંધે માથે ટાંગવો, તપાવવો, દઝાડવો વિગેરે.[1] રાજાની મિલકત ચોરાયા માટેની સજાઓ આ પ્રદેશ અને સમાહર્તા કરતા. આ સજાઓ બહુ સખત છે. રાજપુરુષ ૮થી ૧૦ પણની ચોરી કરે અને અન્ય કોઈ ૪૦ થી ૫૦ પણની ચોરી કરે તો તેને મોતની સજા થતી. નાની ચોરીઓ માટે વિચિત્ર સજાઓ હતી. ¼ થી ½ પણની ચોરી માટે માણસને શરીરે છાણ ખરડી, તેની કેડે બળતું હાલ્લું બાંધી તેને ગામમાં ફેરવતા. તેવીજ રીતે માથું મુંડાવવાની, દેશપાર કરવાની વગેરે સજાઓ થતી. અધિકારીઓને ખોટા સીલ કર્યા માટે, સાક્ષીઓને ધમકાવવા અથવા ખોટી જુબાની લખવા માટે, લેખકે ખોટી જુબાની લખવા માટે, ખોટા દંડ કરવા માટે, પણ જૂદા જૂદા દંડો ઠરાવેલા છે. કેદખાનાનો અધ્યક્ષ કેદીઓને સતાવે કે તેમની સાથે ગેરવર્તણુક કરે તે માટે સખત દંડ હતો અને કેદીને છોડી મૂકવા માટે વધની સજા થતી.[2] જૂદા જૂદા કેટલાએક ગુન્હાઓની સજામાં અંગચ્છેદ થતો અને તેને બદલે ગુન્હેગારને અમુક દંડ આપવાની રજા હતી. આ સાથે કેટલા-એક ગુન્હાઓની સજાઓ પણ બતાવી છે. રજા વિના દુર્ગમાં પેસવા માટે સજા થતી. માનુષમાંસ વેચવા માટે વધની સજા હતી.[3] મનુષ્ય વધને માટે, રીબામણી વિનાના એટલે શુદ્ધ, રીબામણી સાથે એટલે ચિત્ર વધની સજા હતી. રાજદ્રોહ માટે બ્રાહ્મણને પણ બુડાડી મારવાની સજા હતી, તળાવ તોડનારને પણ તેજ તળાવમાં

૧. ૪, ૮. * માર મારવાની આ રીત ઈરાનમાં હતી.

૨. ૪, ૯. ૩. ૪, ૧૦.

પછી કોઈને રીબાવાતો નહિ. તેમજ હરિયાળી વેરી હોય તો પણ વંટોળિયાઓને છૂટા મૂકતા. કૌટિલ્ય ખાસ કરીને કબુલાત કરતાં પુરાવા શોધી કાઢવાને ભલામણ કરે છે. અને કોઈ નિર્દોષ ન માર્યો જાય તેને માટે ખાસ સાવચેત રહેવા કહે છે અને દાખલો આપે છે કે અકસ્માતથી કોઈ માણસ ચોરીની જગાએ હાજર હોય અને મારની બીકથી માંડવ્યની માફક તે હા ભણી દે એ સંભવિત છે. અજ્ઞાન, બાળક, વૃદ્ધ, વ્યાધિત, ઉન્મત્ત, ગાંડો, ભૂખ્યો તરસ્યો વગેરેને તે અપવાદમાં મૂકે છે, સ્ત્રીઓને અમુક સ્થિતિમાં જતી કરવી અને સામાન્ય રીતે પણ બને ત્યાં સુધી મારનો ઉપયોગ ન કરતાં તેને સવાલો પૂછી સત્ય કઢાવવું. રીબાવવાની ઘણી રીતો છે. હાથ તેમજ પગનાં તળીઆંપર કઠા મારવા, ઊંધે માથે ટાંગવો, તપાવવો, દઝાડવો વિગેરે.[1] રાજની મિલકત ચોરાયા માટેના સજાઓ આ પ્રદેશ અને સમાજનો કરતા. આ સજાઓ બહુ સખત છે. રાજપુરુષ ૮થી ૧૦ પણની ચોરી કરે અને અન્ય કોઈ ૪૦ થી ૫૦ પણની ચોરી કરે તો તેને મોતની સજા થતી. નાની ચોરીઓ માટે વિચિત્ર સજાઓ હતી. ૨ થી ૩ પણની ચોરી માટે માણસને શરીરે છાણ ભરી, તેના કોટે બળતું હાંલ્લું બાંધી તેને ગામમાં ફેરવતા. તેવીજ રીતે માથું મુંડાવવાની, દેશપાર કરવાની વગેરે સજાઓ થતી. અધિકારીઓને ખોટા સીલ કર્યાં માટે, સાક્ષીઓને ધમકાવવા અથવા ખોટી જુબાની લખવા માટે, લેખો ખોટી જુબાની લખવા માટે, ખોટો દંડ કરવા માટે, પણ જૂદા જૂદા દંડો ઠરાવેલા છે. કેદખાનાનો અધ્યક્ષ કેદીઓને સતાવે કે તેમની સાથે ગેરવર્તણુક કરે તે માટે સખત દંડ હતો અને કેદીને છોડી મૂકવા માટે વધની સજા થતી.[2] જૂદા જૂદા કેટલાએક ગુન્હાઓની સજામાં અંગચ્છેદ થતો અને તેને બદલે ગુન્હેગારને અમુક દંડ આપવાની છૂટ હતી. આ સાથે કેટલાએક ગુન્હાઓની સજાઓ પણ બતાવી છે. રજા વિના દુર્ગમા પેસવા માટે સજા થતી. માણસમાંસ વેચવા માટે વધની સજા હતી.[3] મનુષ્ય વધને માટે, રીબામણી વિનાના એટલે શુદ્ધ, રીબામણી સાથે એટલે ચિત્ર વધની સજા હતી. રાજદ્રોહ માટે બાળકને પણ ભુખડી મારવાની સજા હતી, તળાવ તોડનારને પણ તેજ તળાવમા

---

૧. ૪, ૮. * માર મારવાની આ રીત હૈલવમાં હતી.

૨. ૪, ૯. ૩. ૪, ૧૦.

બુડાડવાની સજા હતી. આગ લગાડવાને માટે જીવતાં બાળવાની સજા હતી.[૧] તે પછી સ્ત્રીઓના શીલ સંબંધીના ગુન્હાઓ માટેની સજા બતાવેલ છે. તેમજ બીજા એવા પ્રકારના સ્ત્રીપુરૂષોના અપરાધો વિષે લખેલ છે. તે અહીં બતાવવાની જરૂર નથી.

અહીં એક બે બાબતો કહી આ સંબંધી હકીકત પૂરી કરીશું. આપણે જોયું કે ફોજદારી ગુન્હાઓ માટે ઘણે ભાગે દંડની સજા હતી. કોઇ કોઇ ગુન્હા માટે અંગચ્છેદ હતો, કોઇમાં દેશપારની સજા હતી, કોઇમાં જપ્તીની, કોઇમા ફટકાની જુદી જુદી ઘાતની સજાઓ હતી. પણ ખાસ કરીને આપણે કેદની સજા જોતા નથી. માત્ર ઋણ વિષે વાચતા જોયુ કે પુરૂષના કેવા માટે સ્ત્રી, રાજ, પુરૂષો અને ખેડુતો કર્મકાલે અગ્રાહ્ય છે. પણ દાસકલ્પ ઉપરથી જાણીએ છીએ કે ઋણ આપવા માટે માણસ દાસત્વ સ્વીકારતા એટલે આ ગ્રહણ માત્ર દાવો ચાલતા સુધીઆનનુંજ હશે. અથવા દાસત્વ કબુલ નહિ કરનાર માટેનુ હશે. ન્યાયાધિકરણ-રક્ષણના[૨] પ્રકરણમાં ધર્મસ્થીય કેદમાથી કઢાવી મૂકનારનો અને બંધનાગારમાથી કઢાવનારનો એમ જૂદો જૂદો ગુન્હો વર્ણવ્યો છે. વળી ધર્મસ્થીય કેદમાંથી કઢાવી મૂકનાર માટે વધારેમા વધારે દંડની સજા અને દેવું ભરી આપવાનું, અને બંધનાગારમાથી છોડાવનારને સર્વસ્વ એટલે બધી મિલકત ખાલસા કરવાની અને વધની સજા છે. એટલે એટલું સાબીત થાય છે કે દિવાની અને ફોજદારી કેદો જૂદી જૂદી હશે. પરતુ કોઇ પણ ફોજદારી ગુન્હા માટે કેદની સજા નથી એનો ખુલાસો શો ? એકજ ખુલાસો સંભવે છે અને તે એ કે રાજદ્રોહીઓ અને બીજા ગુન્હાઓ કરનારા જેમની સામે ગુન્હો સાબીત કરી તેમનો દંડ કરી શકાય નહિ[૩] અને છતા જેમને છૂટા ન રાખી શકાય તેવાઓને બન્ધનાગારમા રાખતા હશે, એમ અનુમાન થાય છે. પરરાજ્યમા હાટફેર કરવામા હમેશા પરરાજ્યના અવરૂદ્ધ (કેદી)ને છોડવાનું[૪] લખે છે તે એમ બતાવે છે કે રાજદ્રોહીને કેદમાં રાખતા હશે.

બીજી એ મત એ છે કે ચાણક્યના વખતમાં બનતા જતા કેસોની નોંધ રહેતી હશે એટલું તો ચોક્કસ કે ચાણક્યે પોતે તેવા કેસોની નોંધ વાંચેલી છે. મંડલનો કેસ તો નામ સાથે તેણે નોંધેલ આપણે જોયા તે સાથે ધર્મસ્થીય અધિકરણમા જે પરચુરણ કેસો

૧ ૯, ૧૯. ૨ ૪, ૬. ૩ ૪, ૬. ૪ ૧, ૧૦.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પોતાના દેવોમાંના કોઈને ન કરે, કારણ કે તેમ કરવાથી [illegible]
[illegible] ભેદ કશું કરવું નહીં.[1]

અગ્નિદેવનું કામ દેવોને અર્પણ પહોંચાડવાનું છે. આ ૧૨, [illegible]
[illegible], દક્ષના ૨૦ અગ્નિઓ ગણવાનું કહે છે કૌટિલ્ય [illegible]
પ્રમાણે અગ્નિ ગણવાનું કહે છે. [illegible]
[illegible] કૌટિલ્ય કહે છે કે '[illegible]
[illegible] અગ્નિદેવ [illegible] છે માટે તે [illegible] કહેવાય છે.'
[illegible]
[illegible] કૌટિલ્ય કહ્યું છે.

[illegible] મહીનાને માટે [illegible]
[illegible], [illegible] અને [illegible]
[illegible]
[illegible] માટે [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (વિપાક [illegible]), [illegible] (૩.૧૧૧),
[illegible]
[illegible]
[illegible][2]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

કરવા, ખેતરો માપવા, ખેતરોના પ્રકારો પાડવા, કર ભરનાર અને નહિ ભરનાર ઘરોનો હિસાબ અને નોંધ રાખવા, દરેક ગામમાં કેટલા ખેડુતો, ભરવાડો, વેપારીઓ, કારીગરો વગેરે છે તેની નોંધ રાખવા અને ઢોરનો પણ હિસાબ રાખવા. દરેક સ્ત્રી પુરુષના ધંધા, અને ખરચની પણ નોંધ રહેતી. આખા દેશના ચાર ભાગ પાડી દરેક ભાગ ઉપર એક સ્થાનિક રખાતો. તે ઉપરાંત આ બધી હકીકત ખરી છે કે કેમ તેની છાની રીતે તપાસ જાસુસો કરતા. તે પછી હિસાબખાતું આવે છે તેનું કામકાજ પણ અક્ષરાક્ષ, ગોખવા વગેરે થાતું મુકું એનું. જુદા જુદા ખાતાના હિસાબો તેના અમુક માને રહેતા. પૈસાના હિસાબ [illegible], [illegible] વિગેરેના હિસાબો પણ તેનીજ પાસે રહેતા. [illegible] હિસાબ, પ્રાણીઓના હિસાબ જુદા જુદા વ્યવહારો (કટાક્ટ) [illegible] પણ તેના પાસે હતું. હિસાબમાં જો ખોટ જણાય તથા [illegible] [illegible] કે [illegible] કે વીસગણો દંડ કરવા એવા જુદા [illegible] નિયમ કૌટિલ્ય કહે છે કે અપરાધ પ્રમાણે [illegible] હતી. જુદી જુદી ચાલાક રીતે [illegible] કૌટિલ્ય ગણાવે છે. [illegible] તે આખાને માટે જવાબદાર થતો [illegible] પકડી આપનારને ઈનામ મળતું. કૌટિલ્ય [illegible] નાખે છે. તે કહે છે કે જેમ [illegible] કે નથી પીતાં એમ ન કહી શકાય તેમ [illegible] છે કે નથી ખાતા તે કહી શકાય [illegible] પૈસા ખાઇ જાય નહિ [illegible] આપવા એમ જણાવે છે. [illegible] એક [illegible] કૌટિલ્ય જુદી જુદી ધાતુઓનું શોધન કેવી રીતે કરવું તે [illegible] રૂપાના કામ કરવા માટે એક [illegible] દેખરેખ રાખતો. તેમાં કામ કરનારા [illegible] બરાબર તપાસતા. [illegible] દેખરેખ હતી. [illegible] મહેસૂલ ઉપર [illegible] દેખરેખ રાખતો. [illegible] આ અમુકનો [illegible] થાય [illegible] પણ કૌટિલ્ય [illegible] છે. [illegible] થોડા ભાગ

*સરખાવો કાલિદાસ, चिभाययितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते।

જેવેરે કેટલું [illegible] આપવું તેનું પ્રમાણ પણ ઠીકઠીક આપેલ છે. [illegible] ઉપર [illegible], [illegible] આપવા [illegible], તેની [illegible], [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] તે ઠીકઠીક [illegible] છે, સર્વ પ્રકારની [illegible] ઉપર [illegible] [illegible]. [illegible] પ્રકારનાં [illegible] આપેલ છે તેથી [illegible] છે કે [illegible] પ્રકારના [illegible] [illegible]. [illegible] અને [illegible] પણ આપેલ છે. [illegible] [illegible] આપવી [illegible] કેવો, [illegible] [illegible] તેની [illegible]. [illegible] [illegible] તેનું [illegible], [illegible], [illegible] લાગ્યા છે, અને [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] છે તે તે [illegible]. [illegible] માટે [illegible] આપવી [illegible]. [illegible] [illegible] અને તે ઉપર [illegible] [illegible] વધારે [illegible] [illegible] ચિકિત્સા આપી તો [illegible] નહિ તો [illegible] વધારે ચિકિત્સા [illegible] [illegible]. [illegible] વિના [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] છે કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઠીકઠીક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

દેખરેખ રાખતા, તેમની મોજણી રાખતા, નગર[illegible] [illegible] આપતી
[illegible] [illegible] તે [illegible] અને [illegible] રાખતો, [illegible] અગ્નિ ન લાગે
તેવી સાવચેતી રાખતો અને તેને માટે [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] કરાવતો, [illegible] [illegible] રાખતો, [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], વગેરે અનેક કામો તે કરતો. એના કામ
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રાખતા. આ [illegible] [illegible]
નોંધ હતી કે નહિ તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એ છે કે
મહાજનોને ખાસ કરીને [illegible] [illegible] છે, ત્યારે [illegible] ખાસ
[illegible] [illegible] છે. નગરને અને મહાજનોને ન હોય એવા એને ઘણી
[illegible] [illegible] કરવાની છે. વળી નગરશેઠના કામ નોંધે મહાજનોની
[illegible] [illegible] અને [illegible] છે. તેને આ [illegible] મહાજનોના કામ
[illegible] હોય તો તેમનો [illegible] [illegible] [illegible] ન થાય. કેટલેક [illegible]
લાગે છે કે [illegible] [illegible] [illegible] મહાજનો નોંધ [illegible] અને નગર
કેટલેક [illegible] ખાસ [illegible] [illegible] નગર નોંધ હતી, [illegible]
[illegible] [illegible] માનવાનું કારણ એ છે કે એમાં [illegible] ખાસ
સંભાળ રાખવાનું કામ આવે છે. અને [illegible] [illegible] રાખવાની
જરૂર અને માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અધિકાર [illegible]
હતો એમ લાગે છે. પણ નગરશેઠ [illegible] તો મહાજનોને [illegible]
[illegible] [illegible], નગરશેઠનો પગાર મહાજનોથી [illegible] હતો. [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] અને મહાજનોમાં [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] હતો તેના કામ [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અધિકારીઓ [illegible]
અધિકારીઓથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અધિકારીઓ પણ
[illegible] [illegible] છે. આ રીતે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible][1] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible][2]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]   [illegible]

ઉઘરાણાં કરવાં. ઉઘરાણાંમાં મોટી રકમ ભરનારને પાઘડી છત્રી વિગેરેનાં માન આપવાં અને પૈસા ન ભરનારની ગુપ્તચરો મારફત નિન્દા કરાવવી. દેવો પાસેથી પણ ધન પડાવવામાં ચાણક્ય અચકાતો નથી. ધન મેળવવાને અમુક દેવની સ્થાપના કરવી, કોઈ નવો ઉત્પાત થવાનો છે કહી તેના વારણના અનુષ્ઠાન માટે ફાળા કરવા, અથવા કોઈ ભૂતનો ઉપદ્રવ ટાળવાના બહાનાથી પૈસા મેળવવા, ગુપ્ત રીતે કોઈની સાથે મજાનો વેપાર કરવો અને પછી ભાગીદાર પાસેથી પૈસા પડાવી લેવા. પૈસા ગમે તે રીતે કઢાવવાની રીતો કૌટિલ્ય આ જગાએ બતાવે છે.[1] પૈસાની બહુ તંગીમાં પૈસાદારો પાસેથી કર્શન[2] અને વમન[3]થી પૈસા પડાવવાનું પણ લખે છે.[4] પણ આ બધા અતિશય સંકટામણના પ્રસંગે કરવાના ઉપાયો છે. સામાન્ય રીતે તો કૌટિલ્ય રૈયત તરફ ન્યાયવૃત્તિજ રાખનારો છે. કૌટિલ્ય કહે છે કે "જે એવડી આવક કરી આપે તે જનપદને ખાય છે. તે રાજાને માટે એમ કરે તેને પ્રસંગે ઓછો અપરાધ હોય તો તેને વારવો અને મોટો અપરાધ હોય તો અપરાધ પ્રમાણે તેનો દંડ કરવો."[5] કૌટિલ્ય ખજાનાની અગત્ય ઘણી માને છે પણ રાજાના લોભને નિન્દે છે અને રૈયત તરફ ન્યાયી રહેવા હંમેશાં કહે છે. કૌટિલ્ય અર્થ સંબંધી પોતાના વિચારો બતાવે છે ત્યાં છેવટે કહે છે કે "અર્થનું મૂલ ધર્મ છે અને ફલ કામ છે, માટે ધર્માર્થકામ ત્રણેયને પોષે તેવા અર્થની સિદ્ધિ તેજ સર્વાર્થસિદ્ધિ."[6]

રાજ્યનું છઠું અંગ તે દણ્ડ એટલે લશ્કર. લશ્કરનાં તે વખતે ચાર અંગો હતાં, હાથી રથ, ઘોડા અને પાયદળ. આ દરેક ખાતા ઉપર અધ્યક્ષો હતા, હાથી ઉપર સેનાનો વિજય આધાર રાખે છે એમ તે વખતે મનાતું હતું. સર્વ ઉપર સેનાપતિ હતો એ આપણે જોયું છે. લશ્કરને હમેશાં કવાયત કરાવાની અને તે વખતે રાજાએ હાજર રહેવાનું હતું. હાથી ઘોડાને નિશાની ઓળખવાની પણ કવાયત કરાવાતી હતી. અને એ સંજ્ઞાથી વ્યૂહ રચાતા હતા.[7] લશ્કર માટે ધણ ભરતી થતા હતા. લશ્કરની ભરતી ક્ષત્રિયોથી સહાયક શ્રેણીઓથી, કે આટવિક એટલે જંગલી જાતિઓથી પણ થતી.

૧. ૫, ૯. ૨. ઉઝરડવું ૩ ઓકાવવું. ૪. ૪, ૩.
૫. ૧. ૯. ૬. ૬, ૭. ૭. ૨, ૩૩.

ગણાય. સન્ધિ વિગ્રહમાં એક સરખો લાભ હોય તો સન્ધિ કરવી. તેમજ આસન યાનમાં આસન વધારે સારૂં અને દ્વૈધીભાવ અને સંશ્રયમાં દ્વૈધીભાવ વધારે સારો.[1] વિજિગીષુએ સમાન અને વધારે બળવાન સાથે સન્ધિ કરવી. નાનો મોટા સામે લડવા જાય તે હાથી સામે પાળા જેવો છે. સરખો સરખા સાથે લડવા જાય તે બે કાચાં હાંલ્લાં અથડાઈ ફૂટવા જેવું છે. નમતો નમતા સામે જાય તે કાકડીથી [illegible] જેવું છે. તેમાં સિદ્ધિ છે. પરન્તુ મોટો પણ વ્યસનમાં આવી પડ્યો હો [illegible] તેના વિરુદ્ધ હોય તો તેના સાથે નમતે [illegible] આપણી

ગૂઢ પુરૂષોથી લશ્કરની ભરતી કરવી.[૧] નબળા ઉપર જબરો ચડી આવે તો તેણે નમી પડવું અને નમવાથી પતે નહિ તો પછી નાસી જવું. છતાં કહે છે તેનો ઉદય થતો જોયો છે જેમકે સુપાર્શ્વ અને ઉદયન.[૨] લડવાથી લાભ થાય તેવું ન હોય તો નકામું લડવું નહિ. આચાર્ય કહે છે કે "અગ્નિમાં પતંગ પડે તેમ શત્રુમાં પડવું. મરણીઓ થાય તેને એકાદ સિદ્ધિ તો જરૂર મળે" તેની કૌટિલ્ય ના પાડી કહે છે કે પોતાને લાભ થાય એ રીતે શરતો કરાવી સન્ધિ કરવી.[૩] હારી ગયા પછી સન્ધિ કરી હોય તો પોતાના વિજેતા તરફ સ્વામિધર્મ બરાબર પાળવો તેની રજા લઈને જ કુમારોનાં લગ્નો, યાત્રા, વગેરે કામો કરવાં. અને તેટલી તેને મદદ કરવી. અને પ્રાર્થના કે એવે પ્રસંગે વિજયી રાજાના ઉદય માટે સ્વસ્તિવાચન કરાવવું.[૪] તે કાલની સન્ધિઓમાં જમીન, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે બાનામાં આપવાં પડતાં. આચાર્ય કહે છે કે "માત્ર સત્ય કે શપથ ઉપર આધાર રાખનાર સન્ધિ ચલ છે, જમીન કે બાનાપર આધાર રાખનાર સ્થાવર છે" પણ કૌટિલ્ય કહે છે "સત્ય અને શપથ ઉપર આધાર રાખનાર સન્ધિ આ લોકમાં અને પરલોકમાં બન્ને જગાએ સ્થાવર છે. આ લોકમાં સન્ધિ મજબુત કરવા માટેજ માત્ર જમીનની જરૂર પડે છે. પૂર્વેના સત્યવાદી રાજાઓ 'સન્ધિ કરી છે,' એમ કહીને જ માત્ર સન્ધિ કરતા. સન્ધિ ન પાળે તેને માટે અગ્નિ, જલ, હળ, હાથીનો સ્કન્ધ વિગેરેથી શપથ લેતા."[૫] આ પ્રમાણે સન્ધિમાં પણ પૂર્વકાલનું સત્યવાદીપણું ચાણક્ય સંભારી રાખે છે અને દરેક જગાએ આપણે જોઈએ છીએ કે સન્ધિને વળગી રહેવાને તે હમેશાં આગ્રહ રાખે છે. યાનની બાબતમાં આચાર્ય કહે છે કે "શત્રુ ઉપર આફત હોય ત્યારે ચડાઇ કરવી." કૌટિલ્ય બહુ ડહાપણથી તેનો નિષેધ કરે છે કે "પોતાની શક્તિનો ઉદય હોય ત્યારેજ ચડાઇ કરવી. કારણકે શત્રુનાં વ્યસન વિષે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. ચડાઈ કરવાથી શત્રુનો ઉચ્છેદ કરી શકીશું એમ જણાય ત્યારે જ ચડવું"[૬]

વિજિગીષુ રાજાએ પોતાની કાર્યસિદ્ધિ માટે ચાર ઉપાયો કરવાના છે. સામ એટલે સંતોષવું, દાન એટલે આપવું, ભેદ એટલે અણબનાવ કરાવવો અને દણ્ડ એટલે શિક્ષા કરવી. કૌટિલ્ય કહે છે

૧. ૭, ૧૪. ૨. ૮, ૭. ૩. ૭, ૧૫ ૪. ૫, ૧૭.
૫. ૬, ૨.

[illegible] છે [illegible] છે, [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] —

[illegible]

" [illegible] ન કહેવાય.

પણ [illegible]

[illegible] માટે પણ તે સમજવાની જરૂર છે.

[illegible]

[illegible]

ગયાં નહિ હોય, તેમજ રાજ્યમાં પાટવી-કરાવાનો રિવાજ પૂરેપૂરો અમલમાં આવેલ પણ નહિ હોય એમ લાગે છે. કૌટિલ્ય કહે છે કે "એકજ પુત્ર હોય પણ અવિનીત હોય તો તેને રાજ્યમાં સ્થાપવો નહિ." દીકરીના દીકરાને રાજ્ય આપવું અથવા ગુણવાન સામન્તથી બીજ ઉત્પન્ન કરવું."[1] ઐકૈશ્વર્ય પ્રકરણમાં પણ કહે છે કે રાજા મરી જાય ત્યારે "કુમાર અથવા રાજકન્યા અથવા ગર્ભિણી દેવીને અભિષેક કરવો......અથવા કન્યામાં સમાનજાતિથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરી તેને અભિષેક કરવો."[2] પણ તે સાથે જૂના ચાલતા આવેલા શ્લોકો પણ ટાંકે છે કે "ઘણાના આધારરૂપ પિતાએ પુત્રનું હિત થાય તેમ કરવું. આપત્તિના પ્રસંગ સિવાય ઐશ્વર્ય જ્યેષ્ઠના ભાગમાં જાય છે અથવા આખું કુલ રાજ્ય કરે. કુલસંઘ દુર્જય છે, કારણકે રાજાને નડતાં વ્યસનો અને બાધોથી તે મુક્ત હોઇ તે પૃથ્વી ઉપર ચિરકાળ રહે છે."[3] કૌટિલ્યના કાળમાં જૂનાં ગણરાજ્યો અને આ વિસ્તરતા મહારાજ્ય વચ્ચે અમુક જાતનું સમાધાન તોડજોડ થઇ ગઇ હશે એમ લાગે છે. જૂનાં ગણરાજ્યો લશ્કરી શ્રેણીરૂપમાં રહેતાં. તેમનો શ્રેણીમુખ્ય જ લશ્કરમાં પણ તેમનો ઉપરી હતો.[4] તેમના કાયદા જુદા હતા તે આપણે જોયું છે. તે ઉપરાંત રાજ કરનારી શ્રેણીઓને પોતાનાં રાજચિહ્નો રાખવા દીધાં હતાં. આપણે જાણીએ છીએ કે ચાણક્યના સમય પહેલાં અજાતશત્રુએ બહાદુર લિચ્છવી ગણને જીતેલ હતો. આ ગણની ગણના ચાણક્ય રાજશબ્દોપજીવી શ્રેણીઓમાં કરે છે.[5] તે ચોક્કસ એમજ બતાવે છે કે મહારાજ્યના અંગ તરીકે શ્રેણીઓ પણ પોતાની આન્તર વ્યવસ્થા સાચવીને રહેતી હશે અને એ રીતે ગણરાજ્ય અને ઐકૈશ્વર્યરાજ્યના આદર્શો વચ્ચેનું સંઘર્ષણ ઓછું થયું હશે. આ બાબતમાં ચીસ કરતાં આપણો રાજકીય ઇતિહાસ વધારે ભાગ્યશાળી દિશામાં વિકસવા માંડ્યો એમ કહી શકીએ.

એક રાજ્યના સરહદી બધા રાજ્યો એ તેનું અરિમંડલ એમ ચાણક્યે કહ્યું તે ઉપરથી વિન્સેન્ટ સ્મિથ કલ્પના કરે છે કે ચાણક્યે નાના રાજ્યો માટેજ અર્થશાસ્ત્ર લખેલ છે. એટલે કે તેમાં જે ઝીણવટ અને વ્યવસ્થા દેખાય છે તે મોટા રાજ્યોમાં નહિ હોય, પણ એમ

૧. ૧, ૧૭. ૨. ૫, ૬. ૩. ૧, ૧૭. ૪. ૫, ૩
૫. ૧૧, ૧.

જગાએ સાધનાના દોષાદોષની ઉપેક્ષા પણ આપણે જોઈ. તે ઘણો યુક્તિબાજ છે અને કાર્ય સાધવામાં એકેય યુક્તિ જતી કરે તેવો નથી. આ ઉપરથી કેટલાએક પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારો તેને પૂર્વનો મૅકિઆવેલ કહે છે. આ માત્ર ચાણક્યના નામને જ નહિ પણ સમસ્ત પૂર્વ સંસ્કૃતિને અન્યાય કરવા જેવું છે. એ ફ્લૉરેન્સના રાજનીતિજ્ઞની કારકીર્દિનો કાલ પંદરમા સૈકાનો અંત અને સોળમાની શરૂઆત હતો. તે વખતે ફ્લૉરેન્સની રાજસત્તા પડતીમાં હતી. જુલમી રાજસત્તા અને લોકસ્વાતંત્ર્ય વચ્ચે હારજીતના અનેક વિગ્રહો ચાલી છેવટે જૂની જુલમી રાજસત્તા વિજયવાન થઈ હતી. પડતીનાં સઘળાં ચિહ્નો અને પરિણામો લોકોમાં પ્રસરેલાં હતાં. તે સમયે નિરંકુશ સત્તાની પૂજા થતી હતી, ગમે તે રીતે ફાવવું એજ કૃતકૃત્યતા મનાતી હતી; અત્યાચારમાંજ શ્રદ્ધા હતી; આત્મરક્ષણ કરતાં વેર વધારે મીઠું લાગતું હતું; બુદ્ધિએ નીતિ અને ધર્મ સાથે છૂટાછેડા કર્યા હતા; બુદ્ધિશાળીને નીતિનું દૃષ્ટિબિન્દુજ ન હોઈ શકે એમ લોકો માનતા હતા. દગો, અત્યાચાર, અવિશ્વાસ, કૃતઘ્નતા, લોલુપતા અને સ્ત્રીલંપટપણું એ સમાજની મુખ્ય વૃત્તિઓ હતી. આવા જમાનામાં મૅકિઆવેલે પોતાનું પુસ્તક લખેલ છે. તે પ્રથમ લોકપક્ષમાં હતો અને લોકતંત્રનાં જુદાં જુદાં ખાતામાં તેણે અધિકાર ભોગવ્યો હતો. પોતાના પક્ષની હાર થયા પછી જુલમી રાજસત્તા પાસેથી અધિકારીનું પદ મેળવવાની લાલચથી, પોતાનો રાજ્યકારણી અનુભવ બતાવવા તેણે અર્થશાસ્ત્ર લખ્યું હતું. તેનો આદર્શપુરુષ સીઝર બોર્જિઆ હતો. આર વરસ લોકોમાં ઉત્પાત કરી અનેક વિગ્રહો, કાવતરાં, ખૂન કરી ધૂમકેતુની પેઠે તે ઇતિહાસમાંથી નષ્ટ થઇ ગયો છે. એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મૅકિઆવેલિને હતો. મૅકિઆવેલે કૌટિલ્યની પેઠે કલ્પના અને શાસ્ત્રના પોકળ વાદવિવાદમાંથી અર્થશાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કરી તેની અનુભવ ઉપર સ્થાપના કરી તે ખરું, પણ તેને જે માણસનો અનુભવ હતો તેમનામાં ધર્મ કે નીતિ હતાંજ નહિ. તેના મન્તવ્યો છે તે કરતાં ગમે તેટલા વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર વિસ્તાર કરશો તોપણ તેમાં ક્યાંઈ નીતિ આવે નહિ. ચાણક્ય તો શાસ્ત્રની શરૂઆતમાંજ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે અર્થકામ અને ધર્મના અવિરુદ્ધ જોઇએ. ગણતંત્રોના વ્યવહારમાં પણ તે સત્યનેજ મોટી વાત માને છે. લોકમાં માત્સ્યન્યાય ન પ્રવર્તે, સબળો નબળાને ન ગળી જાય માટેજ દંડની જરૂર

તેજ વંશને ઉપેક્ષા પામેલ અંકુર વાવી તેને ઉછેર્યો અને તેમાંથી હિંદનું મોટું યશસ્વી અને ગૌરવવાળું મૌર્ય સામ્રાજ્ય ફાલ્યું જેણે યુનાની પરાજયનો અપયશ ધોઇ નાખ્યો. ઇતિહાસના મહાવીરોની જે પાની શત્રુ તરફથી હારથી થાય છે તે કરતાં પોતાના વિજયના મદથી અને તેથી કરેલ મર્યાદાના ઉલ્લંઘનથી વધારે થાય છે. આનો અંશ પણ ચાણક્યમાં નહોતો. તેણે રાજ્યની લગામ માત્ર પ્રધાનને આપવા પુરતીજ પોતાના હાથમાં રાખી અને એ પ્રધાનનું મન જીતી લીધા પછી પાછો પોતે શાન્ત્રમનનમાં પડ્યો અને તેમાં પણ તેટલોજ યશ મેળવ્યો.

ઇતિહાસમાં આવા મહાપુરુષો કોઇક વારજ ઉદ્ભવે છે. જગત બધું સર્વકાલ મહાપુરુષો માટે ઝંખના સ્પર્યાજ કરે છે, પણ હાલના સમયમાં જાણે જગત બહુજ આર્તનાદથી તેની ઝંખના કરતું જણાય છે. અત્યારે પણ આખું જગત અનેક ધાધી ચીરાએલું, રૂધિરથી ખરડાએલું પડ્યું છે. તેના વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી માત્ર તેને વધારે ઊંડા અને કારી ઘા વાગ્યા છે. પ્રજાને ઝાંખું ઝાંખું સમજાયું છે કે પોતે જે પરંપરાગત હિંસાના હથિયારથી લડે છે તે શસ્ત્ર ખરું નથી, તે સમગ્ર જનતાનું વિનાશક છે, અને છતા જીવપર આવીને લડવા સિવાય તેને બીજું કશું સુઝતું નથી. પ્રજાઓ સમજવા માંડી છે કે સાંકડા અને દ્વેષીલા પ્રજાત્વના સિદ્ધાન્ત ઉપર ઘડાએલું આ જીવનશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ બન્ને ખોટાં છે અને છતા તેમાથી છૂટી નવો માર્ગ જડતો નથી. પ્રજા પ્રજા વચ્ચે મરજીયાત પડી જાય છે અને વૈરજ સર્વત્ર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. લોભી પ્રજાઓ વધારે ને વધારે આસાત્મક પદ્ધતિ ચલાવે છે અને પરવશ પ્રજાઓ વધારે ખારીલી બની જાય છે. આ વખતે પણ આ જગતના શસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કરનાર, જીવનશાસ્ત્રને માટે કોઇ વધારે સાત્વિક અને છતા પ્રગતિકર સિદ્ધાન્ત પ્રકાશમાં લાવનાર અને ધરણીને ગળી જનારી લોભી રાજ્યોમાંથી બચાવનાર વીરની કેટલી જરૂર છે! આ એકજ મહાપુરુષ કરી શકે તેજ ધાવ તેમાં તો સંશય નથી; કારણ કે એ ત્રણેય સવાલો ઓતપ્રોત ગુંથાએલા છે. આવી રીતે હાલના સમયમાં પણ શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર અને લોભથી મુંઝાતી ધરણીના અમર્યાદ ઉદ્ધાર થવાની જરૂર છે. કોઇ મહાપુરુષ આ કાર્ય કરે છે કે કરશે તે તો ભાવિ ઇતિહાસજ કહી શકે.

४. उमर खय्याम

અધ્યાપકઃ—મૌલવી અબ્દુલ ઝફર નદવી

સહૃદયસભ્યો,

આજની સભા શા માટે ભરવામાં આવી છે, તેથી આપ સર્વ માહેર છો એટલે એ વિષે ફરીથી યાદ દેવડાવવાની જરૂર નથી. છતાં એટલું કહેવું હું જરૂરી સમજું છું કે જે શખ્સની હાલત અને વાણી સાંભળવા આપ સર્વ ઉત્સુક છો એ શખ્સ એટલો ઉંચા દરજ્જાનો છે કે મારા જેવો નાલાયક માણસ એના સંબંધમાં બોલવા ઉભો થાય એ કેવળ ધૃષ્ટતા છે. મારી નાલાએકિયતના (આ એકરાર સાથે હું એ પણ કહેવું જરૂરી સમજું છું કે મારો અત્યારે એવા શહેરમાં મુકામ છે કે જ્યાં હું મુસાફર જેવો છું; ન તો અહીંઆ મારી પાસે કિતાબો છે જેની હું મદદ લઇ શકું, ન તો અહીંઆ મારૂં મિત્રમંડળ એવું વિશાળ છે જે મને મદદ આપી શકે. અફસોસની વાત છે કે અહમદાબાદમાં જે કિતાબખાનાં (પુસ્તકાલયો) છે અને જ્યાં હું જઇ શક્યો છું તે સર્વે આ અલભ્ય, અણમોલા રત્નથી વંચિત છે. આથી આજે હું જે કાંઈ કહીશ તેમાંનો ઘણો ખરો ભાગ મારી સ્મૃતિ પર આધાર રાખતો હશે. ખાસ કરીને મારી નાદુરસ્ત તબિયત અને બીજી ગડમથલને લીધે મારી પાસે રૂબાઇયાતનો જે ગ્રન્થ પડ્યો છે તેની પર પણ હું પૂરૂં ધ્યાન આપી શક્યો નથી. આથી સંભવિત છે કે આપ જેવી આશા કરીને આવ્યા છો એવું મારૂં વ્યાખ્યાન રસમય નહિ થાય. એમાં ઉમર ખય્યામનો દોષ નથી, એ તો મારી નાલાએકિયતનો દોષ છે, એથી આપ ઉમર ખય્યામ વિષે કાંઈ ન ધારી બેસતા. ઉમર ખય્યામની ઉંચી ફીલસુફી અને જ્ઞાનમય પ્રકૃતિ સ્વયં પ્રકાશિત છે, એને બીજાના પ્રકાશની કે તારીફની જરૂર નથી. જે કોઇ કવિતાની અને સાચા જ્ઞાનની લિજ્જત જાણતો હશે, ઉંચી ફીલસુફીનો જે કોઇને સ્વાદ હશે તે એના વિચારો અને પૌઢીક રચનાઓ પર નજર કરતાંજ બતાવી શકશે કે તે કેવો ઉંચા દરજ્જાનો આદમી છે. પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો ડીસેમ્બર માસ એની રૂબાઇયાતની એક સટીક, ઉમદા આવૃત્તિ બહાર પાડવાની હું કોશિશ કરીશ.

હતા ત્યારે હસનબિન સબ્બાહે એક દરખાસ્ત રજુ કરી. અમે ત્રણેએ તેનો સ્વીકાર કર્યો, અને તે સર્વાનુમતે મંજૂર થઇ. હસનબિન સબ્બાહની દરખાસ્ત એ હતી કે 'આ વાત મશહૂર છે કે આ યુનિવર્સિટીમાંથી તાલિમ લઇ જે વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડે છે તે સર્વે નસીબદાર હોય છે. સંભવિત છે કે અમે ત્રણે જણ એવા નસીબદાર ન હોઇએ, પણ અમારામાંથી એક તો જરૂર નસીબદાર થવાનો. આથી અમારામાંથી જે કોઇ પહેલો નસીબદાર થાય અને ઉંચો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરે તેણે બાકી રહેલાઓને - એમનો હાથ પકડી મદદ કરવી.' "

ઉમર ખય્યામ પોતાના અભ્યાસમાં જ પરોવાયેલો રહેતો. કેટલાયે વર્ષ લાગલાગટ મહેનત કર્યા પછી એ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયો અને યુનિવર્સિટીમાંથી ફતેહમંદીની સાથ બહાર પડ્યો. એ યુનિવર્સિટીમાં રહીને એણે કુરાને પાક, હદીસ શરીફ (પયગમ્બર સાહેબની વાણી), ઉસલ (સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થ), મન્તક (તર્કશાસ્ત્ર), ફીલસુફી, તવારીખ, સાયન્સ (વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર), અંકગણિત, અલજબ્રા, નજૂમી (જ્યોતિષ વિદ્યા) વગેરેની ઉંચી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી.

જીવનબાર—શિક્ષા ગ્રહણ કર્યા બાદ ઉમર ખય્યામ જૂદા જૂદા સ્થળે પોતાનું નસીબ અજમાવતો રહ્યો. અચાનક એના કાન પર વાત આવી કે એનો સાહાધ્યાયી હસન તુસી કોઈ ઉંચા દરજ્જાને પર પહોંચી મોટો આદમી બની બેઠો છે. પેલા કરારનામાની વાત એના દિલમાં તાજી જ હતી. તે તુરતજ એને યાદ આવી. અને તે હસન તુસીની આગળ આવી ખડો થઇ ગયો. નિઝામુલ્મુલ્ક એક આલી ખાનદાન અને કદરદાન માણસ હતો. એણે પણા પ્યારથી ઉમરને બોલાવ્યો, અને એને કેટલાયે હોદ્દા બતાવ્યા પણ એણે લેવાની ના પાડી. મારા સમજવા મુજબ આ ઇન્કારનાં કેટલાક કારણો છે. એક તો ઉમર ફીલસુફ મગજનો માણસ હતો એથી રાજદરબારના ગડબડ અને ખટપટમાં પડવાનું તે પસંદ ન કરે, પણ પોતાના ગામના અલ્પ જ્ઞાની મનુષ્યોમાં જ ફરવાનું પસંદ કરે એ સ્વાભાવિક હતું. બીજું કારણ એ પણ હોય કે એણે હસન બિન સબ્બાહના વાત સાંભળી હશે કે એ કેવી રીતે નિઝામુલ્મુલ્ક પાસે આવ્યો અને મોટા હોદ્દા પર પહોંચ્યો, ત્યાં

પાછળથી તે કેવો અવગુણી નીકળ્યો! આથી એણે એવો મત બાંધ્યો હશે કે ચાર દિવસની સાહ્યબી કરતાં હરરોજની ગૃહસ્થી સારી છે. કદાચ આમ સમજીને જ એણે નિઝામુલ્મુલ્કને કહ્યું: "જો આપ મને આપની છત્રછાયા નીચે કોઇ એવી જગા આપો જ્યાં રહી હું મારૂં જ્ઞાન વધારી શકું તથા લોકોમાં એનો ફેલાવો કરી શકું તે આપની મારા પર મોટી કૃપા થશે; એ જગા પર રહી હું આપની સુખસંપત્તિ માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરતો રહીશ." નિઝામુલ્મુલ્કે પણ એની અરજને ધ્યાનમાં લેઇ ૧૨૦૦ સોનામહોરનું એને વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. ઉમર ખય્યામની જીંદગીનો મોટો ભાગ નેશાપુરમાં જ વ્યતીત થયો. એ અતિસંતોષી અને ધીર માણસ હતો. એનું જ્ઞાન અને ફીલસુફી ઉંચા દરજ્જાનાં હતાં. આને લીધે જ એણે રાજકાજમાં માથું માર્યું નહિ; કારણ કે એને ખુશામદ અને ચાપલુસીની ભારે ચીડ હતી. આથી પોતે એકાંતમાં બેસી જ્ઞાનના ફૂટ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરતો રહ્યો. આને લીધેજ એના કોઈ કાવ્યમાં બાદશાહ કે અમીરોનું યશોગાન નજરે ચઢતું નથી, અને આવાં યશોગાન માટે પોતાની રૂબાયાતમાં એ વારંવાર પોતાનો ધિક્કાર જાહેર કરે છે.

ઉમર ખય્યામના સહાધ્યાયી હસન બિન સબ્બાહને મીસરમાથી હાંકી કાઢી આફ્રીકા તરફના જહાજ પર સવાર કર્યો. દૈવવશાત્ એ જહાજ તોફાને ચઢયું, સર્વે મુસાફિરો ગભરાઇ ગયા અને એમના જીવ તાળવે ચોંટયા. સર્વેએ જીવવાની આશા છોડી દીધી, પણ હસન ખુશમિજાજનું પૂતળું બની તુતકપર બેઠો હતો. એના કપાળપર કરચલી સરખી પડી નહોતી. લોકોએ એના ખુશમિજાજનું કારણ પૂછ્યું. એટલે એણે કહ્યું કેઃ "મને ખાત્રી છે કે જહાજ ડૂબવાનું નથી." ખુદાની પણ એવી જ મરજી હતી. જહાજ ડૂબતાં બચી ગયું અને લોકો તાજ્જુબ થયા. આ બાબતની ચર્ચા આખા દેશમા ચાલી અને ઉમર ખય્યામને કાને પણ પહોંચી. થોડા વખત પછી હસન બિન સબ્બાહ સાથે ઉમર ખય્યામનો ભેટો થયો. એણે હસનને એ સુવિખ્યાત ઘટનાનો અહેવાલ પૂછ્યો. હસને જવાબ આપ્યોઃ "આ બાબતના બેજ ખુલાસા હોઇ શકે. જહાજ ડૂબે કે ન ડૂબે. જો જહાજ ડૂબી ગયુ હોત તો મને પૂછવા કોણ આવનાર હતું? અને ન ડૂબે તો હું સાચો ઠરૂં." અને થયું પણ તેમજ.

પણ આ બધી દુર્ભાગ્યની વાતો હતી તેથી ઉમર ખય્યામને એ બધું સાંભળી ધિક્કાર વછૂટ્યો. ઉમર ખય્યામને ફીલસૂફીનો ભારે શોખ હતો, પણ એ જમાનામાં ફીલસૂફને મોટા શંકાની નજરે જોતા. આથી વિદ્વાન માણસો ફીલસૂફી તરફ ઓછું લક્ષ આપતા. ફીલસૂફી તરફ સૌથી પ્રથમ લક્ષ આપનાર પુરૂષ ઈમામ ગઝાલી છે. એમણે ફીલસૂફીનાં તમામ પુસ્તકો વાંચીને એનું ખંડન કર્યું.

ઉમર ખય્યામ ફીલસૂફીની પ્રકૃતિનો માણસ હતો અને એનાજ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કર્યા કરતો, એથી લોકોની નજરમાં એ દહેરાર માણસ ગણાતો. અચાનક એકવાર ઈમામ ગઝાલી અને ઉમર ખય્યામનો ભેટો થઇ ગયો, અને ફીલસૂફીના એક પ્રશ્ન પર વિવાદ ઉપસ્થિત થયો. જોહરની અઝાં (નમાજ) થઇ ગયા પછી ઈમામ ગઝાલી એમ બોલતો બોલતો ઉભો થયો “ ઝિ જા અલ હક્કો વ ઝહકલ બાતેલ ઇન્નલ બાતેલ કાન ઝહુકા.” (સાચી વાત આવી અને જૂઠી વાત જતી રહી; બેશક જૂઠી વાત મજબુત રહી શકતી નથી.) અફસોસની વાત છે કે મુઅઝ્ઝનની (અઝાં પોકારનારની) આ હરકતના બાંગે બે બુદ્ધિમાન પુરૂષોને સામસામે લીંતા અટકાવ્યા.

સુલતાનોની મુલાકાત—ઉમર ખય્યામ આમ લોકોની સાથે ઝાઝો સંબંધ નહિ રાખતો; તેને અમીરો, વઝીરો કે સુલતાનોના દરબારમાં બે હાથ જોડી ઉભા રહેવાની આદત ન હતી, ન તો તે સંસારત્યાગી સન્યાસીના માફક બિલકુલ વિરાગી હતો. કામ પડ્યે તે સુલતાનોના દરબારમાં જતો, અને વઝીરોને પણ મળતો. આથી જ મલેકશાહ સલજૂકીના દરબારમાં તે આપણને જન્માક્ષરનું ટીપણું ઉકેલતો વારંવાર નજરે પડે છે. મલેકશાહ એને સરખી દેડીના દોસ્તની માફક રાખતો. કોઇ કોઇ વાર તે નિઝામુલ્મુલ્ક તૂસીની સાથે સલાહ મસલત કરવા પણ જતો. અમીરો અને વઝીરો એની સાથે બરોબરીઆનો વર્તાવ રાખતા. શમસુલ મલેક ખાકાન બુખારી તો એને પોતાના તખ્ત પર પોતાની સાથે જ બેસાડતો. પણ આ બધી મુલાકાત અને સબંધ એના જ્ઞાનસંચયના કાર્યમાં મદદ મળતી ત્યાં સુધી જ તે રાખતો, અને એથી પોતાની અભ્યાસની પ્રવૃત્તિને જરાયે આંચ આવવા દેતો નહિ. એની રૂબાઇ-

દાખલો એકદમ બેસી જતો. પોતે ખૂબ મહેનત કરી અલજીબ્રાનું એક નવું પુસ્તક બહાર પાડયું અને એનું નામ "જેબ્રો મુકાબલા" (અલજીબ્રા) રાખ્યું. આ પુસ્તક અસલ અરબ્બી ભાષામાં છે. એનું ફ્રેન્ચ લોકોએ ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં ભાષાંતર કરી ફ્રેન્ચની સાથે મૂળ પુસ્તક છપાવ્યું છે. અફસોસની વાત છે કે આ પુસ્તક પૂર્વના દેશોમાં મળવું ઘણું મુશ્કેલ છે. મને યાદ આવે છે કે આ પુસ્તકની એક આવૃત્તિ લખનૌની નદવા કોલેજમાં ઇ. સ. ૧૯૧૧માં મેં જોઇ હતી.

ગૃહસ્થો, મેં શરૂઆતમા જ જણાવ્યું છે કે ઉમર ખય્યામને જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ પર અભિરૂચિ હતી. જેવો એને અલજીબ્રાનો ભારે શોખ હતો તેવો જ તેને એસ્ટ્રોનોમી યાને ઇલ્મે નજૂમી (જ્યોતિષવિદ્યા)નો ભારે શોખ હતો. પોતે એ વિદ્યામાં પારંગત થયો હતો, અને એના હિસાબોની ગણતરી એની આંગળીના વેઢે હતી. એ વિદ્યાનો એણે ઘણો ઉંડો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુથી એના કાયદા કાનૂનો અને નિયમોને ઉલટાવી ઉલટાવીને તપાસ્યા હતા. તે જમાનાના પ્રચલિત નિયમો પણ એણે નજર તળે કાઢી નાખ્યા હતા, એથી એના બનાવેલા જન્માક્ષર બીજાઓના કરતાં વધારે સાચા પડતા.

આપે કદાચ 'સને જલાલી'નુ નામ સાંભળ્યુ હશે. એ શોધ જલાલુદીન મલેકશાહ સલજૂકીના પ્રયાસથી થઇ હતી, અને એ શોધ કરનાર પણ આપણા નામવર હકીમ ઉમર ખય્યામ જ હતા. મલેકશાહના દિલમા એમ થઇ આવ્યુ કે દિવસોની વધઘટ થતી હોવાથી પંચાગમા સુધારો થવો જોઇએ છે. આ માટે એણે આઠ જ્યોતિષવિદ્યાના વિદ્વાનોનુ કમિશન નીમ્યુ અને ઉમર ખય્યામને એ સૌનો ઉપરિ નીમ્યો. ઉમર ખય્યામે ખૂબ વિચાર કરી, સરવાળા બાદબાકી મિલાવી, એક નવું પંચાગ શોધી કાઢયું અને એની સાલને 'સને જલાલી'નુ નામ આપ્યું. આજ સુધીયે 'સને જલાલી'નું નામ ચાલતુ આવે છે. આના વિષે એડવર્ડ ગિબન લખે છે કે: "એ જમાનાની ગણતરી જ્યુલિયસ સીઝરની ગણતરી કરતાં પણ ચઢી ગઇ અને ગ્રેગરી (રોમના પોપ)ના પંચાગની બરાબરીએ જઇ પહોચી. જલાલીનું પંચાગ વરસના બરાબર દિવસ મિલાવવામાં અને વધઘટ નહિ રહેવા દેવામા ગ્રેગરીના પંચાગથી કોઇ રીતે ઉતરે તેમ નથી." એણે કેટલાક ભવિષ્યફળ શોધી કાઢયાં છે

'ઝીજે મલેકશાહી' (મલેકશાહીનાં જન્ત્રી) ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સને ૧૦૮૯ શિયાળામાં બાદશાહને શિકાર જવાનો શોખ થયો. એણે ઉમર ખય્યામને બોલાવી કહ્યું કે: "તમારી જ્યોતિષવિદ્યાથી એવું મુહૂર્ત બતાવો કે વરસાદ ન નડે." ખય્યામે સારૂં ચોઘડીયું જોઇ કાઢી આપ્યું. બાદશાહ શિકાર કરવા નીકળ્યો ત્યાં તો આકાશમાં કાળી ઘેઘૂર ઘટાઓ છવાઇ ગઇ અને સખ્ત તોફાનનાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં. બાદશાહ ગભરાયો અને ખય્યામને પૂછવા પાછો આવ્યો. ખય્યામે એને સમજાવ્યો કે: "આપ ખુશીથી પધારો. પાંચ ૭ દિવસ સુધી વરસાદ વરસનાર નથી." અને થયું પણ તેમજ. બાદશાહ શિકાર કરીને પાછો આવ્યો પણ વરસાદનું ટીપું સરખુંયે પડ્યું નહિ. આથી જ્યોતિષવિદ્યાની એની નિપુણતાનો આપણે અંદાજ બાંધી શકીએ છીએ. આ પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે એ કેવો પ્રતિભાશાળી પુરૂષ હતો અને એ વિષયમાં કેવું અદ્ભુત જ્ઞાન ધરાવતો. આ ઉપરાંત એણે તબીયાતના (Practical Science) વિષયમાં પણ એક જૂદું પુસ્તક રચ્યું છે. મનુષ્ય જીવનના સંબંધમાં પણ એણે એક પુસ્તક રચ્યું છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિક્રમ વિષે પણ એણે એક ખૂબીદાર (સુંદર) નિબંધ લખ્યો છે જે મીસરમાં છપાઇ પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થયો છે. ખય્યામે અસ્ફહાનમાં એક કિતાબ જોઇ. પોતે એ કિતાબને સાદ્યન્ત વાંચી લીધી, અને નેશાપુર આવી એ કિતાબ પોતાની યાદદાસ્તમાંથી લખાવવા બેઠો. લખાવ્યા પછી એની લખાવેલી કિતાબને મૂળ કિતાબ સાથે સરખાવી જોતા એમા બહુ જૂજ ફેરફાર નજરે પડ્યો. આ પરથી એની બુદ્ધિમત્તાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. એ ઇલ્મે તજવીદ (કુરાનની આયાતને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ સાથે શ્લોકોની માફક ભણવી તે)નો પણ જ્ઞાતા હતો. વઝીર અબ્દુલ રઝાકની મજલિસમાં કુરાને શરીફની એક આયાતના ઉચ્ચારણ સંબંધમાં વિવાદ ઉભો થયો અને ઉમર ખય્યામે એનું નિરાકરણ કર્યુ. આ નિરાકરણ સાંભળી ઇલ્મે તજવીદના આચાર્ય અબુલ હસન ગઝાલી પણ બોલી ઉઠયા: "ઉમર ખય્યામ આ જમાનાના સર્વ કારિયોમાં (કુરાન ભણનારાઓમાં) બેનમુન છે. ખુદાની કોઇના પર કૃપા હોય તો ઉમર ખય્યામ પર હોજો!" ઉમર ખય્યામ કેવળ ફીલસૂફીમાં જ પારંગત ન હતો પણ ખાસ કરીને વિજ્ઞાન (સાયન્સ)નો પણ બડો પ્રેમી હતો. એણે એ વિષયમાં

ઘણી શોધખોળ ચલાવી, અને પોતાની ઉમ્મરનો મોટો ભાગ એમાં જ ગાળી નાખ્યો. એને પાણી શામાંથી બન્યું છે એ જાણવાની ભારે ઉલટ હતી. આ માટે એણે બડી બડી કોશિશો કરી. આખરે એણે ખૂબ મહેનત કરી શોધી કાઢયું કે પાણી ઓક્સિજન અને હાઇડ્રો-જનમાંથી બનેલું છે. એ સાથે લાગી ચીજોને જૂદી કર્યા સિવા પાણીમાં તોળી બન્ને જૂદી જૂદી ચીજોનું વજન કાઢવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. હવા વિષે પણ એણે ખૂબ બારીક શોધખોળ ચલાવી. આ બધી શોધખોળનું પરિણામ એ આવ્યું કે એણે એક અજબ ત્રાજવું શોધી કાઢયું. એ ત્રાજવાને પાણીમાં રાખી એના એક પલ્લામાં સોનાની હીરાજડિત વીંટી મુકવાથી સોના અને હીરાનું બન્નેનું જૂદું જૂદું વજન જણાઇ આવતું. આથી ભાગ તોડ કર્યા સિવાય હજારો રૂપિયાના માલનું મૂલ અંકાતું અને માલ અકબંધ રહેતો. ઉમર ખય્યામને સાહિત્યનો પણ ભારે શોખ હતો. અરબી ભાષામાં એનાં રચેલાં કાવ્યોના થોકના થોક મળી આવે છે.

રૂબાઇયાત—ઉમર ખય્યામને એક ખુશ્ક ફીલસૂફ (શુષ્ક વેદાંતી) સમજવો એ એ નામવર હકીમ (પંડિત) ને સરાસર અન્યાય કરવા જેવું છે. એ માત્ર ફીલસૂફ જ નહિ પણ મોટો સૂફી પણ હતો. મારા આ કથનના સાક્ષી તરીકે એની રૂબાઇયાત મોજૂદ છે. એની રૂબાઇયાતની ખ્યાતિ માત્ર એશિયામાં જ નહિ પણ યૂરપમાં પણ પ્રસરી. એશિયાના કવિવરોએ રચેલાં મસ્તાના કાવ્યોમાં ઉમર ખય્યામની રૂબાઇયાત અનોખી છે. કદાચ ઈરાનમાં તે પહેલો જ કવિ છે જેણે આ અનોખા ઢંગ પર કાવ્ય રચવાનું શરૂ કર્યું હોય. આ કવિની રૂબાઇયાતની કદર એશિયા કરતાંયે યૂરપમાં જ્યાદા થઇ. એશિયાના તમામ કવિવરો કરતાં એની સાથે યૂરપને વધારે મહોબ્બત થઇ; અને એની કદર પણ યૂરપે સૌ કરતાં વધારે કરી. વિલાયતમાં એના નામની કલબ (ખય્યામ કલબ) ખોલવામાં આવી, અને કદાચ એની શાખાઓ બીજા શહેરોમાં પણ ખોલવામાં આવી હોય તો નવાઇ પામવા જેવું નથી. અત્યારે પણ રંગૂનમાં એની કલબ મોજૂદ છે, અને એની ખ્યાતિની શાખ પૂરે છે. એશિયા કરતાં યૂરપમાં આ રૂબાઇઆતની વધારે કદર થઇ એનું કારણ શું છે? આ કારણ વિચારવા જેવું છે. મૂળ કારણ એ લાગે છે કે એશિયાના લોક આ નામવર કવિવરના હાલથી પૂરેપૂરા

બાકી હતા અને એના કલામની ખુબી પોતાની ભાષામાં હોવાથી સારી પેઠે સમજતા. જ્યાં સુધી એમણે યુરપના લોકોને ઉમરના કલામની ખુબી ન બતાવી ત્યાં સુધી તેઓ અંધારામાં જ ફુટાયા. યુરપમાં રૂહાનિયત (Spiritualism-આધ્યાત્મિકતા) દિન પર દિન કમ થતી જાય છે. અને માદ્દિયત (materialism-ભૌતિકતા) નું જોર વધતું જાય છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે પરિણામ એ આવે છે કે મજહબ તરફ લોકોની બેપરવાઈ વધતી જાય છે, દહરિયત (નાસ્તિકતા) તરફ તેમનો ઝુકાવ વધતો જાય છે અને એશઆરામ તરફ તેમનું દિલ વધારે ને વધારે ખેંચાતું જાય છે. રૂબાઇયાતમાંનાં કેટલાંક કાવ્ય ઉપલક રીતે આવા વિચારોનું સમર્થન કરે છે એથી યુરપના લોક એમ સમજી બેઠા છે કે ઉમર ખય્યામ એમના જ વિચારનો માણસ છે. યુરપને એની રૂબાઇયાતમાં અપેકુરસ (Epicures), સસરવ (Cicero), સફિક્લ (Syphocles ?) અમ ઝેનુ (Zeno) ના ખ્યાલ નજરે ચઢે છે. તેઓ એમ સમજે છે કે એ લોકોની માફક ઉમર ખય્યામનું પણ એજ કહેવું છે કે: "ખાઓ, પીઓ અને મોજ કરો." તેઓ એમ સમજે છે કે એમની માફક ઉમર ખય્યામ પણ એમ માને છે કે જીંદગીમાં મોજ કરી તે ખરી, આ જીંદગી પછી કાંઈ નથી, કોઈ પૂછનાર ગાછનાર નથી. એમણે એશઆરામ અને મોજશોખના કેટલાક સિદ્ધાન્તો શોધી કાઢયા છે, અને એ પ્રમાણે તેઓ બરાબર અમલ કરે છે. પણ ઉમર ખય્યામના ખ્યાલો પર જરા ઉંડી નજર કરો. શું એના આજ ખ્યાલો છે કે ? આવી વાત બધે યુરપના લોક માની લે, પણ એશિયાના લોક આવી વાત પર ભરોસો કરવા બિલકુલ તૈયાર નથી. એક યુરપીયન લેખકે તો એમ પણ લખ્યું છે કે: "પોતાના દેશબંધુને કોઈ શરાબી કહે એ ભલા કોઈ ઇરાનીને પસંદ હોય કે ?" પણ આમ લખવામા લેખક મહાશયે ભારે ભૂલ ખાધી છે, કારણ કે ઇતિહાસ લખતી વેળા મુસલમાનોએ આવી રવાદારી (પક્ષપાતભરી આલચલગત) કદાપિ પસંદ કરી નથી. ગાલિબ દિલથી શરાબ પીતો હતો. એના જીવનચરિત્રના લેખકે, ખુદ એના જ શિષ્યે, એના જીવનચરિત્રમા સાફ સાફ લખ્યું છે કે એને શરાબની ટેવ હતી. આથી વધારે પુરાવો શો જોઈએ ? સાદી, હાફિઝ, જામી અને બીજા કેટલાયે કવિવરો અને ઉલમાઓના જીવન-

ચરિત્રોના લેખકોએ એમની એબ નહિ છૂપાવતાં બરાબર સચાઇથી બહાર પાડી છે. તો પછી 'દેશબંધુ'ની એબ છૂપાવવાની વાત ક્યાં રહી ? એ તો માત્ર બેહૂદો કટાક્ષ છે. વાત એ છે કે યૂરપમાં આવા ઉંચા ખ્યાલના માણસો બહુ કમ છે. ખય્યામ જે ટોચ પર ઉભો રહી આ ફાની દુનિયા તરફ જોઇ રહ્યો છે એ સ્થિતિએ પહોંચતાં હજી તેમને વાર છે. આથી એની કૃતિ પર એકતરફી ફેંસલો આપવો કે પૂરતો વિચાર કર્યા વિના એ વિષે કાંઇ નિર્ણય બાંધવો એ ઇન્સાફથી બહુ દૂર છે.

રૂબાઇયાતની આવૃત્તિઓ—અફસોસની વાત છે કે જેટલી સંખ્યામાં ઉમર ખય્યામની રૂબાઇયાતની પ્રસિદ્ધિ થવી જોઇતી હતી તેટલી સંખ્યામાં તેની પ્રસિદ્ધિ થઇ નથી. જો કે એની કેટલીક આવૃત્તિઓ જૂદા જૂદા કિતાબખાનામાં મળી આવે છે છતાં એથી દિલને સંતોષ થતો નથી. ઇ. સ. ૧૪૬૦ માં શીરાઝમાં લખાયેલી આવૃત્તિની એક નકલ મિ. બોડલેના ઑક્સફર્ડના કિતાબખાનામાં મળી આવે છે પણ તેમાં માત્ર ૧૪૫ રૂબાઇયાં જ છે. બંગાળ એશિયાટીક સોસાયટીની લાયબ્રેરીની આવૃત્તિમાં ૫૨૬ રૂબાઇયાં મળી આવે છે. વાન હેમરે જે આવૃત્તિ જોઇ એમાં માત્ર ૨૦૦ રૂબાઇયાં જ મળી આવી હતી. એક આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં કલકત્તામાં છપાયેલી છે, એમાં ૪૯૨ રૂબાઇયાં નજરે પડે છે. વિલાયતમાં જેટલી રૂબાઇયાં છપાઇ છે તેમાં સાથે સાથે અંગ્રેજી તરજુમો પણ આપ્યો છે. મોનસ્યર નિકોલસે પણ એક આવૃત્તિ બહાર પાડી છે જેમાં ૪૬૦ રૂબાઇયાં આપી છે. સાથે સાથે ફ્રેન્ચ તરજુમો પણ આપ્યો છે. એને છપાવવામાં એણે ઘણી પ્રામાણિકતાનો પરિચય કરાવ્યો છે. રૂબાઇયાતની સંખ્યા સિવાય આ આવૃત્તિઓના ગુણદોષ બતાવવા ઘણું મુશ્કેલ છે કેમ કે [illegible] બેપરવાઈ અને યૂરપની હલકી વૃત્તિએ એમાં કેટલીયે [illegible] છે. એશિયામાં છાપખાનાની જોગવાઇ નહોતી, લોકો [illegible] પુસ્તકો લખતા. પુસ્તકો લખતી વેળા સાધારણ લહિયાઓએ શુદ્ધ-અશુદ્ધનો ખ્યાલ બહુ ઓછો રાખ્યો અને એવા ફેરફાર [illegible] રૂબાઇયાતોમાં વધઘટ નજરે પડે છે. પણ [illegible] ખરાબ તો એ થયું કે લોકોએ એ [illegible] અને પોતાની અને બીજાઓની

રૂબાઈયાતોને ઉમર ખય્યામની કહીને એની સાથે જોડી દીધી. સભ્ભમ આજ કાલ ફિરદોસીના શાહનામાના થયા છે. એની એક દંતકથાથી (કહિનથી) માલૂમ પડે છે કે એણે કુલ ૬૦૦૦૦ શેઅર બનાવી હતી, પણ આજ એ ૬૦૦૦૦ શેઅર નથી મળતી, ઉલટું કેટલીક એવી શેઅર મળી આવે છે જે પાછળથી કોઈની ઉમેરાયેલી હોય તેવી લાગે છે, અને કેટલીક તો એની છે જ નહિ. આવો ફેરફાર કે સુધારાવધારા કરી શકે એવા માણસો યુરપમાં મળવા દુર્લભ છે, આથી યુરપના લોકોએ તો માત્ર ઉમર ખય્યામના નામની જેટલી રૂબાઈઓ મળી તે સર્વે એકઠી કરી તેનો સંગ્રહ છપાવ્યો છે. મારા સમજવા મુજબ જે શેઅરોને માટે લોકો પછી ટીકા કરે છે તેમાંની ઘણીખરી તો ઉમર ખય્યામની છે જ નહિ; માત્ર એના નામ સાથે લોકોએ જોડી દીધી છે. ઉમર ખય્યામની રૂબાઈયાત વાંચનારાઓએ આ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ, નહિ તો વાત હોમર અને સર કમસ્યુ. ઓસલીની માફક એમના દિલમાં પણ ભ્રમ પેદા થશે. બીચારા ઓસલી સાહેબને તો ત્યાં સુધી ભ્રમ થયો કે ખય્યામ સૂફીવાદની વિરૂદ્ધ હતો કારણ કે એની કેટલીક રૂબાઈયાતમાં સૂફીઓની વિરૂદ્ધ લખાણો મળી આવે છે! પણ હકીકતમાં જોઈએ તો આ કથનને સત્યથી સો ગાઉનું છેટું છે.

રૂબાઈયાતનો ભાવાર્થ—રૂબાઈયાતના વિષયમાં મેં જે કાંઈ અભ્યાસ કર્યો છે એના દોહનરૂપે હું નીચે કેટલીક રૂબાઈયાતો આપું છું જેના પર ખૂબ ચર્ચા થઈ છે, અને જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જેના પર વારંવાર કલમ ઉઠાવી છે. વાહદતુલ વજૂદ (પ્રભુની સર્વવ્યાપકતા), કઝાએ કદર (વિધિના લેખ) દુનિયાની બેસબાતી (જગતનું મિથ્યાત્વ,) રિયાકારોએ નફરત (ખલ પુરૂષો પ્રત્યેનો ધિક્કાર), દુઆ (પ્રાર્થના), ઇખલાકી નસીહત (ચારિત્ર્ય કેવું રાખવું એ સંબંધી શીખામણ), અને મયખારી (મદ્યપાન) આ મુખ્ય વિષયો છે. હવે આ વિષે હું ઉમર ખય્યામની કેટલીક રૂબાઈયાતો ટાકું છું જેથી આપ સૌને ખ્યાલ આવી જશે કે તે આ વિષયમાં શો મત ધરાવતો હતો.

વાહદતુલ વજુદ યા હમાઓસ્ત (પ્રભુની સર્વવ્યાપકતા)—હિન્દુઓની માફક સૂફીઓમાં પણ એક સંપ્રદાય એમ માને છે કે પ્રભુ સર્વવ્યાપક છે, આખું બ્રહ્માંડ એક જ તેજનું કિરણ છે, એક જ ઝરણાંનો પ્રવાહ છે. આ સંપ્રદાયના આદિ આચાર્ય ઇમામ મોહીયુ-

દીન અરબી છે. જો કે એમના પહેલાં કેટલાયે પવિત્ર પુરુષો થઈ ગયા છે જેઓ આજ મતમાં માનતા હતા, પણ તેમની એ માન્યતા તેમણે પોતાના હોઠ બહાર કાઢી નહોતી.

માત્ર પોતાના અંતર્ગત શિષ્યોને આ ગૂઢ રહસ્ય તેઓ એકાંતમાં સમજાવતા અને તેમને આ વાત બહાર નહિ પાડવા આદેશ કરતા. ઇમામ મોહીયુદ્દીન અરબી પહેલા શખ્સ છે જેમણે આ વાતને પુસ્તકાકારે છપાવી લોકોને જાહેર કરી દીધી. એ જમાનાનાં માણસોની માફક ઉમર ખય્યામ પણ વાહદતુલ વજૂદ યાને હમાઓસ્તમાં માનતો, અને પોતાની રૂબાઇયાતમાં એણે એક જગ્યાએ પોતાના મતનો પ્રકાશ કર્યો છે. તે કહે છે કેઃ

> બુતખાનઓ કાબ્બા ખાનએ બંદગીસ્ત
> નાકુસ ઝદન તરાનએ બંદગીસ્ત
> ઝુન્નારો કલીસાઓ તસબીહો સલીબ
> હક્કા કે હમે નિશાનએ બંદગીસ્ત. ૩૪.
>
> હક જાને, જહાંનસ્તો જહાં જુમલે બદન
> વઅસનાફે મલાયેકા હવાસે ઈંતન
> અફલાકો અનાસીરો મવાલીદ આઝા
> તવહીદ હમીનસ્તો દીગરહાહમે ફન. ૩૬૯

"બુતખાનાઓ (મૂર્તિવાળા મંદિરો) કાબાઓ (પેગોડા) બન્ને સરખા બંદગીના સ્થાન છે.—શંખ વગાડવો એ બંદગીની નીશાની છે; જનોઇ, ચર્ચ, માળા, ક્રૉસ, ખુદાના કસમ—આ બધી બંદગીની નિશાનીઓ છે. ૩૪. સત્ય દુનીઆનો આત્મા છે, તમામ દુનીઆ બદન-શરીર છે. પ્રત્યેક ફીરસ્તો—દેવતા—આ શરીરની ઇન્દ્રિયો છે. આસમાન, મહાભૂતો [પૃથ્વી, પાણી વિગેરે] અને મવાલીદ [પેદાશ છે તે ચીજો] એના અવયવ છે. અસલ તો તે એકજ છે. બાકી બધી વાતો અઘ્ધ્યારી છે." ૩૬૯.

એક બીજી રૂબાઇમાં આજ બાબતને તે વધારે સ્પષ્ટતાથી વર્ણવે છે અને જાણે કે અર્થંગુન્દરા પરનો શબ્દનો ઘૂંઘટ ખેંચી લીધો હોય તેમ એ બાબતની સુન્દરતા દેખનારને આબેહૂબ નજરે પડે છેઃ

> કનરાદ બિગરીસ્ત કે અઝ બહર ખુદાકમ હમાં,
> બહર અર કતરાદ બખન્દીદ કિ માકમ હમાં;

[illegible]
[illegible]

"[illegible]"

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

"[illegible]"

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
૮૬

"જો ખુદા એમ ન ઇચ્છે કે હું કાંઇ ઇચ્છું, તો હું જે કાંઇ ધારૂં તે શી રીતે સારૂં હોઇ શકે? જે એણે પસંદ કર્યું છે એ જો બધું ખરૂં હોય, તો મેં જે પસંદ કર્યું છે તે બધું ખોટુંજ હોય."

જો કે આ રૂબાઇનો અર્થ સ્પષ્ટ છે અને વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી, છતાં એજ મતલબની એક બીજી રૂબાઈ હું નીચે ઉતારૂં છું:

અઝ આબો ગીલમ સિરિશતએ મન ચે કુનમ
વીં પશમો કસ્બે તુરિશતએ મન એ કુનમ
હર નેકો બદી કે આયદ અઝ મા બવોજૂદ
તુ બર સરે મન નવિશતએ મનચે કુનમ. ૩૧૧.

"પાણી અને માટીથી તેં પેદા કર્યો. હું શું કરૂં? આ હલકાંને ચામડા સાથે તેં જોડ્યાં, હું શું કરૂં? જે કાંઇ ભલાઈ બુરાઈ માણસથી થાય છે તે તેં મારા તકદીરમાં લખી છે. હું શું કરૂં?"

એક બીજી રૂબાઇમાં કેવી ઉમદા રીતે એ કહે છે કે:

સાઝીન્દ એ કારે મુરદા વાઝીન્દા તુઇ
દારિન્દ એ ઈ ચરખે પરાગન્દા તુઈ
મન ગરચે બદમ ખાજઇ ઈં બન્દા તુઇ
કસરા ચે ગુના નેહ આફરી નિનન્દએ તુઇ. ૪૭૧.

"મરેલાનો અને જીવતાનો બનાવનાર તું છે. આ ફેલાએલા આસમાનને રાખનાર તું છે. અરે માલીક, હું જો કે બુરો છું, તો પણ તારો બન્દો-દાસ છું. કોનો શુ ગુન્હો?—નહિ-પેદા કરનાર તું છે."

દુનિયાકી બેસબાતી (જગતનું મિથ્યાત્વ)—દુનિયાની બેસબાતી વિષે ઉમર ખય્યામે જે ઘણીબધી રૂબાઈઓ લખી છે એથી એનો અટલ વિશ્વાસ ખુલ્લો નજરે આવે છે. એ એમ માને છે કે આ દુનિયા એવી જગા છે જ્યાં હરદમ ફેરફાર થયાં કરે છે, માટે આ મુકામમાં જે કામ કરવું તે ખૂબ વિચારીને કરવું જોઈએ. એ કહે છે કે:

અઝ મતઅમે દુનીઆ તુ હમે દુદ ખુરી
તા ચંદ ગમાને બુદો નાબુદ ખુરી
દુનીઆ કે બર અહલે ઉ ઝીયાનીસ્ત અઝિમ
ગર તરકે ઝીયાં કુની હમે સુદ ખુરી. ૪૨૯.

"દુનીઆના ખબ્બીખાનાનો તું હમેશા ધુમાડો ખાય છે. સત્ અને અસત્નો તું કેટલો બધો વિચાર કરે છે. દુનીઆ દુની-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કરતો હશે, બીજાઓને તકલીફ દેતા હશે, અંદર અંદર ઝઘડા કરતા હશે? આ બધાને છોડીને ઇન્સાને બધાની સાથે નરમાશથી અને મોજથી રહેવું જોઇએ. તે કહે છે કેઃ

હર સબઝા કે દર કિનારે જુઈ રૂસતસ્ત
ગુઈ ઝ લબે ફરિશ્તા ખુઇ રૂસતસ્ત
હાં બર સરે સબઝા પા બખારી નનેહી
કાં સબઝા બખાકે લાલા રૂઇ રૂસતસ્ત. ૬૨.

"આ ઝરાના કીનારા પર જે લીલોતરી છે એ કોઇ ફિરસ્તા સરખી માશૂકના ઓઠમાંથી ઉગી હશે. આ લીલોતરી પર બે પરવાઇથી પગ ન મૂક; એ કોઈ લાલારૂ (લાલ ફૂલના જેવા ચ્હેરાવાળી) માશૂકની ખાકમાંથી ઉગી હશે."

પીશ અઝ મનો તુ લયલો નિહારી બુદસ્ત
ગર દિન્હા ફલક ઝ બહરે કારી બુદસ્ત
ઝીનહાર કદમ બખાક આહિસ્તાનેહી
કાં મરદુમકે ચશ્મે નિગારી બુદસ્ત. ૩૩.

"મારી અને તારી પહેલા દિન અને રાત હતી. અને આસમાન દરેક કામને માટે ફ્રુમતું હતું. ખબરદાર! ખાખ ઉપર પગલું આસ્તેથી મૂકો, કેમકે એ (કોઇ દિવસ) માશૂકની આંખની કીકી હતી."

એક બીજી રૂબાઇમાં આજ ભાવને ઘણી મધુર રીતે વર્ણવતાં તે કહે છેઃ

બરસંગ ઝદમ દુશ સબુઇ કાશી
સર મસ્ત બુદમ કે કરદમ ઈ અવબાશી
બા મન બઝબાને હાલ મી ગુફ્ત સુબૂ
મન ચુનુ બુદમ તુ નીઝ ચુ મન બાશી. ૪૪૬.

"મેં કાલે કાશીના પ્યાલાને પત્થર પર પછાડી ભાંગી નાખ્યો. હું મસ્ત હતો. આવું કામ મેં કર્યું! પ્યાલાએ પોતાની હાલતરૂપી જબાનથી કહ્યું 'હું તારા જેવો હતો અને તું પણ મારા જેવો થઈશ.'"

રિયાકારોસે નફરત (ખલ પુરૂષો પ્રત્યેનો ધિક્કાર)—ઉમર ખય્યામની રૂબાઇયા હકીકતમાં એક બગીચો છે જેમાં રંગબેરંગી ફુલો ખીલ્યા છે. લોક આ બગીચામાં ટહેલે છે, અને મનપસંદ ફુલો

સૂર છે. ઉમર ખય્યામની પંદરી ખૂબી એ છે કે પોતાને મનપસંદ છોડ એ બગીચામાં વાવે છે અને ઉગાડે છે. આ કામમાં તે બીજા કોઇની પરવા કરતો નથી. પોતાના આપના જેવા સાફ દિલમાં જે વાત આવે છે તે જ જબાન પર લાવે છે. સાફીઓની જેમ શબ્દ-જાળ કે સુન્દરાઇનો પડદો ઢાંકવાનો તે પ્રયત્ન નથી કરતો. એ શરાબ પીએ છે, પછી તે ગમે તે જાતનો કાં ન હો, એનો તે સાફ દિલથી એકરાર કરે છે. લોકો એને દીલસૂફ હોવાને લીધે કાફિરનો ઇલકાબ આપે છે. એ કહે છે કે "જો દીલસૂફી કાફિરી છે તો હું કાફિર સહી." એ સમજે છે કે ઇન્સાન ગુનાહથી નથી બચતો. પોતે ઇન્સાન છે અને તેથી ગુનાહગાર છે, એટલે પોતે એ દોષમાંથી નથી છટકી શકતો. આથી એને લુચ્ચા અને ખલ પુરૂષોની ભારે ચીડ છે. ઉમર ખય્યામના જમાનામાં મુસલમાનો ખાપેપીએ સુખી હતા, દોલતમન્દ હતા, માલદાર હતા. આથી એમનામાં સુસ્તીએ ઘર કર્યું હતું; એશઆરામ, મોજશોખ તથા બીજા છંદોમાં તેઓ ચકચૂર રહેતા. ઉલમાઓ અને સૂફીઓની એ ફરજ હતી કે પોતાની કોમને આ હલાક (વિનાશક) બીમારીથી બચાવે, પણ કમનસીબીની વાત એ હતી કે તેઓ પોતે જ સૌ કરતા એ બીમારીમાં વધારે ફસ્યા હતા, છતાં મોભો જાળવી રાખવાને ખાતર હરેક પ્રકારની યુક્તિઓ વાપરતા. ખૂબી એ છે કે આ જ ઉલમાઓ બીજાઓને કાફિર કહેતાં આંચકો ખાતા નહિ. ઉમર ખય્યામ પર આ લોકોએ પસ્તાળ પાડી અને એના પર તે વખતમાં જે જે વીતી એથી ઘાયલ થએલા અને માર્યા ગયેલા શહીદોનું ખૂન (લોહી) તાજું નજર આવે છે. આ વિષે ઉમર ખય્યામે પોતાની એક રૂબાઇમાં ઇશારો કરતાં કહ્યું છે કેઃ

> બામન્ તૂ હર આંચે ગોઇ અઝ કીં ગોઇ
> પયવસ્તા મરા મુલ્હિદો બેદીં ગોઇ
> મન,ખુદ મુકિરમ બર આંચિ હસ્તમ્ લેકીન
> ઇનસાફ્ બેદહ્ તોરા રસદ્ કિ ગોઇ. ૪૫૭.

"મને જે કાંઇ તું કહે છે તે કીનાને લીધે કહે છે. તું મને નાસ્તિક અને અધર્મી કહે છે. હું પોતે તે કબૂલ કરું છું કે હું એવો છું. પણ ઇન્સાફ કર કે આમ કહેવું તને યોગ્ય છે?)

એક રૂબાઇમાં આવા લોકોની એવી ખૂબ મજા ઉડાવી છે,

અને બિલકુલ નીડર બનીને આ લોકો વિષેનો પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે. તે કહે છે:

શયખે બઝને ફાહિશા ગુફ્તા મસ્તી
હર લેહઝા બદામે દિગરી પાબસ્તી
ગુફ્તા શયખા હર આંચે ગુઈ હસ્તમ
અમ્મા તુ ચુનાં કે મી નુમાઈ હસ્તી. ૪૭૩.

"શેખે એક વંઠેલી ઓરતને મસ્તીમાં કહ્યું 'તું હમેશા જુદા જુદા માણસોના ફંદામાં ફસી રહે છે.' એણે કહ્યું 'મહેરબાન! આપ જેવી મને કહો છો તેવી હું છું. પણ આપ જેવા દેખાઓ છો તેવા છો?'"

આથી પણ સ્પષ્ટ રીતે આ લોકોને ઉઘાડા પાડી તે લખે છે કે:—

ગર મય નખુરી તાઅના મઝન્ મસ્તાંરા
ગર તવબા દેહદ તવબા કુનમ યઝદાંરા
તુ ફખર બદીં કુની કે મન મય ન ખુરમ
સદ્ કાર કુની કે મય ગુલામસ્ત આંરા. ૧૧.

"તું શરાબ નથી પીતો. પણ મસ્તોને મ્હેણું ન દે. એ મ્હારે પશ્ચાત્તાપ કરવો હશે તો હું ખુદાની આગળ કરૂં. આ વાત ઉપર મગરૂરી કરતો હો કે 'શરાબ નથી પીતો' તો તું સેંકડો એવાં બૂરાં કામ કરે છે કે [illegible] તેનો ગુલામ છે."

ફૂઆર (પ્ર.વાંચનાર—[illegible]) [illegible] લખ્યું છે કે ઉમર ખય્યામ એપિક્યુરસના વિચારોમાં માનતો છે. એપિક્યુરસનો એ ઉપદેશ છે કે ભૂત ભવિષ્યની ચિંતા ન કરો, અને ખાઓ, પીઓ અને ખુશ [illegible] એમ [illegible] છે કે અહીંયાના [illegible] માટે એપિક્યુરસ પણ [illegible] દુનિયામાં માનતો નથી. એ એમ સમજે છે કે દુનિયામાં [illegible] જે [illegible] કરે છે તેના સારાં [illegible] [illegible] દુનિયામાં [illegible] છે [illegible] સુધી જ ભોગવે છે. હિન્દુઓના પુનર્જન્મ કે મુસલમાનોની [illegible] તે માનતો નથી. [illegible] એને [illegible] નથી [illegible] ખુદાનો [illegible] પુનર્જન્મ કે [illegible] આથી સમજાય છે કે [illegible] આગળ [illegible] નજરે પડે. પણ [illegible] તેવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાડે

[illegible] અને [illegible] નથી. અને [illegible] નથી. [illegible] માટે [illegible] ન થાય, અને [illegible] ન [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન [illegible] "

[illegible]

[illegible] નીસ્ત
[illegible] નીસ્ત
[illegible] નીસ્ત
[illegible] નીસ્ત. [illegible]

" [illegible] નથી અને [illegible] "

[illegible]

ન લાકયે મસજીદમ ન દરખુરદે કનીશ્ત
ઈઝદ દાનદ ગીલે મરા અઝચે સિરીશ્ત
ચું કાફીરે દરવીશમ વ ચું કહબએ ઝીશ્ત
નય દીનો ન દુનીયાઓ ન ઉમ્મીદે બહીશ્ત. ૬૦.
મન્ બંદએ આસીયંમ રેઝાએતો કુજાસ્ત
તારીક દીલમ્ નૂરો સફાયે તો કુજાસ્ત
મારા તૂ બેહિશ્ત અગર બતાએત્ બખ્શી
ઈં મુઝદ બેવદ લુત્ફો આતાએતો કુજાસ્ત. ૯૩.

"ન હું મસ્જીદને લાયક છું, કે ન પેગોડાને લાયક છું. ખુદા જ જાણે છે કે મારી માટી કઇ જગાની છે. હું એક કંગાલ ફકીર અને બદસૂરત વેશ્યા જેવો છું. નથી હું દીનનો (ધર્મનો) કે નથી દુનીઆનો રહ્યો! સ્વર્ગની ત્હોયે ઉમેદ છે!" ૬૦.

"હું ત્હારો ગુન્હેગાર દાસ છું. તારી મહેરબાની ક્યાં છે? મારે દીલ અંધારૂં છે. તારૂં તેજ અને સફાઇ ક્યાં છે? તું જો મને સ્વર્ગ હુકમ પાળવા માટે આપે તો એ મજૂરી આપી. તારી મહેરબાની અને બખશીશ ક્યા રહી?" ૯૩.

આગળી ઉપર તે કહે છેઃ

યક્ યક્ હુનરમ્ બીન વ ગુના દહ દહ બખ્શ,
હરે જુર્મ કે રફ્ત હસ બતન લીલ્લા બખ્શ.
અઝ બાદે હવા આતીશે કીં રા મફ્રોઝ
મારા બસરે ખાકે રસુલ્લાહ બખ્શ. ૨૮૮.

"મારો એકેક ગુન્હો જો અને દશ દશ માફ કર. જે ગુન્હો મારાથી થયો છે–ખુદાની ખાતર તે માફ કરી દે. ખાહેશ (તૃષ્ણા) ની હવાથી કીનાના અગ્નિને ભભુકાવીશ નહિ. મને રસુલુલ્લાહની ખાકની ખાતર માફી દે."

એક રૂબાઇમા પશ્ચાત્તાપથી ગદ્‌ગદ્ કંઠે એ ખુદાને દુઆ કરે છે કેઃ

અય દર રાહે બંદગીયત યક્સાં કહો મેહ
દર હરદો જહાં ખીદમતે દરગાહે તુ બેહ
નઅમત તુ સીનાનીઓ સઆદત તુ દેહી
યારબ તુ બ ફઝલે ખીશ બેસીનો વ બે દહે. ૪૨૨.

"ઓ પરમાત્મન! તારી બંદગીના રસ્તામાં નાના મોટા સઉ બરાબર છે. અને દુનિઆમા તારી દરગાહની (દરબાર) ખીદમત

(ખુદા) કહેતા છે. ખુદા તું છે અને તકદીર તું. એ ખુદા, તારી મરજી વડે આ બધું છે અને એ ખાસ."

આથી માલૂમ થશે કે ... જાય છે, અને કવિની ખૂબી પર આફરીન થઈ જાય છે.

ખુદા પર એને ભારે ભરોસો છે અને એ કોઈ દિવસ નાઉમેદ થતો નથી. એ કહે છે કે:

ગર ગૌહરે તાઅતત ન સુફતમ હરગીઝ
વર ગર્દ ગુનેહ અઝ રૂખ ન રૂફતમ હરગીઝ
બાવ ઉમીદ નયમ ઝ બારગાહે કરમત
ઝીરા કે યકીરા દો ન ગુફતમ હરગીઝ. ૨૬૮

"જો મેં તારા હુકમના મોતીને કદી પરોવ્યાં નથી અને ચહેરા ઉપરથી ગુનાની ધૂળ કદી ખંખેરી નથી, તો પણ તારા મોટા દરબારની અને નિરાશા નથી. કારણ કે મેં ' એક ' ના ' બે ' કર્યાં નથી. [મેં એકજ ઈશ્વર માન્યો છે.] "

એક બીજી રુબાઈમાં પ્રભુની નિત્યતા અને એકતા વિષે કેવી રીતે પ્રાર્થના કરી છે ! તે કહે છે કે:

બુકશાય દરમ કે દર ગુશાયન્દા તુઈ
બિનુમાય રેહમ કે રેહ નુમાયન્દા તુઈ
મન દસ્ત બહીચ દસ્તગીરે ન દેહમ
કે ઈન્હાં હમે ફાની અંદ વ પાયન્દા તુઈ. ૪૯૨.

"મારો દ્વાર ખોલ, [કારણ કે] તું જ દ્વાર ખોલનાર છે. મને રસ્તો બતાવ, [કારણ કે] તું જ રસ્તો બતાવનાર છે. હું બીજા કોઈના હાથમાં મારો હાથ નહિ મૂકું. કારણ કે આ બધું ફાની છે અને હમેશા રહેનાર તો ફક્ત તું છે."

મયખારી (મદ્યપાન)—ઉમર ખય્યામની રુબાઈયાત પર વિચાર કરતાં સૌથી મોટો પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે રુબાઈયાતમાં જે જોર શોરથી ઉમર ખય્યામ શરાબની વાત કરે છે તે કયો શરાબ છે? કેટલાક અપવાદો સિવાય પૂર્વના તેમજ પશ્ચિમના લોકો એમ માની બેઠા છે કે ઉમર ખય્યામ અંગૂરી (દ્રાક્ષના) શરાબની વાત કરે છે; અને તે એ શરાબ પીતો હતો એથી જ તે પોતાની રુબાઈયાતમાં વારંવાર એ શરાબની વાત કરે છે. આ વિષયમાં હું વધારે દલીલ કરવા નથી ચાહતો, માત્ર એના એ વિષયની થોડી

प्राचीन गणित शास्त्र.

अध्यापक जेठालाल चीमनलाल स्वामिनारायण

પ્રાચીન સમયમાં ભારતવાસીઓએ ગણિતશાસ્ત્રમાં ઘણી પ્રગતિ કરી હતી. તે સમયની બીજી પ્રજાઓ કરતાં ભારતવાસીઓ ગણિતશાસ્ત્રમાં ઘણા આગળ વધેલા હતા.

શરૂઆતમાં ગણત્રીને બાધક ઘણાં બન્ધનો હોય છે. તે બન્ધનોને જેમ જેમ ઓળંઘવામાં આવે છે તેમ તેમ શાસ્ત્રની પ્રગતિ થાય છે. બાદબાકીનો સવાલ હાથ ધરીએ તો જણાશે કે નાની સંખ્યામાંથી મોટી સંખ્યાને બાદ કરવાનો પ્રશ્ન શરૂઆતમાં ઉપસ્થિત થાય જ નહીં. મોટી સંખ્યામાંથી નાની સંખ્યા બાદ કરી શકાય એવો ખ્યાલ પ્રચલિત હોય છે. ત્રણમાંથી પાંચ બાદ કરી શકાય એ કલ્પનાને દાખલ કરવી મુશ્કેલ છે. માણસ જાતના વિચારો ઇતિહાસના ગમે તે કાળમાં તે તે સમયની રૂઢિથી દઢબદ્ધ હોય છે. આવાં રૂઢિબન્ધનોને વટાવી આગળ વધીએ ત્યારે જ આપણા જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ થઇ શકે છે. જ્યાં સુધી ઋણસંખ્યાઓને ગણત્રીમાં દાખલ ન કરીએ ત્યાં સુધી નાની સંખ્યામાંથી મોટી સંખ્યાને બાદ કરવાના પ્રશ્નનું નિરાકરણ થતું નથી. ધનસંખ્યાઓ અને ઋણસંખ્યાઓના વિષયમાં ભારતવાસીઓએ સ્પષ્ટ નિર્ણય ઘણા જુના કાળથી કરેલો હતો. ઘણા અર્વાચીન સમયમાં થયેલા ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્રી ડાયોફેન્ટસને ઋણસંખ્યાની કલ્પના ન હતી. દ્વિઘાત સમીકરણોનાં બે મૂલ સ્પષ્ટપણે ભાસ્કરાચાર્યે આપેલાં છે. એક મૂલ ધન હોય અને બીજું મૂલ ઋણ હોય ત્યારે પણ ભાસ્કરાચાર્યે બન્ને મૂલ ચોખ્ખી રીતે બતાવેલાં છેઃ

ક્ષ^{૨}—૧૨ ક્ષ + ૩૫ = ૦

આવા સમીકરણનાં બે મૂલ ધન છે. આ સમીકરણને શોધતાં ક્ષ = ૭ અથવા ૫ એવી રીતે બે મૂલ આવે છે. જ્યાં બન્ને મૂલ ધન હોય ત્યા ડાયોફેન્ટસ બન્ને મૂલ આપી શક્યો છે. પણ જ્યાં એક મૂલ ધન હોય અને બીજું ઋણ હોય ત્યાં ફક્ત ધન મૂલને ડાયોફેન્ટસ આપે છે. પણ ભાસ્કરાચાર્યે નીચેનું સમીકરણ જેમાં એક મૂલ ધન છે અને બીજું ઋણ છે તેમા બન્ને મૂલ દર્શાવે છે તે સમીકરણનો વિષય હાથ ધરતા પહેલા દ્વિઘાત સમીકરણ છોડ-

વામાં પ્રાચીન ભારતીયોની કુશલતા બતાવવા માટે શ્રીધરાચાર્ય અને ભાસ્કરાચાર્યનાં સૂત્રો નીચે ટાંકવાની રજા લઉં છું.

શ્રીધરાચાર્યનું સૂત્ર

चतुराहतवर्गसमै रूपैः पक्षद्वयं गुणयेत् ।
अव्यक्तवर्गरूपैर्युक्तौ पक्षौ ततो मूलम् ॥

દ્વિઘાત સમીકરણમાં ત્રણ અંગ હોય છે.

$ક\ ક્ષ^2 + ખ\ ક્ષ = ગ.$

અવ્યક્તના વર્ગનો જે ગુણક હોય તેને ચાર ગણો કરી જે સંખ્યા આવે તેના વડે સમીકરણની બન્ને બાજુઓને ગુણવી.

$૪\ ક^2\ ક્ષ^2 + ૪\ ક\ ખ\ ક્ષ = ૪\ ક\ ગ.$

પછી તે સમીકરણની બન્ને બાજુમાં અવ્યક્તના ગુણકનો વર્ગ ઉમેરવો.

$૪\ ક^2\ ક્ષ^2 + ૪\ ક\ ખ\ ક્ષ + ખ^2 = ૪\ ક\ ગ + ખ^2$

આથી [illegible] ડાબી બાજુનું મૂળ નીકળી શકે છે. તેથી

$૨\ ક\ ક્ષ + ખ = \sqrt{૪\ ક\ ગ + ખ^2}$

આ.થી અવ્યક્ત ક્ષ ની કિંમત સહેલાઈથી નીકળી શકે.

अव्यक्तवर्गादि यदावशेषं
पक्षौ तदिष्टेन निहत्य किंचित् ।
क्षेप्यं तयोर्येन पदप्रदः स्यात्
अव्यक्तपक्षस्य पदेन भूयः ॥
व्यक्तस्य पक्षस्य समक्रियैव-
मव्यक्तमानं खलु लभ्यते तत् ॥

[illegible] એવા પણ હતા કે [illegible] [illegible] દે.ન. પછી બન્ને પક્ષે [illegible] [illegible] [illegible] સમીકરણ કરવાથી [illegible]

[illegible]

[illegible] શ્રીધરાચાર્યથી [illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible] ॥

फूत्कारनादप्रतिनादहृष्टा
दृष्टा गिरौ द्वादश ते कियन्तः ॥

એક જંગલમાં વાનરોની સંખ્યાના આઠમા ભાગના વર્ગ જેટલાં વાનરો આનન્દમાં કૂદાકૂદ કરે છે. તેમના નાદથી જે પડઘો પડે છે તે સાંભળી આનન્દ પામતાં બાર વાનરો પહાડ ઉપર છે, તો બધાં વાનરોની સંખ્યા કેટલી ?

આ પ્રશ્નને છોડવાનો આધાર નીચેના સમીકરણ ઉપર છે:

$$\left(\frac{\text{ક્ષ}}{૮}\right)^{૨} + ૧૨ = \text{ક્ષ},$$

$$\text{ક્ષ}^{૨} - ૬૪\ \text{ક્ષ} = - ૭૬૮,$$

$$\text{ક્ષ}^{૨} - ૬૪\ \text{ક્ષ} + ૧૦૨૪ = - ૭૬૮ + ૧૦૨૪,$$

$$= ૧૦૨૪ - ૭૬૮,$$

$$= ૨૫૬.$$

$\text{ક્ષ} - ૩૨ = ૧૬$, અથવા $- ૧૬$.

$\text{ક્ષ} = ૪૮$, અથવા ૧૬.

આવી જ રીતે ભાસ્કરાચાર્ય બીજું ઉદાહરણ આપે છે:

यूथात्पञ्चांशकस्त्र्यूनो वर्गितो गह्वरं गतः ।
दृष्टः शाखामृगः शाखामारूढो वद ते कति ॥

એક વાનરોનું યૂથ છે તે યૂથના પાંચમા ભાગમાંથી ત્રણ બાદ કરતાં જે સંખ્યા આવે તેના વર્ગ જેટલાં વાનરો પહાડની ગુફામાં પેસી ગયાં છે અને એક વાનર વૃક્ષની શાખા ઉપર બેઠેલ છે. બધાં વાનરોની સંખ્યા કેટલી છે તે શોધી કાઢો.

આ પ્રશ્નનું સમીકરણ નીચે પ્રમાણે છે:

$$\left(\frac{\text{ક્ષ}}{૫} - ૩\right)^{૨} + ૧ = \text{ક્ષ},$$

$$\frac{\text{ક્ષ}^{૨}}{૨૫} - \frac{૬\text{ક્ષ}}{૫} + ૯ + ૧ = \text{ક્ષ},$$

$$\text{ક્ષ}^{૨} - ૩૦\ \text{ક્ષ} + ૨૫૦ = ૨૫\ \text{ક્ષ},$$

$$\text{ક્ષ}^{૨} - ૫૫\ \text{ક્ષ} = - ૨૫૦,$$

$$૪\ \text{ક્ષ}^{૨} - ૨૨૦\ \text{ક્ષ} = - ૧૦૦૦,$$

$$૪\ \text{ક્ષ}^{૨} - ૨૨૦\ \text{ક્ષ} + ૫૫^{૨} = - ૧૦૦૦ + ૩૦૨૫,$$

$$= ૨૦૨૫.$$

$૨\ \text{ક્ષ} - ૫૫ = ૪૫$, અથવા $- ૪૫$.

$૨\ \text{ક્ષ} = ૧૦૦$, અથવા ૧૦,

$\text{ક્ષ} = ૫૦$, અથવા ૫.

બે ધન સંખ્યાનો ગુણાકાર ધન છે એવું તો સ્વતઃસિદ્ધ છે. પાંચ માણસમાંના દરેકને વીસ રૂપિયાનું દેવું હોય તો કુલ દેવું ઋણ સો થાય. એટલે ધન અને ઋણનો ગુણાકાર ઋણ છે એવું સાબીત કરવામાં મહેનત પડે નહી, પણ બે ઋણસંખ્યાના ગુણાકારનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે તે ગુણાકારને ધન માનવો કે ઋણ માનવો એવો નિર્ણય કરવામાં ઊંડો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. દાખલા તરીકે ૮ × ૬ = ૪૮ છે.

હવે, ૮ = ૧૦ — ૨.

૬ = ૧૦ — ૪.

હવે, (૧૦ — ૨) ને (૧૦ — ૪) વડે ગુણીએ, તેમાં

૧૦ × ૧૦ = ૧૦૦.

૧૦ × (— ૪) = — ૪૦.

૧૦ × (— ૨) = — ૨૦.

હવે, (— ૨) × (— ૪)ને +૮ ગણવા જ જોઇએ, કારણ કે (— ૨) × (— ૪)ને (— ૮)ની બરોબર ગણીએ તો

(૧૦ — ૨) × (૧૦ — ૪)

= ૧૦૦ — ૪૦ — ૨૦ — ૮,

= ૩૨ થાય.

પણ આપણે જાણીએ છીએ કે તે બન્નેનો ગુણાકાર ૪૮ છે. તેથી (— ૨) × (— ૪)ને +૮ની બરોબર જ ગણવા જોઇએ, તેમ ન કરીએ તો અસત્ય પરિણામ આવે છે. તેથી બે ઋણ સંખ્યાઓના ગુણાકારને ધન માનવો જોઇએ. તે માનતા સ્વીકારવામાં કોઈપણ પ્રકારનો દોષ રહેતો નથી. એટલે હવે આપણે (૧૦ — ૨) × (૧૦ — ૪) = ૧૦૦ — ૪૦ — ૨૦ + ૮,

= ૪૮.

ઋણસંખ્યાઓની આવી સ્પષ્ટ કલ્પના યૂરોપ દેશમાં ઘણા લાંબા કાળ સુધી થઈ હતી ન હતી આગળ વધીને ભાસ્કરાચાર્યે ત્રિઘાત અનુધાત સમીકરણોના ઉદાહરણ આપે છે:

को राशिर्द्विशतीक्षुण्णो राशिवर्गयुतो हतः ।
द्वाभ्यां तेनोनितो राशिवर्गवर्गोऽयुतं भवेत् ।
रूपोनं वद तं राशिं वेत्सि बीजक्रियां यदि ॥

એક અજ્ઞાત રાશિને ૨૦૦ વડે ગુણવામાં આવે છે અને તેમાં તે રાશિનો વર્ગ ઉમેરવામાં આવે છે. આમ કરતાં જે ફલ આવે છે તેને બે વડે ગુણવામાં આવે છે, અને જે ફલ આવે તેને રાશિના વર્ગના વર્ગમાંથી બાદ કરવામાં આવે છે. આનું પરિણામ અયુત એટલે ૧૦૦૦૦ માંથી એક બાદ કરતાં જે સંખ્યા આવે તેની બરોબર થાય છે, તો તે રાશિ કેટલો હોવો જોઈએ ?

જુઓ ક્ષ ને ૨૦૦ વડે ગુણ્યા એટલા ૨૦૦ ક્ષ આવ્યા. તેમાં $ક્ષ^{૨}$ ઉમેર્યા એટલે $ક્ષ^{૨} + ૨૦૦\ ક્ષ$ થયા. તેને બમણા કરતાં $૨\ ક્ષ^{૨} + ૪૦૦\ ક્ષ$ થયા. આને $ક્ષ^{૪}$ માંથી બાદ કરવાના છે. એટલે છેવટે અવ્યક્ત પક્ષ

$ક્ષ^{૪} — ૨\ ક્ષ^{૨} — ૪૦૦\ ક્ષ$ ની બરોબર થયો. તેથી પ્રશ્ન છોડવા માટેનું સમીકરણ નીચે પ્રમાણે આવ્યું:

$ક્ષ^{૪} — ૨\ ક્ષ^{૨} — ૪૦૦\ ક્ષ = ૯૯૯૯$. આમાં બન્ને બાજુમાં $૪\ ક્ષ^{૨} + ૪૦૦\ ક્ષ + ૧$ ઉમેરવાથી બન્ને બાજુઓનું મૂલ નીકળી શકશે

$ક્ષ^{૪} + ૨\ ક્ષ^{૨} + ૧ = ૪\ ક્ષ^{૨} + ૪૦૦\ ક્ષ + ૧૦૦૦૦,$

$ક્ષ^{૨} + ૧ = ૨\ ક્ષ + ૧૦૦$, અથવા $— (૨\ ક્ષ + ૧૦૦)$.

$ક્ષ^{૨} — ૨\ ક્ષ = ૯૯$, અથવા $ક્ષ^{૨} + ૨\ ક્ષ + ૧૦૧ = ૦$.

પહેલામાંથી $ક્ષ = ૧૧$, અથવા $— ૯$.

બીજા સમીકરણના મૂલ વાસ્તવિક નહીં આવે.

ચતુર્ઘાત સમીકરણને છોડવામાં ભાસ્કરાચાર્ય અટકળનો ઉપયોગ કરે છે. આધુનિક સમયમાં ચાતુર્ઘાત સમીકરણોનો પ્રશ્ન સંતોષ રીતે છોડવામાં આવ્યો છે. તેથી ઉપર જણાવેલા સમીકરણને નિયમસર છોડવામાં નીચેની પદ્ધતિ અનુસરી શકીએ:

ધારો કે

$ક્ષ^{૪} — ૨\ ક્ષ^{૨} — ૪૦૦\ ક્ષ — ૯૯૯૯ = ૦$, એ સમીકરણ ની ડાબી બાજુ

$(ક્ષ^{૨} + ૨\ ન\ ક્ષ + ય)(ક્ષ^{૨} — ૨\ ત\ ક્ષ + દ)$ ની બરોબર છે.

આ બન્ને અવયવોનો ગુણાકાર

$ક્ષ^{૪} + ક્ષ^{૨}(ય + દ — ૪\ ત^{૨}) + ૨\ ક્ષ\ ત\ (દ — ય) + ય\ દ$, ની બરોબર થાય છે.

સરખા ઘાતવાળા અવ્યક્તોના ગુણકો સરખાવતાં

$$ય + ર - ૪ ત^૨ = - ૨; \quad \dots \quad \dots \quad (૧)$$
$$૨ ત (ર - ય) = - ૪૦૦; \quad \dots \quad \dots \quad (૨)$$
$$ય ર = - ૯૯૯૯. \quad \dots \quad \dots \quad \dots \quad (૩)$$

સમીકરણ (૧), (૨) અને (૩) માંથી ય અને ર ને દૂર કરીએ તો કેવળ ત અવ્યક્તવાળું સમીકરણ આવશે:

$$ય + ર = ૪ ત^૨ - ૨,$$
$$ય - ર = \frac{૪૦૦}{૨ત} = \frac{૨૦૦}{ત},$$
$$ય = ૨ ત^૨ - ૧ + \frac{૧૦૦}{ત}; \quad \dots \quad \dots \quad \dots \quad (૪)$$
$$ર = ૨ ત^૨ - ૧ - \frac{૧૦૦}{ત}. \quad \dots \quad \dots \quad \dots \quad (૫)$$

તેથી, ય અને ર નાં મૂલ્યોનો ગુણાકાર કરતાં

$$\left(૨ ત^૨ - ૧ + \frac{૧૦૦}{ત} \right) \left(૨ ત^૨ - ૧ - \frac{૧૦૦}{ત} \right) = - ૯૯૯૯.$$

$$(૨ ત^૨ - ૧)^૨ - \frac{૧૦૦૦૦}{ત^૨} = - ૯૯૯૯;$$

$$૪ ત^૪ - ૪ ત^૨ + ૧ - \frac{૧૦૦૦૦}{ત^૨} = - ૯૯૯૯;$$

$$૪ ત^૪ - ૪ ત^૨ + ૧૦૦૦૦ - \frac{૧૦૦૦૦}{ત^૨} = ૦;$$

$$૪ ત^૬ - ૪ ત^૪ + ૧૦૦૦૦ ત^૨ - ૧૦૦૦૦ = ૦;$$
$$ત^૬ - ત^૪ + ૨૫૦૦ ત^૨ - ૨૫૦૦ = ૦.$$

આ સમીકરણમાં $ત^૨$ ને અવ્યક્ત ગણતાં ત્રિઘાત સમીકરણ છે.
તેની ડાબી બાજુના અવયવ પાડતાં

$$(ત^૨ - ૧) (ત^૪ + ૨૫૦૦) = ૦.$$

તેથી $ત^૨ = ૧$,
એટલે $ત = ૧$, અથવા -૧;
આમાંથી ત ની ગમે તે કિમ્મતનો ઉપયોગ કરીશું તોપણ એક જ પ્રકારના જવાબ આવશે.

સમીકરણ (૪) અને (૫) મા $ત = ૧$ મૂકીએ, તો

$$ય = ૨ - ૧ + ૧૦૦ = ૧૦૧.$$
$$ર = ૨ - ૧ - ૧૦૦ = - ૯૯.$$

તેથી આપેલું સમીકરણ નીચે પ્રમાણે થશે.

$$(ક્ષ^૨ + ૨ ક્ષ + ૧૦૧) (ક્ષ^૨ - ૨ ક્ષ - ૯૯) = ૦.$$

$\text{ક્ષ} + ૧ = ૧૦\sqrt{-૧}$, અથવા $-૧૦\sqrt{-૧}$;

$\text{ક્ષ} = ૧૦\sqrt{-૧} - ૧$, અથવા $-૧૦\sqrt{-૧} - ૧$.

તેથી, $\text{ક્ષ} = -૧ + ૧૦\sqrt{-૧}$, અથવા $-૧ - ૧૦\sqrt{-૧}$.

કોઈ પણ ધરાતલમાં બે લમ્બ અક્ષ લેવા અને તેમાંના એક અક્ષ ઉપર વાસ્તવિક સંખ્યાઓ માપવી અને બીજા અક્ષ ઉપર કાલ્પનિક સંખ્યાઓ માપવી અને એવી રીતે ગમે તે સંખ્યાને ધરાતલમાં દર્શાવવી. સંખ્યાને તેના પુરેપુરા સામાન્ય સ્વરૂપમાં લઈએ તો તે સંખ્યામાં વાસ્તવિક તેમજ કાલ્પનિક ભાગ હોઈ શકે. સંખ્યાનું સામાન્યમાં સામાન્ય સ્વરૂપ $\text{ક્ષ} + \text{ઇ}\sqrt{-૧}$ એવું છે. આમાં ક્ષ વાસ્તવિક છે, ઇ પણ વાસ્તવિક છે, પરંતુ $\text{ઇ}\sqrt{-૧}$ અવાસ્તવિક છે. આવી સંખ્યાને મિશ્રસંખ્યા કહે છે. મિશ્રસંખ્યાની કલ્પના દાખલ કર્યા બાદ અર્વાચીન ગણિતશાસ્ત્રની શરૂઆત થાય છે.

હવે વાસ્તવિક સંખ્યાઓમાં પણ બે વિભાગ છે. ધનસંખ્યાનું મૂલ નીકળી શકે એવું ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે.

પણ કેટલીક ધનસંખ્યાઓનું મૂલ એકદમ નીકળી શકે છે, જ્યારે કેટલીક ધનસંખ્યાઓનું મૂલ એકદમ નીકળી શકતું નથી. દાખલા તરીકે, ૩૬ નું મૂલ તુરત નીકળે છે. ૩૬ નું મૂલ ૬ આવે છે, પણ ૬ નું મૂલ કાઢવું હોય તો લાંબી ગણત્રી કરવા છતાં ચોક્કસ મૂલ નીકળતું નથી. વાસ્તવિક સંખ્યાઓમાં દેખાતા આ ભેદને ભાસ્કરાચાર્યે સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યો છે. અને ૬ ના મૂલ જેવી સંખ્યાઓને કરણી સંખ્યાઓ તરીકે પોતાની ગણત્રીમાં દાખલ કરી છે. દાખલા તરીકે તેવી સંખ્યાઓને કરણી સંખ્યાઓ એવું નામ આપ્યું છે. કરણી સંખ્યાઓના સરવાળા, બાદબાકી, વર્ગમૂલ વિગેરે ક્રિયાઓ ભાસ્કરાચાર્યે સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવી છે.

કેટલીક કરણી સંખ્યાઓ સજાતીય હોય છે અને કેટલીક કરણી સંખ્યાઓ વિજાતીય હોય છે. સજાતીય કરણીઓનો સરવાળો કે બાદબાકી થઈ શકે અને વિજાતીય કરણીઓને એક બીજાની સાથે જ મુકવી પડે. દાખલા તરીકે,

$\sqrt{૧૮}$ અને $\sqrt{૨}$,

આ બે કરણી સજાતીય છે, અને

√૫ અને √૩,
એ બે કરણી વિજાતીય છે.

વિજાતીય કરણીના સરવાળા અથવા બાદબાકીમાં √૫ + √૩, અથવા √૩ એમ છુટું છુટું લખવું પડશે. સજાતીય કરણીનો યોગ અથવા વિયોગ કરવા માટે ભાસ્કરાચાર્યે નીચેનું સૂત્ર આપે છે:

योगं करण्योर्महतीं प्रकल्प्य
घातस्य मूलं द्विगुणं लघुं च ।
योगान्तरे रूपवदेतयोस्तो
वर्गेण वर्गं गुणयेद्भजेच्च ॥
लघ्व्या हृतायास्तु पदं महत्याः
सैकं निरेकं स्वहतं लघुघ्नं ।
योगान्तरे स्तः क्रमशस्तयोर्वा
पृथक् स्थितिः स्याद्यदि नास्ति मूलम् ॥

બે કરણી સંખ્યાઓનો સરવાળો કે બાદબાકી કરવી હોય તો તે સંખ્યાઓના વ્યક્ત ભાગનો સરવાળો કરવો અને તેને મહતી એવી સંજ્ઞા આપવી અને તેમના ગુણાકારના મૂળના બમણાને લઘુ એવી સંજ્ઞા આપવી. હવે મહતી અને લઘુનો સરવાળો કે બાદબાકી વ્યક્ત સંખ્યા પ્રમાણે કરવી. જે જવાબ આવે તેની પાછળ કરણીનું ચિહ્ન મૂકતા કરણીઓનો સરવાળો કે બાદબાકી આવશે.

√૧૮ + √૨ શોધવા હોય તો
૧૮ + ૨ = ૨૦, આને મહતી કહીશું.
૧૮ × ૨ = ૩૬.
હવે, ૩૬ ના મૂળ ૬ ના બમણા એટલે ૧૨ ને લઘુ કહીશું.
મહતી અને લઘુનો સરવાળો ૨૦ + ૧૨ = ૩૨ થાય છે. તેથી, √૧૮ + √૨ = √૩૨. મહતી અને લઘુની બાદબાકી ૨૦ − ૧૨ = ૮ થઈ. તેથી, √૧૮ − √૨ = √૮.

હવે લઘુસંખ્યા કરતી વખતે કરણીની વ્યક્ત સંખ્યાઓના ગુણાકારનું મૂળ કાઢવું જોઈએ. જો મૂળ નીકળે તો આપેલી કરણી [illegible] સજાતીય છે અને મૂળ ન નીકળે તો આપેલી કરણી [illegible] વિજાતીય છે. મૂળ નીકળી શકે તો જ ઉપર પ્રમાણે ક્રિ-

વાનો અથવા બાદબાકી થઈ શકે. મૂળ ન નીકળે તો સંખ્યાઓને ફરી મુકવી પડશે.

આ નિયમને આધુનિક દૃષ્ટિથી જોઈશું તો સ્પષ્ટ રીતે જણાશે કે
$\sqrt{क्ष} + \sqrt{ह} = \sqrt{क्ष + ह + २ \sqrt{क्ष ह}}$, અથવા
$\sqrt{क्ष} - \sqrt{ह} = \sqrt{क्ष + ह - २ \sqrt{क्ष ह}}$. આમાં

જણાશે કે $क्ष + ह$ ને ભાસ્કરાચાર્ય મહતી કહે છે અને $२ \sqrt{क्ष ह}$ ને ભાસ્કરાચાર્ય લઘુ કહે છે. આથી $अ + \sqrt{आ}$ નું વર્ગમૂળ કાઢવાનો નિયમ શોધી શકાશે.

$अ + \sqrt{आ}$ નું સ્વરૂપ $क्ष + ह + २ \sqrt{क्ष ह}$ ના જેવું હોવું જોઈએ.

$$\text{તેથી} \quad अ = क्ष + ह,$$
$$\sqrt{आ} = २ \sqrt{क्ष ह},$$
$$आ = ४ क्ष ह.$$
$$अ^{२} = क्ष^{२} + ह^{२} + २ क्ष ह,$$
$$आ = ४ क्ष ह,$$
$$अ^{२} - आ = क्ष^{२} + ह^{२} - २ क्ष ह,$$
$$क्ष - ह = \sqrt{अ^{२} - आ},$$
$$२ क्ष = अ + \sqrt{अ^{२} - आ},$$
$$२ ह = अ - \sqrt{अ^{२} - आ},$$
$$\text{તેથી,} \ क्ष = \frac{अ + \sqrt{अ^{२} - आ}}{२},$$
$$ह = \frac{अ - \sqrt{अ^{२} - आ}}{२}.$$

આ પ્રમાણે, $अ + \sqrt{आ}$ નું મૂળ

$$\sqrt{\frac{अ + \sqrt{अ^{२} - आ}}{२}} + \sqrt{\frac{अ - \sqrt{अ^{२} - आ}}{२}} \text{ થયું.}$$

આવી રીતે કરણીના વર્ગમૂળનો પ્રશ્ન પણ ભાસ્કરાચાર્યે સ્પષ્ટ રીતે ઉકેલ્યો છે.

હવે કરણીસંખ્યાઓના સરવાળા તેમજ બાદબાકીના વિષયમાં જે બીજી રીત ભાસ્કરાચાર્યે આપેલી છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ.

$\sqrt{૫}$ અને $\sqrt{૩}$,

એ બે કરણી વિજાતીય છે.

વિજાતીય કરણીના સરવાળા અથવા બાદબાકીમાં $\sqrt{૫} + \sqrt{૩}$, અથવા $\sqrt{૩}$ એમ જુદું જુદું લખવું પડશે. સજાતીય કરણીનો યોગ અથવા વિયોગ કરવા માટે ભાસ્કરાચાર્ય નીચેનું સૂત્ર આપે છેઃ

> योगं करण्योर्महतीं प्रकल्प्य
> वधस्य मूलं द्विगुणं लघुं च ।
> योगान्तरे रूपवदेतयोस्तो
> वर्गेण वर्गं गुणयेद्भजेच ॥
> लघ्व्या हृतायास्तु पदं महत्याः
> सैकं निरेकं स्वहतं लघुघ्नं ।
> योगान्तरे स्तः क्रमशस्तयोर्वा
> पृथक् स्थितिः स्याद्यदि नास्ति मूलम् ॥

બે કરણી સંખ્યાઓનો સરવાળો કે બાદબાકી કરવી હોય તો તે સંખ્યાઓના બંને ભાગનો સરવાળો કરવો અને તેને મહતી એવી સંજ્ઞા આપવી અને તેમના ગુણાકારના મૂળના બમણાને લઘુ એવી સંજ્ઞા આપવી. હવે મહતી અને લઘુનો સરવાળો કે બાદબાકી બંને સંખ્યા રૂપમાં કરવી. જે જવાબ આવે તેની પાછળ કરણીનું ચિહ્ન મૂકતાં કરણીઓનો સરવાળો કે બાદબાકી આવશે.

જો $૧૮ + \sqrt{૨}$ શોધવા હોય તો

$૧૮ + ૨ = ૨૦$, આને મહતી કહીશુ.

$૧૮ \times ૨ = ૩૬$

હવે, ૩૬ ના મૂળ ૬ ના બમણા એટલે ૧૨ ને લઘુ કહીશું. મહતી અને લઘુનો સરવાળો $૨૦ + ૧૨ = ૩૨$ થશે. તેથી, $\sqrt{૧૮} + \sqrt{૨} = \sqrt{૩૨}$. મહતી અને લઘુની બાદબાકી $૨૦ - ૧૨ = ૮$ થશે. તેથી, $\sqrt{૧૮} - \sqrt{૨} = \sqrt{૮}$.

૬૪ [illegible]. કરણી અને કરણીની બંને સંખ્યાઓના ગુણાકારનું મૂળ [illegible] જો મૂળ નીકળે તો આપેલી કરણીઓ સજાતીય છે અને મૂળ ન નીકળે તો આપેલી કરણીઓ વિજાતીય છે. મૂળ નીકળે છે કે નહિ એ ઉપર પ્રમાણે કર-

વાળો અથવા બાદબાકી થઈ શકે. મૂળ ન નીકળે તો સંખ્યાઓને છૂટી મૂકવી પડશે.

આ નિયમને આધુનિક દૃષ્ટિથી જોઈશું તો સ્પષ્ટ રીતે જણાશે કે
$\sqrt{क्ष} + \sqrt{ह} = \sqrt{क्ष + ह + २\sqrt{क्ष ह}}$, અથવા
$\sqrt{क्ष} - \sqrt{ह} = \sqrt{क्ष + ह - २\sqrt{क्ष ह}}$. આમાં

જણાશે કે $क्ष + ह$ ને ભાસ્કરાચાર્ય મહતી કહે છે અને $२\sqrt{क्ष ह}$ ને ભાસ્કરાચાર્ય લઘુ કહે છે. આથી $अ + \sqrt{आ}$ નું વર્ગમૂળ કાઢવાનો નિયમ શોધી કઢાશે.

$अ + \sqrt{आ}$ નું સ્વરૂપ $क्ष + ह + २\sqrt{क्ष ह}$ ના જેવું હોવું જોઈએ.

$$\text{તેથી } अ = क्ष + ह,$$
$$\sqrt{आ} = २\sqrt{क्ष ह},$$
$$आ = ४\, क्ष\, ह.$$
$$अ^२ = क्ष^२ + ह^२ + २\, क्ष\, ह,$$
$$आ = ४\, क्ष\, ह,$$
$$अ^२ - आ = क्ष^२ + ह^२ - २\, क्ष\, ह,$$
$$क्ष - ह = \sqrt{अ^२ - आ},$$
$$२\, क्ष = अ + \sqrt{अ^२ - आ},$$
$$२\, ह = अ - \sqrt{अ^२ - आ},$$
$$\text{તેથી, } क्ष = \frac{अ + \sqrt{अ^२ - आ}}{२},$$
$$ह = \frac{अ - \sqrt{अ^२ - आ}}{२}.$$

આ પ્રમાણે, $अ + \sqrt{आ}$ નું મૂળ
$$\sqrt{\frac{अ + \sqrt{अ^२ - आ}}{२}} + \sqrt{\frac{अ - \sqrt{अ^२ - आ}}{२}} \text{ થયું.}$$

આવી રીતે કરણીના વર્ગમૂળનો પ્રશ્ન પણ ભાસ્કરાચાર્યે સ્પષ્ટ રીતે ઉકેલ્યો છે.

હવે કરણીસંખ્યાઓના સરવાળા તેમજ બાદબાકીના વિષયમાં જે બીજી રીતિ ભાસ્કરાચાર્યે આપેલી છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ.

બે કરણીમાંથી જે મોટી કરણી હોય તેની વ્યક્ત સંખ્યાને નાના કરણીની વ્યક્ત સંખ્યા વડે ભાગવો અને જે ફલ આવે તેનું મૂલ કાઢવું. જો સરવાળો કરવો હોય તો તે મૂલમાં ૧ ઉમેરવો અને જો બાદબાકી કરવી હોય તો તે મૂલમાંથી ૧ બાદ કરવો. તેમ કરતાં જે પરિણામ આવે તેનો વર્ગ કરવો, અને જે વર્ગ આવે તેને નાના કરણીની વ્યક્ત સંખ્યા વડે ગુણવો. આ પ્રમાણે કરવાથી કરણી સંખ્યાઓનો સરવાળો અથવા બાદબાકી આવશે.

જુઓ આપણે $\sqrt{૨૪} + \sqrt{૫૪}$ નું મૂલ્ય કાઢવું છે. આમાં $\sqrt{૫૪}$ મોટો કરણી છે અને $\sqrt{૨૪}$ નાનો કરણી છે. હવે આપણે ૫૪ ને ૨૪ વડે ભાગવા. $\frac{૫૪}{૨૪} = \frac{૯}{૪}$ એ પ્રમાણે ભાગાકાર આવ્યો. હવે જે ભાગાકાર આવે તેનું મૂલ નીકળવું જ જોઇએ. જો મૂલ નીકળે તો જ આપેલા બન્ને કરણીઓ સજાતીય છે. જો મૂલ ન નીકળે તો આપેલા બન્ને કરણીઓ વિજાતીય છે. આપણા ઉદાહરણમાં $\frac{૯}{૪}$ નું મૂલ નીકળે છે. $\frac{૯}{૪}$ નું મૂલ $\frac{૩}{૨}$ એ પ્રમાણે આવ્યું. હવે $\frac{૩}{૨} + ૧ = \frac{૫}{૨}$ થયા હવે $\frac{૫}{૨} \times \frac{૫}{૨} = \frac{૨૫}{૪}$ એ પ્રમાણે વર્ગ થયો. તે વર્ગને નાના કરણીની વ્યક્ત સંખ્યા વડે ગુણવો જોઇએ.

$\frac{૨૫}{૪} \times ૨૪ = ૨૫ \times ૬ = ૧૫૦;$

એટલે $\sqrt{૫૪} + \sqrt{૧૫૦}\ \sqrt{૨૪} = \sqrt{૧૫૦}.$

જો $\sqrt{૫૪}$ માથી $\sqrt{૨૪}$ બાદ કરવાના હોત તો $\frac{૩}{૨}$ માંથી ૧ બાદ કરવો પડત, એટલે, $\frac{૩}{૨} - ૧ = \frac{૧}{૨}$ આવત. હવે $\frac{૧}{૨} \times \frac{૧}{૨} = \frac{૧}{૪}$ એ પ્રમાણે વર્ગ થાત. $\frac{૧}{૪}$ ને નાના કરણીની વ્યક્ત સંખ્યા વડે ગુણતા $\frac{૧}{૪} \times ૨૪ = ૬$ આવ્યા. એટલે $\sqrt{૫૪} - \sqrt{૨૪} = \sqrt{૧}.$

આવી રીતે કરણી સંખ્યાઓના સંબંધમાં પ્રાચીન ગણિત શાસ્ત્રીઓએ ઊંડું સંશોધન કર્યું હતું.

આધુનિક સમયમા ઘણી નાની સંખ્યાઓ, જેને આપણે શૂન્ય કહીશુ, તેના વિષયમા ઘણી પ્રગતિ થયેલી છે. શૂન્યના સંબંધમાં મુખ્ય નિયમો જે ભાસ્કરાચાર્યે આપેલા છે તે આપણે તપાસીશું.

> योगे खं क्षेपसमं
> वर्गादौ खं खभाजितो राशिः ।
> खहरः स्यात् खगुणः खं
> खगुणश्चिन्त्यश्च शेषविधौ ॥

કોઈ સંખ્યામાં શૂન્ય ઉમેરીએ તો તે સંખ્યા જેટલીજ સં-ખ્યા આવે છે. તેવીજ રીતે કોઈ સંખ્યામાંથી શૂન્ય બાદ કરીએ તો પણ તે સંખ્યા જેટલીજ બરાબર આવે છે. શૂન્યનો વર્ગ કરીએ તો પણ શૂન્ય રહે છે અને શૂન્યનો ઘન કરીએ તો પણ શૂન્ય આવે છે. કોઈપણ રાશિને શૂન્ય વડે ભાગીએ તો ખહર રાશિ, એટલે, અનન્ત રાશિ થાય છે. કોઈપણ સંખ્યાને શૂન્ય વડે ગુણીએ તો ગુણાકાર શૂન્ય બરોબર આવે છે.

આ નિયમો નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય:

$$ક + ૦ = ક.$$
$$ક - ૦ = ક.$$
$$ક \times ૦ = ૦.$$

જેના હારમાં શૂન્ય હોય છે તે રાશિને ભાસ્કરાચાર્ય ખહર, અથવા, અનન્ત રાશિ કહે છે. ખહર રાશિમાં બીજી કોઈ સાન્ત રાશિ ઉમેરવાથી અથવા બાદ કરવાથી કશો ફેરફાર થતો નથી. જેમકે

$$\frac{ક}{૦} + ખ = \frac{ક + ખ \times ૦}{૦},$$
$$= \frac{ક + ૦}{૦} = \frac{ક}{૦}.$$

તેવીજ રીતે $\frac{ક}{૦} - ખ = \frac{ક - ખ \times ૦}{૦} = \frac{ક}{૦}.$

અર્થાત્, ખહર રાશિમાં કોઈ સાન્ત રાશિ ઉમેરીએ અથવા તેમાંથી કોઈ સાન્ત રાશિ બાદ કરીએ, તો પણ ખહર રાશિ અવિકૃત રહે છે. આ વિચારને ભાસ્કરાચાર્યે પણ જ સુન્દર શબ્દોમાં રજુ કરેલો છે.

अस्मिन विकारः खहरे न राशा-
वपि प्रविष्टेष्वपि निःसृतेषु ।
बहुष्वपि स्याल्लयसृष्टिकालेऽ-
नन्तेऽच्युते भूतगणेषु यद्वत् ॥

જેવી રીતે પ્રલય વખતે અનન્ત, અચ્યુત ભગવાનમાં અનેક ભૂત પ્રાણીઓ લય પામે છે અને સૃષ્ટિ સમયે અનન્ત ભગવાનમાંથી અનેક ભૂત પ્રાણીઓ છૂટા પડે છે, તો પણ અનન્ત, અચ્યુત, ભગ-વાનમાં કશો ફેરફાર થતો નથી, તેવી જ રીતે ખહર રાશિમાં કોઈ પણ રાશિ ઉમેરીએ અથવા તેમાથી કોઈ પણ રાશિ બાદ કરીએ તોપણ તે ખહર રાશિમાં કશો વિકાર થતો નથી. આ પ્રમાણે ખહર

રાશિના સંબંધમાં ભાસ્કરાચાર્યે સ્પષ્ટ નિવેદન કરેલું છે. પણ કોઈ રાશિને શૂન્ય વડે ગુણીએ અને શૂન્ય વડે ભાગીએ, તો તે રાશિ હતો તેટલો ને તેટલો રહે છે એવું જે ભાસ્કરાચાર્યે કહેવું તે ભૂલ ભરેલું છે. આધુનિક સમયમાં શૂન્યલબ્ધિ અને શૂન્યયુતિનાં શાસ્ત્રો નિર્માણ થયાં છે તેનો આધાર $\frac{૦}{૦}$ નું મૂલ્ય કાઢવા ઉપર રાખે છે. ભાસ્કરાચાર્ય તો $\frac{૦}{૦}$ ને ૧ ની બરોબર ગણે છે.

> शून्ये गुणके जाते
> खं हारश्चेत् पुनस्तदा राशिः ।
> अविकृत एव ज्ञेय-
> स्तथैव खेनोनितः श्चयुतः ॥

કોઈ રાશિને શૂન્ય વડે ગુણીએ અને શૂન્ય વડે ભાગીએ તો તે રાશિમાં કશો વિકાર થતો નથી. અર્થાત્, ભાસ્કરાચાર્યના કહેવા મુજબ

$$\frac{૬ \times ૦}{૦} = ૬,$$

એટલે $\frac{૦}{૦}$ નું મૂલ્ય હમેશા ૧ ની બરોબર છે.

આ માન્યતામાં રહેલી ભૂલ આપણે સ્વીકારવી જ પડશે. ધારો આપણે $\frac{\text{ક્ષ}^૨ - ૧}{\text{ક્ષ} - ૧}$નું મૂલ્ય, જ્યારે ક્ષ = ૧ હોય, ત્યારે કાઢવું છે.

આપેલા ભિન્નના અંશમાં ક્ષ = ૧ મુકીએ, તો અંશ શૂન્ય બરોબર થાય છે. તેવી જ રીતે હારમાં ક્ષ = ૧ મુકીએ તો હાર પણ શૂન્યની બરોબર થાય છે, તેથી જ્યારે ક્ષ = ૧ હોય, ત્યારે $\frac{\text{ક્ષ}^૨ - ૧}{\text{ક્ષ} - ૧}$નું સ્વરૂપ $\frac{૦}{૦}$ જેવું થાય છે.

ભાસ્કરાચાર્યની માન્યતા મુજબ આને આપણે ૧ ની બરોબર ગણવું જોઈએ, પણ જરા ખ્યાલ કરવાથી જણાશે કે જ્યારે ક્ષ = ૧ મુકવામાં આવે ત્યારે $\frac{\text{ક્ષ}^૨ - ૧}{\text{ક્ષ} - ૧}$ નું મૂલ્ય એકની બરોબર નથી એવું તુરત સમજાશે.

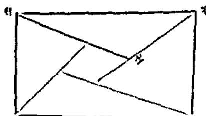
ધારો કે આપણે ક્ષ = ૧ મુકવાને બદલે ક્ષ = ૧ + ક મુકીએ અને નિશ્ચય કરીએ કે ક ના કિંમત પદ્ધતિસર નાની છે. આપણે કલ્પના કરી શકીએ એટલી નાનામાં નાની વસ્તુ કરતાં આપણે ક ને નાનો ગણવાનો છે.

$$\frac{\text{ક્ષ}^2-૧}{\text{ક્ષ}-૧}=\frac{(\text{દ}+૧)^2-૧}{(\text{દ}+૧)-૧}=\frac{\text{દ}^2+૨\,\text{દ}+૧-૧}{\text{દ}}$$

$$=\text{દ}+૨=૨+\text{દ}.$$

તેથી જ્યારે દ ને ખુબ નાનો કરવામાં આવે ત્યારે અતિ $\frac{\text{ક્ષ}^2-૧}{\text{ક્ષ}-૧}$ની કિમ્મત ૨ ની બરોબર થશે. જેમ જેમ દ ને નાનો કરતાં જઈશું, તેમ તેમ ક્ષ અને ૧ વચ્ચેનું અન્તર ઓછું થતું જશે અને તેવીજ રીતે $\frac{\text{ક્ષ}^2-૧}{\text{ક્ષ}-૧}$ અને ૨ વચ્ચેનું અન્તર ઓછું ને ઓછું થતું જશે.

આ પ્રમાણે સંખ્યાઓની કલ્પનામાં પ્રાચીન ભારતવાસીઓએ કેટલી પ્રગતિનો વિચાર કર્યા પછી ભૂમિતિમાં જે જે શોધખોળો ભારત ભૂમિમાં સ્વતંત્ર રીતે થઈ હતી તેનો આપણે વિચાર કરીશું. વેદોના સમયથી ભૂમિતિમાં શોધખોળ થયેલી છે. યજ્ઞની વેદિઓ બનાવવા માટે ભૂમિતિના નિયમોની જરૂર પડતી. પ્રાચીન સમયની ભૂમિતિનો યજ્ઞના ક્રિયા કાણ્ડ સાથે સમ્બન્ધ છે. પ્રાચીન ભૂમિતિનાં દર્શન શુલ્વ સૂત્રમાં થાય છે. એટલું અમે જણાવીશું કે ભારત વર્ષમાં ભૂમિતિ અને બીજગણિતને વિખુટાં પાડવામાં નથી આવ્યાં. ભૂમિતિમાં પણ જ્યાંએ ત્યાં બીજ ગણિતનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રીક ભૂમિતિમાં ગણત્રીને સ્થાન આપવામાં નહોતું આવતું. ભૂમિતિ અને ગણિત એવા વિખૂટાં પાડવામાં આવ્યા હતાં કે એકનો બીજામાં પ્રવેશ થઇ શકેજ નહી. આવી સંકુચિત દૃષ્ટિની અસર ઠેઠ અર્વાચીન વખત સુધી યુરોપમાં રહી હતી. શુદ્ધ ભૂમિતિના પ્રશ્નોમાં બીજ ગણિતનો ઉપયોગ ન કરવો એવી માન્યતા અત્યાર સુધી પ્રચલિત હતી. આધુનિક સમયમાં બૈજિક ભૂમિતિમાં અસાધારણ પ્રગતિ થયા બાદ આ સાંકડા વિચારોને છોડી દેવામાં આવ્યા છે. ભારતવાસીઓ તો ભૂમિતિમાં બીજ ગણિતનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે. દાખલા તરીકે, કોઇપણ સમકોણ ત્રિભુજના કર્ણનો વર્ગ સમકોણની પાસેની બાજુઓના વર્ગના યોગની બરોબર છે. આ સિદ્ધાન્તને સાબીત કરવામાં જે પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે તે પદ્ધતિમાં બીજ ગણિતનો છુટથી ઉપયોગ થયેલો છે.

લસવ ત્રિભુજમાં સ ખુણો સમ છે. સ ખુણાની સાં
બાજુ કર્ણ છે. કર્ણ ઉપર જે વર્ગ કાઢવામાં આવે તેમાંથી આ
ત્રિભુજ જેવડા ચાર ત્રિભુજો કાઢી નાંખીએ તો એક સમચતુ
બાકી રહે છે. હવે ધારો કે લવ બાજુ કની બરોબર છે
તેવીજ રીતે લસ બાજુ ખની બરોબર અને સવ બાજુ
બરોબર છે. હવે આકૃતિમાંથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કના વર્ગમાં
પેલા ત્રિભુજ જેવડા ચાર ત્રિભુજ અને (ખ–ગ) નો વર્ગ સ
જાય છે.

એટલે $ક^2 = ૪ \left(\frac{૧}{૨} ખ ગ \right) + (ખ-ગ)^2$

$ક^2 = ૨ ખ ગ + ખ^2 - ૨ ખ ગ + ગ^2$

તેથી $ક^2 = ખ^2 + ગ^2$

આ સિદ્ધાન્તને આપણે પીથાગોરસના સિદ્ધાન્ત ત
ઓળખીએ છીએ.

ત્રિકોણનું પૃષ્ઠ ૪ળ અને વૃત્તાન્તર્ગત ચતુષ્કોણનું ક્ષેત્રફળ
બ્રહ્મગુપ્તે ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકાના સુમારમાં આપેલું છે.
વિષયના નિયમો ભાસ્કરાચાર્યે નીચેના સૂત્રોમા ગુંથ્યા છે.

सर्वदोर्युतिदलं चतुःस्थितं
बाहुभिर्विरहितं च तद्धतेः ।
मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे
स्पष्टमेवमुदितं त्रिबाहुके ॥

ચતુર્ભુજના ચારે ભુજના યોગને અડધો કરવો. તેને
સ્થલમાં રાખવો અને તે દરેકમાથી અનુક્રમે ચારે ભુજની લંબા
બાદ કરવી. એમ કરતા જે ચાર ફલ આવે તેનો ગુણાકાર કરી

આવે તેનું વર્ગ મૂલ કરવું. આમ કરવાથી ચતુર્ભુજમાં અસ્ફુટ ફલ આવશે પણ ત્રિભુજમાં સ્ફુટ ફલ આવશે.

જો તે ચતુર્ભુજ લઈએ તો ફલ અસ્ફુટ છે પણ વૃત્તાન્તર્ગત ચતુર્ભુજ લઈએ તો ફલ સ્ફુટ છે. આધુનિક સમયમાં પણ વૃત્તાન્તર્ગત ચતુર્ભુજ માટે આજ નિયમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ધારો કે જે ચતુર્ભુજને વૃત્તની અંદર મુકી શકાય એવો હોય તેવા ચતુર્ભુજના ચારે બાજુઓની લંબાઈ ક, ખ, ગ, ઘ છે. આપણે ½ (ક + ખ + ગ + ઘ) ને માટે સ મુકીશું. નિયમ મુજબ આવા ચતુર્ભુજનું ક્ષેત્રફળ

√(સ—ક) (સ—ખ) (સ—ગ) (સ—ઘ) થયું.

તેવીજ રીતે કોઈ ત્રિભુજની ત્રણે બાજુઓ ક, ખ, ગ હોય તો ક્ષેત્ર ફળ

√સ (સ-ક) (સ-ખ) (સ-ગ) થાય વૃત્તની અંદર કાઢેલા ત્રિભુજ, ચતુર્ભુજ, પંચભુજ, ષડ્ભુજ વિગેરેની બાજુની લંબાઈ વેદિઓ બનાવવામાં ઉપયોગી હોવાથી શોધી કાઢવામાં આવી છે. આ કોઠક ઘણું ઉપયોગી છે અને તે ઉપરથી કેટલાક કોણોનો જ્યાર્ધ શોધી કાઢવામાં પ્રયત્ન થયેલો એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. વૃત્તમાં કાઢેલા ત્રિભુજથી નવભુજ સુધીના ભુજની લંબાઈ નીચેના શ્લોકોમાં ભાસ્કરાચાર્યે આપેલી છે.

त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रैस् (१०३९२३)
त्रिबाणाष्टयुगाष्टभिः । (८४८५३)
वेदाग्निबाणखाश्वैश्च । (७०५३४)
खखाभ्राभ्ररसैः क्रमात् ॥ (६००००)
बाणेषुनखबाणैश्च (५२०५५)
द्विद्विनन्देषुसागरैः ॥ (४५९२२)
कुरामदशवेदैश्च (४१०४१)
वृत्तव्यासे समाहते ॥
खखखाभ्रार्क (१२००००) संभक्ते
लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः ।
वृत्तान्तस्त्र्यस्रपूर्वाणां
नवास्रान्तं पृथक् पृथक् ॥

કોઈ પણ વર્તુલનો વ્યાસ વ હોય તો વને પરિધિના મળે તે
બિન્દુએ સમ્મુખીભૂત કોણ ના જ્યાર્ધ વડે ગુણવાથી વૃત્તાન્તર્ગ
સમકોણ સમભુજ બહુકોણના ભુજની લંબાઇ આવે છે. એટ
ઉપરનાં સૂત્રોમાં ૬૦°, ૪૫°, ૩૦° $(\frac{૧૮૦}{૭})°$, $(૨૨\frac{૧}{૨})°$
(૨૦)° નો જ્યાર્ધ આપેલો છે એવું કહીએ તો ચાલે. આમાં
૬૦°, ૪૫° અને ૩૦° નો જ્યાર્ધ બરોબર આપેલો છે. બીજામાં કે
ફેરફાર છે તે બતાવીશું. ખરા મૂલ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

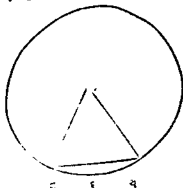
$$ज्यार्ध\ (\frac{૧૮૦}{૭}) = \frac{૫૨૦૬૬}{૧૨૦૦૦૦}$$

$$ज्यार्ध\ (૨૨\frac{૧}{૨}) = \frac{૪૫૯૨૨}{૧૨૦૦૦૦}$$

$$ज्यार्ध\ (૨૦) = \frac{૪૧૦૪૨}{૧૨૦૦૦૦}$$

જ્યારે તેમને માટે ભાસ્કરાચાર્યે આપેલા મૂલ્ય અનુક્ર
$\frac{૫૨૦૫૫}{૧૨૦૦૦૦}$, $\frac{૪૫૯૨૨}{૧૨૦૦૦૦}$ અને $\frac{૪૧૦૩૧}{૧૨૦૦૦૦}$ છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સમભુજ અને નવભુજની બાજુ કાઢ
વામાં થોડી ચુક છે. જ્યાં આપેલા કોણના અડધાનું જ્યાર્ધ કાઢ
વાનું હોય છે ત્યાં ભુલ હોતી નથી. અમુક ભુજની સંખ્યાવાળ
સમબહુભુજના બાજુના માપ ઉપરથી તેનાથી બમણા ભુજવાળ
સમબહુભુજના બાજુના માપ કાઢવા માટે પ્રાચીન ભારતી
સીઓ એક વધુ સુન્દર નિયમ હતો.

$$\text{તદ} = \sqrt{૨ - \sqrt{૪ - \text{તથ}^૨}}$$

આ નિયમમાં વ્યાસાર્ધની કિમ્મત એક છે. તથ બાજુને પરિધિ પાસે સમ્મુખીભૂત ખુણો ક્ષ હોય તો

$$\text{તથ} = ૨ \times \text{જ્યા ક્ષ}$$

$$૪ - \text{તથ}^૨ = ૪ - ૪ \text{ જ્યા}^૨ \text{ ક્ષ}$$

$$= ૪ \text{ કોજ્યા}^૨ \text{ ક્ષ}$$

$$\sqrt{૪ - \text{તથ}^૨} = ૨ \text{ કોજ્યા ક્ષ}$$

$$\sqrt{૨ - \sqrt{૪ - \text{તથ}^૨}} = \sqrt{૨ - ૨ \text{ કો જ્યા ક્ષ}}$$

$$\text{હવે } ૧ - \text{કોજ્યા ક્ષ} = ૨ \text{ જ્યા}^૨ \left(\frac{\text{ક્ષ}}{૨}\right)$$

$$૨ - ૨ \text{ કો જ્યા ક્ષ} = ૪ \text{ જ્યા}^૨ \left(\frac{\text{ક્ષ}}{૨}\right)$$

$$૨ \text{ જ્યા} \left(\frac{\text{ક્ષ}}{૨}\right) = \sqrt{૨ - ૨ \text{ કો જ્યા ક્ષ}}$$

$$\text{પણ તદ} = ૨ \text{ જ્યા} \left(\frac{\text{ક્ષ}}{૨}\right)$$

$$\text{એટલે તદ} = \sqrt{૨ - \sqrt{૪ - \text{તથ}^૨}}$$

આ ઉપરથી સમજાશે કે ૬૦°, ૪૫°, ૩૦°, (૨૨½)° વિગેરેના જ્યાર્ધની ગણત્રીમાં ભાસ્કરાચાર્યની લગારે ભુલ નથી. બીજી ગણત્રી અટકળથી કરેલી હોવાને લીધે થોડી ચુક જણાય છે.

હવે ૫ ભુજની બાજુ વ્યાસાર્ધની એટલે ત્રિજ્યાની બરોબર છે. આ ઉપરથી કાદશ ભુજની બાજુની કિમ્મત તુરત નીકળશે.

$$\sqrt{૨ - \sqrt{૪ - ૧}} \text{ એટલે } \sqrt{૨ - \sqrt{૩}}$$

આ ઉપરથી સમજાશે કે

$$૨ \text{ જ્યા } ૧૫^\circ = \sqrt{૨ - \sqrt{૩}}$$

$$\text{એટલે } ૨ \text{ જ્યા } ૧૫^\circ = \sqrt{\frac{૩}{૨}} - \sqrt{\frac{૧}{૨}} = \frac{\sqrt{૩} - ૧}{\sqrt{૨}}$$

$$\text{તેથી જ્યા } ૧૫^\circ = \frac{\sqrt{૩} - ૧}{૨\sqrt{૨}}$$

આ નિયમનો વારવાર ઉપયોગ કરી (૩¾)° ના જ્યાર્ધની કિમ્મત શોધી કાઢવામાં આવી છે. આગળ વધી ૩૮૪ ભુજવાળા બહુભુજની બાજુની લમ્બાઈ શોધવામાં આવી છે અને વૃત્તના

પરિધિનું મૂલ્ય કાઢવામાં આવ્યું છે, વૃત્તના પરિધિ અને વ્યાસ વચ્ચેના ગુણોત્તરના શોધનમાં પ્રાચીન સમયથી અસંખ્ય ગણિત શાસ્ત્રીઓએ પરિશ્રમ કર્યો છે, આર્યભટે આ ગુણોત્તરનું મૂલ્ય $\frac{૩૯૨૭}{૧૨૫૦}$ એ પ્રમાણે આપ્યું છે.

ભાસ્કરનું સૂત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

> व्यासे भनन्दाग्निहते विभक्ते
> खबाणसूर्यैः परिधिः स सूक्ष्मः ।
> द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः
> स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः ॥

વ્યાસને ૩૯૨૭ વડે ગુણી ૧૨૫૦ વડે ભાગવાથી સૂક્ષ્મપરિધિ આવે છે અને વ્યાસને ૨૨ વડે ગુણી ૭ વડે ભાગવાથી સ્થૂલ પરિધિ આવે છે. અર્થાત્

$$\frac{\text{પરિધિ}}{\text{વ્યાસ}} = \frac{૩૯૨૭}{૧૨૫૦} = ૩.૧૪૧૬,$$

આ સૂક્ષ્મ મૂલ્ય છે અને

$\frac{\text{પરિધિ}}{\text{વ્યાસ}} = \frac{૨૨}{૭}$ એ સ્થૂલમૂલ્ય છે અને વ્યવહારમાં ઝડપથી ગણત્રી કરતી વખતે વપરાય છે.

ભારતવાસીઓની ખરી કીર્તિ તો અનિશ્ચિત સમીકરણોના શોધનમાં છે, દાખલા તરીકે

$$૨૩\ ક્ષ + ૧૨ = ૩૫\ ह,$$

આ સમીકરણનું પૂર્ણાંકમાં શોધન કરવું હોય ત્યારે જે નિયમોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે તે બધા પ્રાચીન ભારતવાસીઓએ શોધી કાઢ્યા છે. આ વિષય ઘણો ગહન છે, તેનું સંપૂર્ણ વિવેચન કરતા લંબાણ ઘણું થઇ જાય તેથી ફક્ત ઉપર બતાવેલા સમીકરણને છોડવામાં કેવી પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે તેનો ટુંકામાં નિર્દેશ કરીશું.

$$\frac{૩૫\ ह - ૧૨}{૨૩} = ક્ષ = ह + \frac{૧૨\ ह - ૧૨}{૨૩};\ હવે$$

$$\frac{૧૨\,\text{ह} - ૧૨}{૨૩} = \text{क}$$

$$\frac{૨૩\,\text{क} + ૧૨}{૧૨} = \text{ह} = \text{क} + \frac{૧૧\,\text{क} + ૧૨}{૧૨}$$

$$\frac{૧૧\,\text{क} + ૧૨}{૧૨} = \text{ख}$$

$$\frac{૧૨\,\text{ख} - ૧૨}{૧૧} = \text{क} = \text{ख} + \frac{\text{ख} - ૧૨}{૧૧}, \text{ તેથી } \frac{\text{ख} - ૧૨}{૧૧} = \text{ग}$$

$$૧૧\,\text{ग} + ૧૨ = \text{ख}$$

હવે ધારો કે $\text{ग} = ૧$

$$\text{ख} = ૨૩$$

$$\text{क} = \frac{૧૨ \times ૨૩ - ૧૨}{૧૧} = \frac{૧૨ \times ૨૨}{૧૧} = ૨૪$$

$$\text{ह} = \frac{૨૩ \times ૨૪ + ૧૨}{૧૨} = ૪૭$$

$$\text{क्ष} = \frac{૩૫ \times ૪૭ - ૧૨}{૨૩} = \frac{૧૬૪૫ - ૧૨}{૨૩} =$$

$$\frac{૧૬૩૩}{૨૩} = ૭૧$$

$\text{क्ष} = ૭૧$ અને $\text{ह} = ૪૭$

હવે क्ष મા ૩૫ ઘટાડીએ તો ह મા ૨૩ નો ઘટાડો થશે.

$\text{क्ष} = ૩૬$ અને $\text{ह} = ૨૪$

આવી રીતે $\text{क्ष} = ૩૬ + ૩૫\,\text{ट}$

અને $\text{ह} = ૨૪ + ૨૩\,\text{ट}$,

જ્યા ट ને ગમે તે પૂર્ણ કિમ્મત આપી શકાય. આવાં સમીકરણોને અનિશ્ચિત સમીકરણો કહે છે. આના શોધનમાં ભારતવાસીઓએ જે નિયમો આપ્યા છે તે બધા અઢારમા સૈકામા ઓઇલર નામના ગણિતશાસ્ત્રીને ફરીથી શોધવા પડ્યા હતા. કારણ કે ભાસ્કરાચાર્યના પુસ્તકો ઓગણીસમા સૈકા પહેલા યુરોપમા પહોચ્યા નહતા. આ સમીકરણોને ભાસ્કરાચાર્ય કુટ્ટક સમીકરણો કહે છે. આ વિષયમાં બની શકશે તો એક સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાન આપવા પ્રયત્ન કરીશ.

ઉપર જે વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરથી સંપૂર્ણ રીતે સાબીત થશે કે પ્રાચીન ભારત વર્ષમાં ગણિત શાસ્ત્રમાં ઘણું સંશોધન થયેલું હતું. આ વિષયમાં જેટલું વધારે વિવેચન કરીએ તેટલું થોડું છે. મેં ફક્ત થોડા મુદ્દા ટુંકી બની શકે તેટલી સ્પષ્ટ ભાષામાં સમજુતી પૂર્વક આપની સમક્ષ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. શાસ્ત્રીય વિષયમાં ખાસ પ્રયત્ન કરી સમજવાની તસ્દી લઇએ ત્યારેજ સમજણ પડે છે. તેથી આપને વિચાર કરતાં અને સમજવાનો પરિશ્રમ લેતાં મેં જે કહ્યું છે તે સારી રીતે સમજી શકાશે. આપ સઘળાએ આવા ગહન વિષયમાં જે શાન્તિપૂર્વક અવધાનસહિત શ્રવણ કર્યું છે તે માટે હું આપ સઘળાનો ઉપકાર માનું છું.

યોગદર્શન

પં. સુખલાલજી સંઘવી.

પ્રત્યેક મનુષ્યવ્યક્તિ સૂર્યની જેમ અપરિમિત શક્તિઓના તેજનો પુંજ છે. જે રીતે સૂર્યના આડે એ અનેક વાદળોનું પડળ છે, તેમ આત્મા પણ જ્યારે [illegible] વ્યક્તિ આ [illegible] અવરોધના કે નિરાશાના વમળમાં ફસાય છે ત્યારે 'તેનું કારણ શું' એ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે. વિશેષ વિચારતાં જણાય છે કે નિરાશાના આ વિકલ્પનું કારણ યોગ (સ્થિરતા)નો અભાવ છે. યોગના અભાવથી બુદ્ધિ સંકોચિત થયા કરે છે, અને તેથી પ્રયત્નની દિશા અનિશ્ચિત થઈ જવાને લીધે મનુષ્યની શક્તિઓ પૂરી ઉપયોગમાં ન આવતાં તેને ઉન્નત બનાવવાને બદલે પાયમાલ કરી નાખે છે; તે માટે સર્વ શક્તિઓને એક કેન્દ્રસ્થ બનાવવા તથા સાધ્ય સુધી પહોંચવા વાસ્તે અનિવાર્ય રીતે દરેકને યોગની આવશ્યકતા છે. એ જ હેતુથી પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાળામાં યોગનો વિષય પસંદ કરવામાં આવેલ છે.

આ વિષયની શાસ્ત્રીય મીમાંસા કરવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે આપણને આપણા પૂર્વજોના તથા [illegible] યથાર્થ વિદિત થાય અને તે દ્વારા આર્યસંસ્કૃતિના એક [illegible] પણ નિશ્ચિત રહસ્ય સમજાય.

યોગદર્શન એ સામાસિક [illegible] [illegible] દર્શન એ બે શબ્દો મળીને છે

ક. યોગ શબ્દનો અર્થ— [illegible] યુજ [illegible] અને ઘઞ્ પ્રત્યય ઉપરથી સિદ્ધ થયેલ છે. યુજ [illegible] એનો અર્થ છે 'જોડવું' અને બીજાનો અર્થ [illegible] સમાધિ [illegible]. સામાન્ય રીતે યોગ શબ્દનો અર્થ 'સંબંધ [illegible]' અથવા 'માનસિક સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી' એટલો જ થાય છે, પરંતુ [illegible] અનુસાર તેના અનેક અર્થો [illegible] જાય છે. એ બહુરૂપિતાને લીધે જ લોકમાન્ય પોતાના [illegible] ગીતાનું

૧. યુજૂંપી યોગે હેમચંદ્ર ધાતુપા., ગણ ૭.
૨. યુજિંચ્ સમાધૌ „ „ ગણ ૪.

ગ. દર્શન શબ્દનો અર્થ—ચાક્ષુષજ્ઞાન[1], નિર્વિકલ્પ (નિરાકાર) બોધ[2], શ્રદ્ધા[3] મત,[4] આદિ અનેક અર્થો દર્શન શબ્દના જોવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમાં દર્શન શબ્દનો 'મત' એ એક જ અર્થ ઇષ્ટ છે.

યોગના આવિષ્કારનું માન—કેટલા દેશ અને કેટલી જાતિઓના આધ્યાત્મિક મહાપુરુષોની જીવનકથા તેમજ તેમનું જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે ઉપરથી જોનાર કોઈ પણ એમ નહિ કહી શકે કે આધ્યાત્મિક વિકાસ એ અમુક દેશ અથવા અમુક જાતિનો જ વારસો છે, કારણ કે બધા દેશ અને બધી જાતિઓમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ ધરાવનાર મહાપુરુષો થઈ ગયાનાં પ્રમાણો મળી આવે છે.[5] યોગનો સંબંધ આધ્યાત્મિક વિકાસ સાથે છે, તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે સમસ્ત દેશ તથા સમસ્ત જાતિઓમાં યોગનું અસ્તિત્વ રહેલ છે. છતાં કોઈ પણ વિચારશીલ મનુષ્ય એ વાતનો અસ્વીકાર નહીં કરે કે યોગના આવિષ્કારનું તથા તેને પરાકાષ્ઠા સુધી પહોંચાડવાનું માન ભારતવર્ષ તથા આર્યજાતિને જ ઘટે છે. આ વાતની પુષ્ટિમાં મુખ્ય ત્રણ બાબતો રજૂ કરી શકાય: (૧) યોગી, જ્ઞાની, તપસ્વી આદિ આધ્યાત્મિક મહાપુરુષોની વિપુલતા, (૨) સાહિત્યના ધ્યેયની એકરૂપતા, અને (૩) લોકરુચિ. આ ત્રણે બાબતો અનુક્રમે તપાસીએ.

(૧) પહેલેથી આજ સુધી ભારતવર્ષમાં આધ્યાત્મિક મહાપુરુષોની સંખ્યા એટલી મોટી રહેતી આવી છે કે જેના સામે બીજા બધા દેશ અને બધી જાતિઓના આધ્યાત્મિક પુરુષોની કુલ સંખ્યા એટલી અલ્પ જણાય છે કે જેમ ગંગાની સામે એક નાની નદી.

(૨) તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર, ઇતિહાસ, કાવ્ય, નાટક આદિ સાહિત્યના કોઈ પણ ભાગ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે તેનું અંતિમ ધ્યેય ઘણે ભાગે મોક્ષ જ હશે. વેદનો મોટો ભાગ પ્રાકૃતિક

---

૧. દૃશં પ્રેક્ષણે—હેમચંદ્ર, ધાતુપાઠ, ગણ ૧.
૨. શ્લોકવાર્તિક—તત્ત્વાર્થ અધ્યાય ૨, સૂત્ર ૯.
૩. „ „ „ ૧, „ ૨
૪. ષડ્દર્શન સમુચ્ચય—શ્લોક ૨—"दर्शनानि षडेवात्र" ઇત્યાદિ.
૫. ઉદાહરણાર્થ જરથોસ્ત, ઈસુ, મહમ્મદ આદિ.

અ. દર્શન શબ્દનો અર્થ—નેત્રજન્યજ્ઞાન[1], નિર્વિકલ્પ (નિરાકાર) બોધ[2], શ્રદ્ધા[3] મત,[4] આદિ અનેક અર્થો દર્શન શબ્દના જોવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમાં દર્શન શબ્દનો 'મત' એ એક જ અર્થ ઇષ્ટ છે.

યોગના આવિષ્કારનું માન—જેટલા દેશ અને જેટલી જાતિયોના આધ્યાત્મિક મહાપુરૂષોની જીવનકથા તેમજ તેઓનું જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થા છે તેને જોનાર કોઈ પણ એમ નહિ કહી શકે કે આધ્યાત્મિક વિકાસ એ અમુક દેશ અથવા અમુક જાતિનો જ વારસો છે, કારણ કે સમગ્ર દેશ અને સમગ્ર જાતિયોમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ ધરાવનાર મહાપુરૂષો થઇ ગયાનાં પ્રમાણો મળી આવે છે.[5] યોગનો સંબંધ આધ્યાત્મિક વિકાસ સાથે છે, તેથી એ ખુલ્લું છે કે સમસ્ત દેશ તથા સમસ્ત જાતિયોમાં યોગનું અસ્તિત્વ રહેલ છે. છતાં કોઇ પણ વિચારશીલ મનુષ્ય એ વાતનો અસ્વીકાર નહીં કરે કે યોગના આવિષ્કારનું તથા તેને પરાકાષ્ઠા સુધી પ્હોંચાડવાનું માન ભારતવર્ષ તથા આર્યજાતિને જ ઘટે છે. આ વાતની પુષ્ટિમાં મુખ્ય ત્રણ બાબતો રજુ કરી શકાયઃ (૧) યોગી, જ્ઞાની, તપસ્વી આદિ આધ્યાત્મિક મહાપુરૂષોની વિપુલતા, (૨) સાહિત્યના ધ્યેયની એકરૂપતા, અને (૩) લોકરૂચિ. આ ત્રણે બાબતો અનુક્રમે તપાસીયે.

(૧) પહેલેથી આજ સુધી ભારતવર્ષમા આધ્યાત્મિક મહાપુરૂષોની સંખ્યા એટલી મોટી રહેતી આવી છે કે જેના સામે બીજા સઘળા દેશ અને સઘળી જાતિયોના આધ્યાત્મિક પુરૂષોની કુલ સંખ્યા એટલી અલ્પ જણાય છે કે જેમ ગંગાની સામે એક નાની નદી.

(૨) તત્વજ્ઞાન, આચાર, ઇતિહાસ, કાવ્ય, નાટક આદિ સાહિત્યના કોઇ પણ ભાગ ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે ત્હેનું અંતિમ ધ્યેય ઘણે ભાગે મોક્ષ જ હશે. વેદનો મોટો ભાગ પ્રાકૃતિક

---

૧. દૃશૃં પ્રેક્ષણે—હેમચંદ્ર, ધાતુપાઠ, ગણ ૧.
૨. શ્લોકવાર્તિક—તત્વાર્થ અધ્યાય ૨, સૂત્ર ૯.
૩. „ „ „ ૧, „ ૨
૪. ષડ્દર્શન સમુચ્ચય—શ્લોક ૨—" દર્શનાનિ ષડેવાત્ર" ઇત્યાદિ.
૫. ઉદાહરણાર્થ જરથોસ્ત, ઇસુ, મહમ્મદ આદિ.

તાત્પર્ય સમજાવવા માટે યોગશબ્દાર્થનિર્ણયની વિસ્તૃત ભૂમિકા રચવી પડી છે.[1] કિન્તુ યોગદર્શનમાં યોગ શબ્દનો અર્થ શો છે એ જણાવવા માટે તેટલા ઉંડાણમાં ઉતરવાની કંઇ આવશ્યકતા નથી, કારણ કે 'યોગ' સંબંધી તમામ ગ્રન્થોમાં જ્યાં જ્યાં યોગ શબ્દ આવેલ છે ત્યાં સર્વત્ર તેનો એક જ અર્થ છે. અને તે અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ તે તે ગ્રન્થમાં ગ્રન્થકારે પોતે જ કરેલ છે. ભગવાન્ પતંજલિએ પોતાના યોગસૂત્રમાં[2] ચિત્તવૃત્તિનિરોધને જ યોગ કહેલ છે, અને તે ગ્રન્થમાં સર્વત્ર યોગ શબ્દનો તે એક જ અર્થ વિવક્ષિત છે. આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાના યોગ વિષયના તમામ ગ્રન્થોમાં[3] મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર ધર્મવ્યાપારને જ યોગ કહેલ છે; અને તેમના ઉક્ત સમસ્ત ગ્રન્થોમાં યોગ શબ્દનો તે એક જ અર્થ વિવક્ષિત છે. 'ચિત્તવૃત્તિનિરોધ' અને 'મોક્ષપ્રાપક ધર્મવ્યાપાર' એ બે વાક્યોના અર્થમાં ઉપલક રીતે જોતાં ઘણી ભિન્નતા જણાય છે, પણ બારીક રીતે જોતાં તેઓના અર્થોની અભિન્નતા સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે; કારણ કે 'ચિત્તવૃત્તિનિરોધ' એ શબ્દથી તે જ ક્રિયા યા વ્યાપાર વિવક્ષિત છે કે જે મોક્ષ માટે અનુકૂલ હોય અને જેનાથી ચિત્તની સંસારોન્મુખ વૃત્તિઓ રોકાઇ જાય. 'મોક્ષપ્રાપક ધર્મવ્યાપાર' એ શબ્દથી પણ તે જ ક્રિયા યા વ્યાપાર વિવક્ષિત છે. તેથી પ્રસ્તુત વિષયમાં યોગ શબ્દનો અર્થ 'સ્વાભાવિક સમસ્ત આત્મશક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ કરાવનાર ક્રિયા' અર્થાત્ 'આત્મોન્મુખ પ્રવૃત્તિ' એટલો જ સમજવો[4] જોઇએ. યોગવિષયક વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં યોગ, ધ્યાન, સમાધિ એ શબ્દો બહુધા સમાનાર્થક જોવામાં આવે છે.

---

૧. જુઓ પૃ૪ ૫૫ થી ૬૦. ૨. પા. ૧, સૂ. ૨ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । ૩. યોગબિન્દુ, શ્લોક ૩૧:—

अध्यात्मं भावनाऽध्यानं समता वृत्तिसंक्षयः ।
मोक्षेण योजनाद्योग एष श्रेष्ठो यथोत्तरम् ॥

તથા યોગવિંશિકા, ગાથા ૧:—

मुक्खेण जोयणाओ, जोगो सव्वो वि धम्मवावारो ।
परिसुद्धो विन्नेओ, ठाणाइगओ विसेसेणं ॥

૪. લૉર્ડ એવેબરીએ શિક્ષાની જે પૂર્ણ વ્યાખ્યા કરી છે, તે આ પ્રમાણે છે:—Education is the harmonious development of all our faculties.

શૃંગારપ્રિય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામનાર કાલિદાસ જેવા મહાકવિઓ પણ પોતાના મુખ્ય પાત્રોનું મહત્ત્વ મોક્ષ તરફના તેઓના વલણમાં જ જુએ છે.[1] જૈન આગમો અને બૌદ્ધ પિટકો તો નિવૃત્તિમાર્ગને જ પ્રધાનતા આપતા હોવાથી મુખ્યપણે મોક્ષ સિવાય બીજા વિષયોનું વર્ણન કરતા પણ સંકોચ પામે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પણ શબ્દશુદ્ધિને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપાય માની તેનું અન્તિમ સાધ્ય પરમ શ્રેય જ મનાયેલ છે.[2] કિં બહુના, કામશાસ્ત્ર સુદ્ધાંનો અંતિમ ઉદ્દેશ મોક્ષ જ માનવામાં આવેલ છે.[3] આ રીતે ભારતવર્ષીય સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રવાહને જોતાં એમ ખાત્રી થાય છે કે તેની ગતિ માત્ર સમુદ્ર જેવા અપરિમિત એક ચતુર્થ પુરુષાર્થની તરફ જ હતી.

(૩) આધ્યાત્મિક વિષયની ચર્ચાવાળો અને ખાસ કરી યોગવિષયનો કોઈ ગ્રંથ કોઈએ લખ્યો કે તરત જ લોકોએ તેને

---

૧. કુમારસંભવ—સર્ગ ૩ તથા ૫, તપસ્યાવર્ણનમ્;
શાકુન્તલ નાટક, અંક ૪ કણ્વોક્તિઃ
भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥
રઘુવંશ—
शैशवेऽभ्यस्तविद्यानाम् यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्धके मुनिवृत्तीनाम् योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥८॥ સર્ગ ૧.
अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥७०॥ સર્ગ ૩.

૨. द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
व्याकरणात्पदसिद्धिः पदसिद्धेरर्थनिर्णयो भवति ।
अर्थात्तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानात्परं श्रेयः ॥

શ્રી હૈમશબ્દાનુશાસન, અ. ૧, પા. ૧, સૂ. ૨ લઘુન્યાસ.

૩. " स्थाविरे धर्मं मोक्षं च " કામસૂત્ર, અ. ૨ પૃ. ૧૧. મુંબાઈ આવૃત્તિ.

હોવાથી સ્પષ્ટ તેમજ પરિપક્વ હોય છે. તેથી એમ સમજવું પડે છે કે સ્પષ્ટ તેમજ પરિપક્વ જ્ઞાનની એક માત્ર ચાવી યોગ જ છે. આધિભૌતિક અથવા આધ્યાત્મિક કોઈ પણ પ્રકારનો યોગ હોય, પણ તે જે દેશ અને જે કાળમાં જેટલા પ્રમાણમાં ખીલેલો હોય, તે દેશ અને તે કાળમાં તેટલો જ વિકાસ અધિક પ્રમાણમાં થયેલો હોય છે. ખરો જ્ઞાની તે જ કહેવાય કે જે યોગી હોય.[1] જેમાં યોગ કિંવા એકાગ્રતા ન હોય તેને યોગવાસિષ્ઠના શબ્દોમાં 'જ્ઞાનબંધુ'[2] કહેવો જોઈએ. કોઈ પણ મનુષ્યની પ્રગતિ યોગ સિવાય સંભવતી જ નથી, કારણ કે માનસિક ચંચલતાને લીધે તેવા માણસની સમગ્ર શક્તિઓ એક વિષયમાં ન લાગતાં જુદા જુદા વિષયોમાં વીખરાઈ જઈ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને નકામી થઈ બરબાદ જાય છે. તેથી માટે ખેડૂત હો કે કારીગર, લેખક હો કે શોધક, ત્યાગી હો કે અન્ય કોઈ, દરેકને પોતાની વિવિધ શક્તિઓ એક કેન્દ્રસ્થ કરવા માટે યોગ જ પરમ સાધન છે.

વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક યોગ—એકાગ્રતા એ યોગનું બાહ્ય શરીર છે અને આત્મા તો અહંત્વ, મમત્વનો ત્યાગ છે. જેમાં ફક્ત એકાગ્રતા જ હોય તે વ્યાવહારિક યોગ અને જેમાં એકાગ્રતા ઉપરાંત અહંત્વ, મમત્વનો ત્યાગ પણ હોય તે પારમાર્થિક યોગ છે. ભલે દુનિયાની નજરે કોઈ પ્રવૃત્તિ [illegible] હોય પણ તેમાં જો યોગનો ઉક્ત આત્મા વિદ્યમાન હોય તો તેને પારમાર્થિક યોગ જ કહેવો જોઈએ. એથી ઊલટું સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જે પ્રવૃત્તિ આધ્યાત્મિક સમજાતી હોય તેમાં યોગનો ઉક્ત આત્મા [illegible] ન [illegible] હોય તો તે પ્રવૃત્તિને વ્યાવહારિક યોગ જ કહેવો જોઈએ. આ જ વાત

1. ગીતા અ. ૫, શ્લો ૫—
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

2. યોગવાસિષ્ઠ, નિર્વાણ પ્રકરણ ઉત્તરાર્ધ, સર્ગ ૨૧—
[illegible]

ગીતાના સામ્યગર્ભિત કર્મયોગમાં કહેવામાં આવી છે.[1]

યોગની બે ધારાઓ—વ્યવહારમાં કોઈ પણ વસ્તુને પરિપૂર્ણ રૂપમાં તૈયાર કરવા માટે પ્રથમ જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે સાધનોની આવશ્યકતા હોય છે. ચિત્રકારને ચિત્ર તૈયાર કર્યા પહેલાં ચિત્રના સ્વરૂપનું, ત્હેનાં સાધનોનું, અને સાધનોના ઉપયોગનું જ્ઞાન હોય છે, તેમ જ તે જ્ઞાનાનુસાર ક્રિયા પણ કરે છે, ત્યારે જ તે ચિત્રકાર પોતાનું કલ્પિત ચિત્ર તૈયાર કરી શકે છે. તેવી જ રીતે આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં મોક્ષના અભિલાષીઓ માટે બંધમોક્ષ, આત્મા, બંધમોક્ષનાં કારણો અને તે કારણોના પરિહાર કે ઉપાદાનનું જ્ઞાન જરૂરી છે; એટલું જ નહિ પણ ત્હેના માટે તે જ્ઞાનાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી પણ આવશ્યક છે. આ જ કારણથી ટુંકમાં એમ કહેવાય છે કે "જ્ઞાનક્રિયાભ્યામ્ મોક્ષઃ." યોગ એ ક્રિયામાર્ગનું નામ છે. આ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કર્યા પહેલાં અધિકારી મનુષ્ય, આત્મા આદિ આધ્યાત્મિક વિષયોનું જ્ઞાન શાસ્ત્રથી, સત્સંગથી અગર તો પોતાની પ્રતિભાથી મેળવી લે છે. આ તત્ત્વવિષયક પ્રાથમિક જ્ઞાન 'પ્રવર્તક જ્ઞાન' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રવર્તક જ્ઞાન પ્રાથમિક અવસ્થાનું જ્ઞાન હોવાથી દરેક અધિકારીને એકરૂપ કે સમાન હોતું નથી. તેટલા જ માટે યોગમાર્ગમાં કે ત્હેના પરિણામરૂપ મોક્ષના સ્વરૂપમાં વાસ્તવિક ભેદ ન હોવા છતાં પણ યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ફક્ત પ્રાથમિક જ્ઞાનમાં કાંઈક ભિન્નતા અનિવાર્ય છે. આ પ્રવર્તક જ્ઞાનનો મુખ્ય વિષય આત્માનું અસ્તિત્વ છે. આત્માનું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ માનનારાઓમાં એક તો એકાત્મવાદી અને બીજો નાનાત્મવાદી એવા બે પક્ષો મુખ્ય છે નાનાત્મવાદી પક્ષમાં પણ આત્માની વ્યાપકતા, અવ્યાપકતા, પરિણામિતા અને અપરિણામિતા માનનાર અનેક પક્ષો છે. પણ તે અનેક પક્ષોને બાજુએ રાખતાં મુખ્ય જે આત્માની એકતા અને અનેકતાના બે પક્ષો છે ત્હેને આધારે યોગમાર્ગની બે ધારાઓ થઈ ગઈ છે. તેથી જ યોગનું સાહિત્ય પણ બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. કેટલાંક ઉપનિષદો,[2] યોગવાસિષ્ઠ અને હઠયોગપ્રદીપિકા આદિ

---

૧. અ. ૨, શ્લોક ૪૮—

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

૨. બ્રહ્મવિદ્યા, ક્ષુરિકા, ચૂલિકા, નાદબિન્દુ, બ્રહ્મબિન્દુ, અમૃતબિન્દુ, ધ્યાનબિન્દુ, તેજોબિન્દુ, શિખા, યોગતત્ત્વ, હંસ.

ગ્રન્થો એકાત્મવાદના સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલ છે. મહાભારત અંતર્ગત યોગ પ્રકરણો, પાતંજલ યોગસૂત્ર અને જૈન તથા બૌદ્ધ સંપ્રદાયના યોગ ગ્રન્થોની રચના નાનાત્મવાદના સિદ્ધાન્ત ઉપર થયેલ છે.

યોગ અને ત્હેના સાહિત્યના વિકાસનું દિગ્દર્શન—આર્ય સાહિત્યનો ભંડાર મુખ્યપણે ત્રણ ભાગોમાં વ્હેંચાઇ જાય છે—વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ.

ક.—વૈદિક સાહિત્યનો પ્રાચીનતમ ગ્રન્થ ઋગ્વેદ છે. તેમાં આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક વર્ણન પ્રધાનપદ ભોગવે છે, પણ તેમા આધ્યાત્મિક ભાવ અર્થાત્ પરમાત્મચિન્તનનો અભાવ નથી જ.[1] પરમાત્મચિંતનનો ભાગ ત્હેમાં અલ્પ છે ખરો, પણ તે એટલો અધિક સ્પષ્ટ, સુંદર, અને ભાવપૂર્ણ છે કે ત્હેને ધ્યાનપૂર્વક જોવાથી એ વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તત્કાલીન લોકોની દૃષ્ટિ કેવળ બાહ્ય ન હતી.[2] તે સિવાય ત્હેમા જ્ઞાન[3], શ્રદ્ધા,[4], ઉદારતા,[5]

---

૧. જુઓ "भागवताचा उपसंहार" પૃ૰ ૨૫૨.

૨. ઉદાહરણાર્થે કાઇક સૂક્ત આપવામાં આવે છે—

ઋગ્વેદ મં. ૧, સૂ. ૧૬૪-૪૬—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

ભાષાંતર—લોકો તેને ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ યા અગ્નિ કહે છે. તે સુંદર પાખવાળું દિવ્ય પક્ષી છે. એક જ સત્નું વિદ્વાન્ લોક અનેક પ્રકારથી વર્ણન કરે છે. કોઇ તેને અગ્નિ, યમ, વાયુ પણ કહે છે.

ઋગ્વેદ મં૰ ૬, સૂ. ૯—

वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत्।
वि मे मनश्चरति दूर आधीः किंस्विद् वक्ष्यामि किमु नु मनिष्ये ॥ ६ ॥

विश्वे देवा अनमस्यन् भियानास्त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसम्।
वैश्वानरोऽवतूतये नोऽमर्त्योऽवतूतये नः ॥ ७ ॥

ભાષાંતર—મ્હારા કાનો વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે. મ્હારાં નેત્રો, મ્હારા હૃદયમા રહેલ જ્યોતિ અને મ્હારૂં દૂરવર્તિ મન પણ વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરી રહેલ છે. હું શું કહું અને શું વિચાર કરૂં? (૬). અંધકારસ્થિત હે અગ્નિ! ત્હને અંધકારથી ભય

બ્રહ્મચર્ય[1] આદિ આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ માનસિક ભાવોનાં ચિત્રો પણ બહુ ખૂબીવાળાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે ઉપરથી એ અનુમાન ઉપર આવવું સહજ છે કે તે જમાનાના લોકોનું વલણ આધ્યાત્મિક અવશ્ય હતું. જો કે ઋગ્વેદમાં યોગ શબ્દ અનેક સ્થાનોમાં વપરાયેલ છે, પણ સર્વત્ર ત્હેનો અર્થ પ્રાયઃ જોડવું એટલો જ છે;

પામનાર દેવ નમસ્કાર કરે છે. વૈશ્વાનર અમારું રક્ષણ કરે, અમર્ત્ય અમારું રક્ષણ કરે. (૭)

ઋગ્વેદ પુરુષસૂક્ત: મંડલ ૧૦, સૂ. ૯૦—

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥१॥
पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥२॥
एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥३॥

ભાષાંતર—(જે) હજાર શિરવાળો, હજાર આંખોવાળો, હજાર પગવાળો પુરુષ (છે) તે ભૂમિને ચારે બાજુથી ઘેરીને (ફરી પણ) દશ આંગળ વધીને રહેલ છે. (૧). પુરુષ જ આ સઘળું છે—જે ભૂત અને જે ભાવિ, (તે) અમૃતત્વનો ઈશ અન્નથી વધે છે (૨). આટલો આનો મહિમા—એથી પણ તે પુરુષ અધિકતર છે, સમસ્ત ભૂતો ત્હેનો એક પાદ માત્ર છે. ત્હેના અમર ત્રણ પાદ સ્વર્ગમાં છે. (૩).

ઋગ્વેદ મં. ૧૦, સૂ. ૧૨૧—

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥१॥
य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।
यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥२॥

ભાષાંતર—પહેલાં હિરણ્યગર્ભ હતો, તે જ એક ભૂત માત્રનો પતિ બન્યો હતો, તેણે પૃથ્વી અને આ આકાશને ધારણ કર્યા; ક્યા દેવને અમે હવિથી પૂજીયે ? (૧); જે આત્મા અને બળને દેવાવાળો છે, જેનું વિશ્વ છે, જેના શાસનની દેવ ઉપાસના કરે છે, અમૃત અને મૃત્યુ જેની છાયા છે; ક્યા દેવને અમે હવિથી પૂજીયે ? (૨).

ઋગ્વેદ મં. ૧૦-૧૨૫-૬ તથા ૭—

ધ્યાન કે સમાધિ અર્થ નથી. એટલું જ નહિ બલ્કે પાછળનાં યોગ-વિષયક સાહિત્યમાં ધ્યાન, વૈરાગ્ય, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર આદિ જે યોગપ્રક્રિયાપ્રસિદ્ધ શબ્દો ઉપલબ્ધ થાય છે, તે ઋગ્વેદમાં બીલકુલ જણાતા નથી. એમ હોવાનું કારણ ગમે તે હોય પણ એ તો નિશ્ચિત છે કે તત્કાલીન લોકોમાં ધ્યાનની અભિરુચિ હતી. ઋગ્વેદનું અધ્યાત્મ સ્ફુરણ જેમ જેમ વિકાસ પામતું ગયું અને ઉપનિષદના જમાનામાં તેણે જે રીતે વિસ્તૃત રૂપ ધારણ કર્યું તેમ તેમ ધ્યાનમાર્ગ પણ અધિક પુષ્ટ અને સાંગોપાંગ થતો ગયો. આ જ કારણથી પ્રાચીન ઉપનિષદો સુદ્ધાંમાં સમાધિ અર્થવાળા યોગ, ધ્યાન આદિ શબ્દો નજરે પડે છે.[1] શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં તો સ્પષ્ટપણે યોગનું તથા યોગોચિત સ્થાન, પ્રત્યાહાર, ધારણા આદિ યોગાંગોનું વર્ણન છે.[2]

को अद्धा वेद क इह प्र वोचत् कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टिः।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आ बभूव॥
इयं विसृष्टिर्यत आ बभूव यदि वा दधे यदि वा न।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद॥

ભાષાંતર—કોણ જાણે છે-કોણ કહી શકે છે કે આ વિવિધ સૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ? દેવો એના વિવિધ સર્જનની પછી (થયા) છે; કોણ જાણી શકે છે કે આ ક્યાંથી આવી? આ વિવિધ સૃષ્ટિ ક્યાંથી આવી અને સ્થિતિમાં છે વા નથી? આ વાત પરમ વ્યોમમાં જે આનો અધ્યક્ષ છે તે જાણે,—કદાચિત્ તે પણ ન જાણતો હોય.

૩.-ઋગ્વેદ, મં. ૧૦, સૂ. ૧૨[illegible]. ૪.-ઋગ્વેદ, મં. ૧૦, સૂ. ૧૫૨. ૫.-ઋગ્વેદ, મં. ૧૦ સૂ. ૧૧[illegible]. ૬.-ઋગ્વેદ, મં. ૧૦, સૂ. [illegible] [illegible] ૧ [illegible] ૪ [illegible] ૬, મં. ૧૦ સૂ. ૧૧૧; મં. ૫, મં. ૧ સૂ. ૧૮; મં. ૭, સૂ. ૧ સૂ. ૫; મં. ૩, મં. ૨ સૂ. ૮; મં. ૧, સૂ. ૯ સૂ. ૫૮ મં. ૩.

૧. (ક) તૈત્તિરીય ૨-૪, કઠ ૨-૬-૧૧, શ્વેતાશ્વતર ૨-૧૧, ૬-૩. (ખ) છાન્દોગ્ય ૭-૬-૧, ૭-૬-૨, ૭-૭-૧, ૭-૨૬-૧, શ્વેતાશ્વતર ૧-૧૪, કૌષીતકિ ૩-૨, ૩-૩, ૩-૪, ૩-૬.

૨. શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ, અધ્યાય ૨—

त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य।
ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान्स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि॥

મધ્યકાલીન તેમજ અર્વાચીન અનેક ઉપનિષદો[1] તો કેવળ યોગ વિષયક જ છે, જેઓમાં યોગશાસ્ત્રની પેઠે સાંગોપાંગ યોગપ્રક્રિયાનું વર્ણન છે. બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે ઋગ્વેદમાં જે પરમાત્મચિન્તન અંકુરાયમાન હતું તે જ ઉપનિષદોમાં પલ્લવિત, પુષ્પિત થઈ નાના શાખા, પ્રશાખાઓ સાથે ફલ રૂપને પ્રાપ્ત થયું: આ હેતુથી ઉપનિષદના સમયમાં યોગમાર્ગનું પુષ્ટ રૂપમાં ઉપલબ્ધ થવું સ્વાભાવિક જ છે.

ઉપનિષદોમાં જગત્, જીવ અને પરમાત્મસંબંધી જે તાત્ત્વિક વિચાર છે, તેને ભિન્ન ભિન્ન ઋષિઓએ પોતપોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે સૂત્રોમાં ગ્રથિત કર્યો, અને તે પ્રમાણે તે વિચારે દર્શનોનું રૂપ ધારણ કર્યું. સમસ્ત દર્શનકારોનો અંતિમ ઉદ્દેશ મોક્ષ જ[2] રહેલ છે, તેથી તેઓએ પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે તત્ત્વવિચાર કર્યા પછી પણ

प्राणान्प्रपीड्येह संयुक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत ।
दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्तः ॥९॥
समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।
मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥१०॥
ઇત્યાદિ.

૧—બ્રહ્મવિદ્યોપનિષદ્, ક્ષુરિકોપનિષદ્, ચૂલિકોપનિષદ્, નાદબિન્દુ, બ્રહ્મબિન્દુ, અમૃતબિન્દુ, ધ્યાનબિન્દુ, તેજોબિન્દુ, યોગશિખા, યોગતત્ત્વ, હંસ.

જુઓ ડયુસેન કૃત—Philosophy of the Upanishads.

૨. प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ ગૌ. સૂ. ૧-૧-૧. धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्. વૈ. સૂ. ૧-૧-૪. अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः સાં. દ. ૧-૧. पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति. યો. સૂ. ૪-૩૩. अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् બ્ર. સૂ. ૪-૪, ૨૨.

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः तत्त्वार्थ જૈન દ૦
બૌદ્ધદર્શનમાં ત્રીજું નિરોધનામક આર્યસત્ય જ મોક્ષ છે.

જોવાની ભલામણ કરેલ છે.[1] પૂર્વમીમાંસામાં મહર્ષિ જૈમિનિએ યોગનો નિર્દેશ સુદ્ધાં નથી કરેલ તે યોગ્ય જ છે, કારણ તેમાં સકામ કર્મકાંડ અર્થાત્ ધૂમ-માર્ગની જ મીમાંસા છે. કર્મકાંડની સીમા સ્વર્ગ સુધી જ છે, મોક્ષ તેનું સાધ્ય નથી અને યોગનો ઉપયોગ તો મોક્ષ માટે જ થાય છે.

જે યોગ ઉપનિષદોમાં સૂચિત અને સૂત્રગ્રન્થોમાં સૂત્રિત છે, તેનું મહત્ત્વ ગીતામાં અનેક રૂપે ગવાયેલ છે. તેમાં યોગનું તાન ક્યારેક કર્મ સાથે, ક્યારેક ભક્તિ સાથે, તો ક્યારેક જ્ઞાન સાથે સંભળાય છે.[2] ગીતાના છઠ્ઠા અને તેરમા અધ્યાયમાં તો યોગના મૌલિક સંપૂર્ણ સિદ્ધાન્તો તેમજ યોગની અખિલ પ્રક્રિયા આવી જાય છે.[3] કૃષ્ણના મુખે અર્જુનને ગીતા રૂપમાં યોગનો ઉપદેશ અપાવીને જ મહાભારત સંતુષ્ટ ન થયું. તેના અવિશ્રાન્ત સ્વર જોતાં કહેવું પડે છે કે તેમ થવું સંભવિત ન હતું, તેથી જ શાંતિ-પર્વ અને અનુશાસન પર્વમાં યોગ સંબંધી અનેક સર્ગો વિદ્યમાન છે[4] જેમાં યોગની સાદ્યંત પ્રક્રિયાનું વર્ણન પુનરુક્તિના ભય સિવાય કરાયેલું છે. તેમાં બાણશય્યા પર સૂતેલ ભીષ્મને વારંવાર પૂછવામાં યુધિષ્ઠિરને કંટાળો નથી આવતો, અગર તે સુપાત્ર ધાર્મિક નરેશને ઉપદેશ દેવામાં ભીષ્મનેય શ્રમ નથી જણાતો.

યોગવાસિષ્ઠનો વિશાળ પ્રાસાદ તો યોગની ભૂમિકા ઉપર જ નિર્માણ થયેલ છે. તેનાં છ પ્રકરણો[5] જાણે તેના સુદીર્ઘ ખંડો છે. જેમાં યોગ સાથે સંબંધ ધરાવનાર કુલ વિષયો રોચકતા પૂર્વક

૧. योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्यः ન્યાયદર્શન ૪-૨-૪૬ ભાષ્ય.

૨. ગીતાના અઢાર અધ્યાયોમા પહેલા છ અધ્યાય કર્મયોગ-પ્રધાન, વચલા છ અધ્યાયો ભક્તિયોગપ્રધાન અને અન્તિમ છ અધ્યાય જ્ઞાનયોગપ્રધાન છે.

૩. योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥ ઇત્યાદિ, ગીતા, અ૦ ૬, શ્લો૦ ૧૦-૧૪.

૪. શાન્તિપર્વ ૧૯૩, ૨૧૭, ૨૪૬, ૨૫૪ ઇત્યાદિ. અનુશાસન પર્વ, ૩૬, ૨૪૬ ઇત્યાદિ.

૫. વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુવ્યવહાર, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ અને નિર્વાણ.

વર્ણવાયેલા છે. યોગની જે જે વાતો યોગસૂત્રમાં સંક્ષેપમાં કહેવાઈ છે, તેને વિવિધ રૂપમાં વિસ્તારીને ગ્રન્થકારે યોગવાસિષ્ઠનું કલેવર ખૂબ વધારી દીધું છે; જેથી એમ કહેવું પડે છે કે યોગવાસિષ્ઠ યોગનો ગ્રન્થરાજ છે.

પુરાણોમાં ખાસ પુરાણશિરોમણિ ભાગવતને જુઓ. તેમાં સુમધુર પદ્યોમાં યોગનું સંપૂર્ણ વર્ણન છે.[1]

યોગવિષયક વિવિધ સાહિત્યને લીધે લોકોની અભિરુચિ એટલી બધી જાગૃત થઈ ગઈ હતી કે તાન્ત્રિક સંપ્રદાયવાળાઓએ પણ તંત્રમાં યોગને સ્થાન આપ્યું, તે એટલે સુધી કે યોગ એ તંત્રનું એક ખાસ અંગ બની ગયું. અનેક તાન્ત્રિક ગ્રન્થોમાં યોગની ચર્ચા છે, પણ તે બધામાં મહાનિર્વાણ તંત્ર, ષટ્ચક્રનિરૂપણ આદિ ગ્રન્થ પ્રધાન છે.[2]

જ્યારે નદીમાં પૂર આવે છે ત્યારે તે ચારે તરફથી પ્રવાહિત થવા લાગે છે. યોગની પણ એ જ દશા થઈ અને તે આસન, મુદ્રા, પ્રાણાયામ આદિ બાહ્ય અંગોમાં હઠયોગ વહેવા લાગ્યો. ખાસ અંગોનું ભેદ પ્રયત્નપૂર્વક એનું ખાસ વર્ણન કરાયું અને તે ઉપર

---

૧. સ્કન્ધ ૩, અધ્યાય ૨૮. સ્કન્ધ ૧૧, અ. ૧૪, ૧૫, ૨૦ આદિ.

૨. જુઓ: મહાનિર્વાણતન્ત્ર અધ્યાય ૩, જુઓ: ષટ્ચક્રનિરૂપણ

ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः ।
शिवात्मनोरभेदेन प्रतिपत्तिं परे विदुः ॥ १४ १२.

समत्वभावनां नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।
समाधिमाहुर्मुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् ॥ १४ ६३.

यदत्र नात्र निर्भासि स्तिमितोदधिवत् स्मृतम् ।
स्वरूपशून्यं यद् ध्यानं तत्समाधिर्विधीयते ॥ १४ ६०.

त्रिपादात्म सनातनः ... न ... विमुक्तात्मा ।
... ... ॥ १४ १०.

... ... ॥
१४ ११०

... ... ।
... ... ।
... ... ॥ १४ १३४.

[...].

એટલો ભર્યો ભાર મૂકવામાં આવ્યો કે જેથી તે યોગની એક સ્વતંત્ર શાખા જ થઈ ગઈ, જે હઠયોગ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

હઠયોગના અનેક ગ્રન્થોમાં હઠયોગપ્રદીપિકા, શિવસંહિતા, ઘેરંડસંહિતા, ગોરક્ષપદ્ધતિ, ગોરક્ષશતક આદિ ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ છે, જેમાં આસન, બંધ, મુદ્રા, ષટ્કર્મ, કુંભક, રેચક, પૂરક આદિ બાહ્ય યોગાંગોનું પેટ ભરી ભરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે એટલે સુધી કે ઘેરંડે તો આસનની ચોરાશી સંખ્યાને ચોરાશી લાખ સુધી પહોંચાડી દીધી છે.

ઉક્ત હઠયોગના ગ્રંથોમાં હઠયોગપ્રદીપિકા જ મુખ્ય છે, કારણ કે હેનો જ વિષય અન્ય ગ્રન્થોમાં સવિસ્તર પ્રતિપાદન થયેલ છે. યોગવિષયક સાહિત્યના જિજ્ઞાસુઓએ યોગતારાવલી, બિન્દુયોગ, યોગબીજ અને યોગકલ્પદ્રુમ વગેરે ગ્રન્થો વિસરવા ન જોઈએ. વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દીમાં મૈથિલ પંડિત ભવદેવનો રચેલ યોગનિબંધ નામક હસ્તલિખિત ગ્રન્થ જોવામાં આવ્યો છે, જેમાં વિષ્ણુપુરાણ આદિ અનેક ગ્રન્થોના પ્રમાણો ઉદ્ધૃત કરીને યોગ સંબંધી પ્રત્યેક વિષય ઉપર વિસ્તૃત ચર્ચા કરાયેલ છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં કેવલ યોગના વર્ણનને લીધે સર્વ સાધારણની જિજ્ઞાસાને શાન્તિ મળતી ન જોઈ, લોકભાષાકુશળ યોગીઓએ પણ પોતપોતાની ભાષામાં યોગનું જ્ઞાન કરાવવું આરંભ્યું.

મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં ગીતા ઉપર જ્ઞાનદેવકૃત જ્ઞાનેશ્વરી ટીકા પ્રસિદ્ધ છે, જેના છઠ્ઠા અધ્યાયનો ભાગ ઘણો જ હૃદયહારક છે. નિઃસંદેહ જ્ઞાનેશ્વરી દ્વારા જ્ઞાનદેવે પોતાનો અનુભવ તેમજ વાણીને અવન્ધ્ય કરેલ છે. સુદીરોમાં આંબેય રચિત નાગલપેદાવાનુસારી સિદ્ધાન્તસંહિતા પણ યોગના જિજ્ઞાસુઓ માટે એક દર્શનીય વસ્તુ છે.

કબીરનો બીજક ગ્રન્થ યોગસંબંધી ભાષાસાહિત્યનો એક સુંદર મણકો છે.

બીજા યોગી સંતોએ પણ પોતપોતાના યોગાનુભવની પ્રસાદી લોકભાષામાં જનતાને ચખાડી છે, જેથી જનતાનો ઘણો મોટો ભાગ યોગના નામ માત્રથી મંત્રમુગ્ધ થઈ જાય છે.

આ જ કારણને લીધે હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી આદિ પ્રસિદ્ધ પ્રત્યેક પ્રાન્તીય ભાષામાં પાતંજલ યોગશાસ્ત્રનો અનુવાદ, વિવેચન આદિ અનેક નાના મોટા ગ્રન્થો બન્યા છે. અંગ્રેજી

..

આ વાત સ્મરણમાં રાખવી ઘટે છે કે જૈન આગમોમાં યોગ અર્થ માટે ઘણે ભાગે 'ધ્યાન' શબ્દ વપરાયેલ છે. ધ્યાનનાં લક્ષણો ત્હેના ભેદ, પ્રભેદ, આલંબન આદિનું વિસ્તૃત વર્ણન અનેક જૈન આગમોમાં[1] છે. આગમ પછી નિર્યુક્તિનો[2] નંબર છે. ત્હેમાં પણ આગમગત ધ્યાનનું સ્પષ્ટીકરણ છે. વાચક ઉમાસ્વાતિ કૃત તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં પણ ધ્યાનનું વર્ણન[3] છે. કિન્તુ ત્હેમાં આગમ કે નિર્યુક્તિ કરતાં કોઈ વિશેષ વાત નથી. જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ કૃત ધ્યાન-શતક,[4] એ આગમ આદિ ઉક્ત ગ્રન્થોમાં વર્ણવાયેલ ધ્યાનનું સ્પષ્ટીકરણ માત્ર છે. અહિં સુધીના યોગવિષયક જૈન વિચારોમાં આગમોક્ત વર્ણનશૈલી જ પ્રધાન પદ ભોગવે છે. પરંતુ તે શૈલીને શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિએ એકદમ બદલી દઈ તત્કાલીન પરિસ્થિતિ તથા લોકરુચિ પ્રમાણે નવીન પરિભાષાનો આશ્રય લઈ અને વર્ણનશૈલી અપૂર્વ જેવી બનાવી જૈન યોગસાહિત્યમાં નવીન યુગ દાખલ કર્યો. ત્હેના પ્રમાણમાં તેઓના બનાવેલ યોગબિન્દુ, યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગવિંશિકા, યોગશતક[5] અને ષોડશક એ ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ છે. એ ગ્રન્થોમાં તેઓએ ફક્ત જૈન-માર્ગાનુસાર યોગનું વર્ણન કરીને જ સંતોષ નથી માન્યો પણ પાતઞ્જલ યોગસૂત્રમાં વર્ણવેલી યોગપ્રક્રિયા તથા ત્હેની ખાસ પરિભાષાઓ સાથે જૈન સંકેતોનું મિલન પણ કરેલ

तइयाए गोयरकालं, पुणो चउत्थिए सज्झायं ॥ १६ ॥
रत्तिं पि चउरो भाए भिक्खू कुज्जा वियक्खणो ।
तओ उत्तरगुणे कुज्जा राइंभागेसु चउसु वि ॥ १७ ॥
पढमं पोरिसिं सज्झायं बिइअं झाणं झियायइ ।
तइयाए निद्दमोक्खं तु चउत्थिए भुज्जो वि सज्झायं ॥१८॥

ઉત્તરાધ્યયન, અ. ૨૬.

૧. જુઓ સ્થાનાંગ, અ. ૪, ઉદ્દેશ ૧. સમવાયાંગ સ. ૪; ભગવતી શતક-૨૫, ઉદ્દેશ ૭, ઉત્તરાધ્યયન અ. ૩૦. શ્લો. ૩૫.

૨. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ, કાયોત્સર્ગ અધ્યયન ગા. ૧૪૬૨-૧૪૮૬.

૩. જુઓ અ. ૯ સૂ. ૨૭ થી આગળ.

૪. જુઓ હરિભદ્રીય આવશ્યક વૃત્તિ, પ્રતિક્રમણાધ્યયન, પૃ. ૫૮૧.

૫. આ ગ્રંથ જૈન ગ્રંથાવલિમાં દર્શાવેલ છે. પૃ. ૧૧૨.

છે.[1] યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં જે યોગની આઠ દૃષ્ટિઓનું વર્ણન[2] છે તે ઉપલબ્ધ સમસ્ત યોગસાહિત્યમાં નવીન દિશા છે.

શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિના યોગવિષયક ગ્રન્થો તેઓની યોગાભિરૂચિ અને યોગવિષયક વ્યાપક બુદ્ધિના ખાસ નમૂનાઓ છે.

ત્યાર પછી શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્રનું સ્થાન છે. તેમાં પાતંજલ યોગસૂત્ર નિર્દિષ્ટ આઠ યોગાંગોના ક્રમ પ્રમાણે સાધુ તેમજ ગૃહસ્થ જીવનની આચાર-પ્રક્રિયાનું જૈન શૈલી અનુસાર વર્ણન છે, જેમાં આસન અને પ્રાણાયામ સાથે સંબંધ ધરાવનારી અનેક વાતોનું વિસ્તૃત પ્રતિપાદન છે; જેને જોવાથી એ જણાઈ આવે છે કે તે વખતના લોકોમાં હઠયોગ-પ્રક્રિયાનો કેટલો અધિક પ્રચાર હતો. હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં હરિભદ્રસૂરિના યોગગ્રન્થોની નવીન પરિભાષા અને રોચક શૈલીનો ક્યાંય પણ નિર્દેશ કર્યો નથી; પણ શુભચન્દ્રાચાર્યકૃત જ્ઞાનાર્ણવગત પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યાનનું વિસ્તૃત તેમજ સ્પષ્ટ વર્ણન કીધું છે.[3] અન્તમાં તેઓએ વિક્ષિપ્ત, યાતાયાત, શ્લિષ્ટ અને સુલીન એવા મનના ચાર ભેદોનું સ્વાનુભવથી વર્ણન કરીને તેમાં નવીનતા લાવવાનું કૌશલ બતાવ્યું[4] છે. બેશક તેઓનું યોગશાસ્ત્ર જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચારનો એક પાઠ્ય ગ્રન્થ છે.

---

૧. समाधिरेष एवान्यैः संप्रज्ञातोऽभिधीयते ।
सम्यक्प्रकर्षरूपेण वृत्त्यर्थज्ञानतस्तथा ॥ ४१८ ॥
असंप्रज्ञात एषोऽपि समाधिर्गीयते परैः ।
निरुद्धाशेषवृत्त्यादितत्स्वरूपानुवेधतः ॥४२०॥ ઇત્યાદિ.
યોગબિંદુ.

૨. मित्रा तारा बला दीप्रा स्थिरा कान्ता प्रभा परा।
नामानि योगदृष्टीनां लक्षणं च निबोधत ॥ १३ ॥

આ આઠ દૃષ્ટિઓનું સ્વરૂપ, દૃષ્ટાન્ત આદિ વિષય, યોગના જિજ્ઞાસુઓને માટે જોવા યોગ્ય છે. આ વિષય ઉપર યશોવિજયજીએ ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪ એ ચાર દ્વાત્રિંશિકાઓ લખી છે. તેની સાથે સંસ્કૃત ન જાણનારાઓને હિતાર્થે આઠ દૃષ્ટિઓની સજ્ઝાયો પણ ગુજરાતી ભાષામાં બનાવેલ [illegible].

૩. જુઓ પ્રકાશ ૭-૧૦ સુધી.

૪. ૧૨ મો પ્રકાશ, શ્લોક ૨-૩-૪.

અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્ ઇત્યાદિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગગ્રન્થો ઉપર ટીકા
લખ્યે છે. ઉપાધ્યાયજીનું શાસ્ત્રજ્ઞાન, તર્કકૌશલ અને યોગાનુભવ
ઘણું ગંભીર હતું. તેથી તેઓએ અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્
તથા સટીક બત્રીસ બત્રીશીઓ જેવા યોગસંબંધી વિષયો પર લખ્યું છે.
જેમાં જૈન મન્તવ્યોની સ્પષ્ટ અને રોચક મીમાંસા કરતાં ઉપરાંત
જૈન, જૈનેતર દર્શનોનું મિલન પણ કર્યું છે. તે સિવાય તેઓએ
હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગવિંશિકા અને ષોડશક ઉપર ટીકા લખીને પ્રાચીન
ગૂઢ તત્ત્વોનું સ્પષ્ટ ઉદ્ઘાટન કર્યું છે. એટલું જ કરીને તેઓ સંતુષ્ટ
ન થયા, તેઓએ મહર્ષિ પતંજલિકૃત યોગસૂત્રો ઉપર એક લઘુ
વૃત્તિ[2] પણ લખી છે. આ વૃત્તિ જૈન પ્રક્રિયા અનુસાર લખાયેલ હોવાથી
તેમાં તેમણે યથાસંભવ યોગદર્શનના આધારરૂપ સાંખ્ય પ્રક્રિયાનું
જૈન પ્રક્રિયા સાથે મિલન પણ કર્યું છે; અને અનેક સ્થાનોમાં
તેનો સયુક્તિક પ્રતિવાદ પણ કર્યો છે. ઉપાધ્યાયજીએ પોતાની
વિવેચનામાં જે મધ્યસ્થતા, ગુણગ્રાહકતા, સૂક્ષ્મ સમન્વયશક્તિ, અને
સ્પષ્ટભાષિતા બતાવેલ[3] છે, તેવી અન્ય આચાર્યોની કૃતિમાં ઓછી
નજરે પડે[4] છે.

---

૧ અધ્યાત્મસારના યોગાધિકાર અને ધ્યાનાધિકારમાં
મુખ્યપણે ભગવદ્ગીતા તથા પાતંજલસૂત્રનો ઉપયોગ કરીને અનેક
જૈનપ્રક્રિયાપ્રસિદ્ધ ધ્યાન વિષયોનો [illegible] ગ્રંથોની સાથે સમ-
ન્વય કરેલ છે, જે ખાસ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા યોગ્ય છે. અધ્યાત્મોપનિ-
ષદ્ના શાસ્ત્ર, જ્ઞાન, ક્રિયા અને સામ્ય એ ચાર યોગોમાં મુખ્યપણે
યોગવાસિષ્ઠ તથા તૈત્તિરીય ઉપનિષદના [illegible] અવતરણ આપી
તાત્ત્વિક ઐક્ય બતાવેલ [illegible] ખ્યાલ કરી પાતં-
જલ યોગના પ્રસિદ્ધ [illegible] ઉપયોગ કરેલ છે.

૨ આ વૃત્તિ [illegible] હાલ
પ્રકાશિત થયેલ છે, [illegible] ૧) માં મળે છે.

૩. આને માટે જુઓ તેમનાં [illegible], [illegible] અંતિમ
[illegible] જોવી જોઈએ. શાસ્ત્ર-
[illegible] સ્પષ્ટ છે.

૪. આને માટે તેમના [illegible] ધ્યાન-
પૂર્વક જોવી જોઈએ. [illegible] કરી [illegible]
મનનપૂર્વક જોવાથી [illegible] માલૂમ પડશે.

છે.[1] યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં જે યોગની આઠ દૃષ્ટિઓનું વર્ણન[2] છે તે ઉપલબ્ધ સમસ્ત યોગસાહિત્યમાં નવીન દિશા છે.

શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિના યોગવિષયક ગ્રન્થો તેઓની યોગાભિરુચિ અને યોગવિષયક વ્યાપક બુદ્ધિના ખાસ નમૂનાઓ છે.

ત્યાર પછી શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્રનું સ્થાન છે. જેમાં પાતંજલ યોગસૂત્ર નિર્દિષ્ટ આઠ યોગાંગોના ક્રમ પ્રમાણે સાધુ તેમજ ગૃહસ્થ જીવનના આચાર-પ્રક્રિયાનું જૈન શૈલી અનુસાર વર્ણન છે, જેમાં આસન અને પ્રાણાયામ સાથે સંબંધ ધરાવનારી અનેક વાતોનું વિસ્તૃત પ્રતિપાદન છે, જેને જોવાથી એ જણાઈ આવે છે કે તે વખતના લોકોમાં હઠયોગ-પ્રક્રિયાનો કેટલો અધિક પ્રચાર હતો. હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં હરિભદ્રસૂરિના યોગગ્રન્થોની નવીન પરિભાષા અને રોચક શૈલીનો ક્યાંય પણ નિર્દેશ કર્યો નથી; પણ શુભચન્દ્રાચાર્યકૃત જ્ઞાનાર્ણવગત પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યાનનું વિસ્તૃત તેમજ સ્પષ્ટ વર્ણન પણ છે.[3] અન્તમાં તેઓએ વિક્ષિપ્ત, યાતાયાત, શ્લિષ્ટ અને સુલીન એવા મનના ચાર ભેદોનું સ્વાનુભવથી વર્ણન કરીને તેમાં નવીનતા લાવવાનું કૌશળ બતાવ્યું[4] છે. એકંદર તેઓનું યોગશાસ્ત્ર જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચારનો એક પ[illegible] ગ્રન્થ છે.

---

१ समाधिरेष एवान्यैः संप्रज्ञातोऽभिधीयते।
सम्यक्प्रकर्षरूपेण वृत्त्यर्थज्ञानतस्तथा ॥ ४१८ ॥
असंप्रज्ञात एषोऽपि समाधिर्गीयते परैः।
निरुद्धाशेषवृत्त्यादितत्स्वरूपानुवेधतः ॥४२०॥ યોગબિંદુ.

२ मित्रा तारा बला दीप्रा स्थिरा कान्ता प्रभा परा।
नामानि योगदृष्टीनां लक्षणं च निबोधत ॥ १३ ॥

[illegible] શિવ, યોગના [illegible] ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ ૨૧, ૨૨, ૨[illegible] સાથે સંસ્કૃત [illegible] નવત્રીસી પણ ગુજરાતી ભાષામાં [illegible]

૩. જુઓ ૩૯ [illegible]

૪. ૧૨ મો પ્રકાશ, [illegible]

તત્પશ્ચાત્ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી કૃત યોગગ્રન્થો ઉપર નજર કરે છે. ઉપાધ્યાયજીનું શાસ્ત્રજ્ઞાન, તર્કકૌશલ અને યોગાનુભવ ઘણાં ગંભીર હતાં. તેથી તેઓએ અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્ તથા સટીક બત્રીસ બત્રીશીઓ યોગ સંબંધી વિષયો પર લખી છે. તેમાં જૈન મન્તવ્યોની સૂક્ષ્મ અને રોચક મીમાંસા કર્યા ઉપરાંત જૈન, જૈનેતર દર્શનોનું મિલન પણ કર્યું[1] છે. તે સિવાય તેઓએ હરિભદ્રસૂરિ કૃત યોગવિંશિકા અને ષોડશક ઉપર ટીકા લખીને પ્રાચીન ગૂઢ તત્ત્વોનું સ્પષ્ટ ઉદ્‌ઘાટન કરેલ છે. એટલું જ કરીને તેઓ સન્તુષ્ટ ન થયા, તેઓએ મહર્ષિ પતંજલિ કૃત યોગસૂત્રો ઉપર એક લઘુ વૃત્તિ[2] પણ લખી છે. આ વૃત્તિ જૈન પ્રક્રિયા અનુસાર લખાયેલ છે તેથી તેમાં યથાસંભવ યોગદર્શનના આધાર રૂપ સાંખ્ય પ્રક્રિયાનું જૈન પ્રક્રિયા સાથે મિલન પણ કર્યું છે; અને અનેક સ્થાનોમાં તેનો સયુક્તિક પ્રતિવાદ પણ કર્યો છે. ઉપાધ્યાયજીએ પોતાની વિવેચનામાં જે મધ્યસ્થતા, ગુણગ્રાહકતા, સૂક્ષ્મ સમન્વયશક્તિ, અને સ્પષ્ટભાષિતા બતાવેલ[3] છે, તેવી અન્ય આચાર્યોની કૃતિમાં ઓછી નજરે પડે[4] છે.

---

૧. અધ્યાત્મસારના યોગાધિકાર અને ધ્યાનાધિકારમાં મુખ્યપણે ભગવદ્‌ગીતા તથા પાતંજલસૂત્રનો ઉપયોગ કરીને અનેક જૈનપ્રક્રિયાપ્રસિદ્ધ ધ્યાન વિષયોનો તેમનાં ગ્રન્થોની સાથે સમન્વય કરેલ છે, જે બહુ ધ્યાનપૂર્વક જોવા યોગ્ય છે. અધ્યાત્મોપનિષદ્‌ના શાસ્ત્ર, જ્ઞાન, ક્રિયા અને સામ્ય એ ચાર યોગોમાં મુખ્યપણે યોગવાસિષ્ઠ તથા તૈત્તિરીય ઉપનિષદનાં વાક્યોનું અવતરણ આપી તાત્ત્વિક ઐક્ય બતાવેલ છે. યોગાવતાર બત્રીશીમાં ખાસ કરી પાતંજલ યોગના પદાર્થોનું જૈન પ્રક્રિયા અનુસાર સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે.

૨. આ વૃત્તિ “ આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડલ, ” આગ્રા, દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે, જે હિંદી ભાષ્ય ભાગ (પૃ. ૩. ૧) માં મળે છે.

૩. આના માટે જુઓ તેમનાં જ્ઞાનસાર, જે તેમણે અંતિમ જીવનમાં લખેલ માલુમ પડે છે; તે ધ્યાનપૂર્વક જોવા જોઈએ. શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયની તેમની ટીકા (. ૧૦) પણ જોવી આવશ્યક.

૪. આને માટે તેમના શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયાદિ ગ્રન્થ ધ્યાનપૂર્વક જોવા જોઈએ. અને ખાસ કરી તેમની પાતંજલ સૂત્ર મનનપૂર્વક જોવાથી આ કથન અક્ષરશઃ વિશ્વસનીય માલુમ પડે

એક યોગમાર્ગ નામક [illegible] યોગાન્તર [illegible] છે. [illegible] નથી, [illegible] આદિ [illegible] છે. [illegible] યોગશાસ્ત્રના આધારે [illegible]

[illegible] છે, [illegible] ને [illegible] છે. તે [illegible] પણ, [illegible] જાય છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સમાધિરાજ નામક એક ગ્રન્થ છે. વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયના યોગવિષયક સાહિત્યનો અહીં બહુ સંક્ષેપમાં અત્યાવશ્યક પરિચય કરાવ્યો છે. પરંતુ તેના વિશેષ પરિચય માટે કૅટેલોગસ્ કૅટેલોગરમ્[1] પુ. ૧, પૃ. ૪૭૭ થી ૪૮૧ સુધીમાં જે યોગ વિષયક ગ્રન્થોની યાદી છે તે જોવા જેવી છે.

આ સ્થળે એક વાત ખાસ ધ્યાન દેવા જેવી છે તે એ કે યદ્યપિ વૈદિક સાહિત્યમાં અનેક જગ્યાએ હઠયોગને અગ્રાહ્ય કહેવામાં આવેલ છે, છતાં તેમાં હઠયોગની પ્રધાનતાવાળા અનેક ગ્રન્થો અને માર્ગોનું નિર્માણ થયેલું છે.[2] તેથી ઊલટું જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં હઠયોગે સ્થાન નથી મેળવ્યું એટલું જ નહિં, બલ્કે તેમાં હઠયોગનો સ્પષ્ટ પ્રતિષેધ કરવામાં આવેલ[3] છે.

તે જ વિચાર પ્રો. ધર્માનંદ કૌશામ્બીએ લખેલ **बुद्धलीलासारसंग्रह**માં છે. જુઓ પૃ. ૧૨૮.

જૈનસૂત્રમાં શુક્લ ધ્યાનના ભેદોનો વિચાર છે, તેમાં ઉક્ત સવિતર્ક આદિ ચાર ધ્યાન જેવું જ વર્ણન છે. જુઓ તત્ત્વાર્થ અ. ૯, સૂ. ૪૧–૪૪.

યોગશાસ્ત્રમાં સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ તથા સમાપત્તિઓનું વર્ણન છે. તેમાં પણ ઉક્ત સવિતર્ક નિર્વિતર્ક આદિ ધ્યાન જેવો જ વિચાર છે. પા. યો. પા. ૧–૧૭, ૪૨, ૪૩, ૪૪.

૧. થિઓડોર આફ્રેક્ટકૃત, લિપ્ઝિગ પ્રકાશિત, ૧૮૯૧ ની આવૃત્તિ.

૨. ઉદાહરણાર્થ—

सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्ति ये।
चेतस्ते दीपमुत्सृज्य विनिघ्नन्ति तमोऽञ्जनैः ॥३७॥
विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयम्।
ते निबध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं बिसतन्तुभिः ॥३८॥
चित्तं चित्तस्य वाऽदूरं संस्थितं स्वशरीरकम्।
साधयन्ति समुत्सृज्य युक्तिं ये तान्हतान्विदुः ॥३९॥

યોગવાસિષ્ઠ–ઉપશમ પ્ર૦ સર્ગ ૯૩.

૩. આના ઉદાહરણમાં બૌદ્ધ ધર્મમાં બુદ્ધ ભગવાને તો શરૂઆતમાં કષ્ટપ્રધાન તપસ્યાનો આરંભ કરીને અંતમાં મધ્યમપ્રતિપદા માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો છે. જુઓ **बुद्धलीलासारसंग्रह**.

યોગશાસ્ત્ર—ઉપરના વર્ણનથી માલૂમ પડે છે કે યોગપ્રક્રિયાના વર્ણનવાળા નાના, મ્હોટા અનેક ગ્રન્થો છે. એ ઉપલબ્ધ તમામ ગ્રંથોમાં મહર્ષિ પતંજલિ કૃત યોગશાસ્ત્રનું સ્થાન ઉંચું છે. તેનાં ત્રણ કારણો છે.-(૧) ગ્રંથની સંક્ષિપ્તતા તથા સરલતા, (૨) વિષયની સ્પષ્ટતા તથા પૂર્ણતા, અને (૩) મધ્યસ્થભાવ તથા અનુભવસિદ્ધતા. એ જ કારણથી યોગદર્શન એ નામ સાંભળતાં સત્વર પાતંજલ યોગસૂત્રનું સ્મરણ થઇ આવે છે. શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યે પોતાના બ્રહ્મસૂત્ર-ભાષ્યમાં યોગદર્શનનો પ્રતિવાદ કરતી વખતે જે "अथ सम्यग्दर्शनाभ्युपायो योगः" એવો ઉલ્લેખ કર્યો[1] છે, તેથી એ બાબતમાં જરા પણ સંદેહ નથી રહેતો કે તેઓની સામે પાતંજલ યોગશાસ્ત્રથી જૂદું બીજું કોઇ યોગશાસ્ત્ર રહેલ હોવું જોઇએ કારણ કે પાતંજલ યોગશાસ્ત્રની શરૂઆત "अथ योगानुशासनम्" એ સૂત્રથી થાય છે, અને ઉક્ત ભાષ્યોલ્લિખિત વાક્યમાં પણ ગ્રન્થારંભ સૂચક શબ્દ છે. યદ્યપિ ઉક્ત ભાષ્યમાં અન્યત્ર પણ યોગસંબંધી બે[2] ઉલ્લેખો છે, જેમાં એક તો પાતંજલ યોગશાસ્ત્રનું

જૈનશાસ્ત્રમાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિએ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં "उसासं ण णिरुंभइ" ૧૫૨૦ ઇત્યાદિ ઉક્તિથી હઠયોગનું જ નિરાકરણ કરેલ છે. શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે પણ પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં "तन्नाप्नोति मनः स्वास्थ्यं प्राणायामैः कदर्थितम्, प्राणस्यायमने पीडा तस्यां स्यात् चित्तविप्लवः ॥" ઇત્યાદિ ઉક્તિથી એજ વાતને બતાવેલ છે. શ્રીયશોવિજયજીએ પણ પાતંજલ યોગસૂત્રની પોતાની વૃત્તિમાં (૧-૩૪) પ્રાણાયામને યોગનું અનિશ્ચિત સાધન કહીને હઠયોગનું જ નિરસન કરેલ છે.

૧. બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય ૨-૧-૩.

૨. स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः" બ્રહ્મસૂત્ર ૧-૩-૩૩ ભાષ્યગત. योगशास्त्रप्रसिद्धाः मनसः पञ्च वृत्तयः परिगृह्यन्ते प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयो नाम २-४-१२ ભાષ્યગત.

૪. વાસુદેવ શાસ્ત્રી અભ્યંકરે પોતાના બ્રહ્મસૂત્રના મરાઠી અનુવાદના પરિશિષ્ટમાં ઉક્ત બે ઉલ્લેખોનો યોગસૂત્રરૂપથી નિર્દેશ કરેલ છે; કિન્તુ "अथ सम्यग्दर्शनाभ्युपायो योगः" આ ઉલ્લેખના સંબંધમાં ક્યાંય પણ ઉહાપોહ કરેલ નથી.

અવિકલ સૂત્ર[1] જ છે, અને બીજો ઉલ્લેખ ત્હેનું અવિકલ સૂત્ર નહિ પણ ત્હેના સૂત્ર સાથે કંઈક મળતો આવે[2] છે. તથાપિ "**अथ सम्यग्दर्शनाभ्युपायो योगः**" એ ઉલ્લેખની શબ્દરચના અને સ્વતંત્રતા તરફ ધ્યાન દેતાં એમ સ્પષ્ટ કહેવું પડે છે કે પાછળના બે ઉલ્લેખો પણ તેજ ભિન્ન યોગશાસ્ત્રના હોવા જોઇએ, જેનો અંશ "**अथ सम्यग्दर्शनाभ्युपायो योगः**" એ વાક્ય માનવામાં આવે. ગમે તેમ હોય, આજે આપણા સામે તો પતંજલિનું જ યોગશાસ્ત્ર છે, અને તે સર્વપ્રિય છે. તે માટે બહુ સંક્ષેપમાં પણ ત્હેનો બાહ્ય તથા આંતરિક પરિચય કરાવવો અસ્થાને નહિ ગણાય.

આ યોગશાસ્ત્રના ચાર પાદ અને કુલ સૂત્ર ૧૯૫ છે. પહેલા પાદનું નામ સમાધિ, બીજાનું સાધન, ત્રીજાનું વિભૂતિ અને ચોથાનું નામ કૈવલ્યપાદ છે. પ્રથમ પાદમા મુખ્યપણે યોગનું સ્વરૂપ, ત્હેના ઉપાય અને ચિત્તસ્થિરતાના સાધનો વર્ણવાગેલ છે. બીજા પાદમાં ક્રિયાયોગ, આઠ યોગાંગ, ત્હેના ફળ અને ચતુર્વ્યૂહનું[3] મુખ્ય વર્ણન છે. ત્રીજા પાદમાં યોગજન્ય વિભૂતિઓની પ્રધાનતા છે. અને ચોથા પાદમાં પરિણામવાદનું સ્થાપન, વિજ્ઞાનવાદનું નિરાકરણ તથા કૈવલ્ય અવસ્થાના સ્વરૂપનું મુખ્ય વર્ણન છે.

મહર્ષિ પતંજલિએ પોતાના યોગશાસ્ત્રની રચના સાંખ્યસિદ્ધાંત ઉપર કરેલ છે. તેથી ત્હેના પ્રત્યેક પાદના અન્તમાં "**योगशास्त्रे सांख्यप्रवचने**" ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ મળે છે. "**सांख्यप्रवचने**" એમ વિશેષણ સ્પષ્ટ ધ્વનિત કરે છે કે સાંખ્ય સિવાય અન્ય દર્શનના સિદ્ધાન્તોના આધારે રચાયેલા યોગશાસ્ત્રો તે વખતે વિદ્યમાન હતાં અગર તો રચાતા હતા. આ યોગશાસ્ત્ર ઉપર નાના મોટા અનેક ટીકાગ્રન્થો[4] છે, પણ વ્યાસકૃત ભાષ્ય અને વાચસ્પતિકૃત ટીકાથી ત્હેની ઉપાદેયતા બહુ વધી ગએલી છે.

વિચાર કરતા સમસ્ત દર્શનોના અંતિમ સાધ્યના સંબંધમાં

---

૧. સરખાવો પા. ૨, સૂ. ૪૪. ૨. સરખાવો પા. ૧, સૂ. ૨. ૩. હેય, હેતુ, હાન, હાનોપાય એ ચતુર્વ્યૂહ કહેવાય છે. તેનું વર્ણન સૂત્ર ૧૬–૨૬ સુધીમાં છે. ૪. વ્યાસકૃત ભાષ્ય, વાચસ્પતિકૃત તત્ત્વવૈશારદી ટીકા, ભોજદેવકૃત રાજમાર્તંડ, નાગોજી ભટ્ટકૃત વૃત્તિ, વિજ્ઞાનભિક્ષુકૃત વાર્તિક, યોગચંદ્રિકા, મણિપ્રભા, ભાવાગણેશીય વૃત્તિ, બાલરામોદાસીન કૃત ટિપ્પણ આદિ.

બે પક્ષ નજરે પડે છે. પ્રથમ પક્ષનું અંતિમ સાધ્ય શાશ્વત સુખ નથી. તેનું માનવું છે કે મોક્ષમાં શાશ્વત સુખ નામક કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી. તેમાં જે કાંઈ છે તે ફક્ત દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ. બીજો પક્ષ શાશ્વતિક સુખપ્રાપ્તિને જ મોક્ષ માને છે. એવો મોક્ષ થઈ ગયા પછી દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ સ્વયમેવ થઈ જાય છે. વૈશેષિક, ન્યાય.[1] સાંખ્ય,[2] યોગ[3] અને બૌદ્ધ[4] દર્શનો પ્રથમ પક્ષનાં અનુગામી છે. વેદાંત[5] અને જૈનદર્શન,[6] બીજા પક્ષના અનુગામી છે.

યોગશાસ્ત્રનો વિષય-વિભાગ તેના અંતિમ સાધ્ય પ્રમાણે જ છે. તેમાં ગૌણ અને મુખ્ય રીતે અનેક સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન છે. પણ તે બધાનું સંક્ષેપમાં વર્ગીકરણ કરીએ તો તેના ચાર વિભાગ થઈ જાય છે: ૧. હેય, ૨. હેય-હેતુ, ૩. હાન અને ૪. હાનોપાય. આ વર્ગીકરણ સૂત્રકારે પોતે જ કરેલું છે. અને તેથી જ ભાષ્યકારે યોગશાસ્ત્રને ચતુર્વ્યૂહાત્મક[7] કહેલ છે. ન્યાયસૂત્રમાં પણ આ જ વર્ગીકરણ છે. બુદ્ધ ભગવાને એ જ ચતુર્વ્યૂહને આર્ય-સત્ય કહેલ છે. અને યોગશાસ્ત્ર-ગત આઠ યોગાંગોની પેઠે તેઓએ ચતુર્થ આર્ય સત્યના સાધન રૂપે આર્ય અષ્ટાંગમાર્ગનો[8] ઉપદેશ કરેલ છે.

---

૧. "तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः" ન્યાય દર્શન ૧-૧-૨૨.

૨. ઈશ્વરકૃષ્ણ કારિકા ૧.

૩. તેમાં હાન તત્ત્વ માનીને દુઃખના આત્યન્તિક નાશને જ હાન કહેલ છે.

૪. બુદ્ધ ભગવાનના ત્રીજા નિરોધ નામક આર્યસત્યનો મતલબ દુઃખનો અભાવ એ જ છે.

૫. વેદાન્ત દર્શનમાં બ્રહ્મને સચ્ચિદાનંદરૂપ માનેલ છે, એ જ માટે તેમાં નિત્ય સુખની અભિવ્યક્તિનું નામ જ મોક્ષ છે.

૬. જૈન દર્શનમાં પણ આત્માને સુખસ્વરૂપ માનેલ છે, તે માટે મોક્ષમાં સ્વાભાવિક સુખની અભિવ્યક્તિ જ તે દર્શનને માન્ય છે.

૭. यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहम्—रोगो रोगहेतुरारोग्यं भैषज्यमिति, एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव। तद्यथा—संसारः संसारहेतुः मोक्षो मोक्षोपाय इति। तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः। प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः। संयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्हानम्। हानोपायः सम्यग्दर्शनम्। પા. ૨, સૂ. ૧૫ ભાષ્ય.

દુઃખ એ હેય[2] છે, અવિદ્યા[3] એ હેયનો હેતુ છે, દુઃખનો આત્યંતિક નાશ એ હાન[4] છે અને વિવેક-ખ્યાતિ એ હાનનો[5] ઉપાય છે.

ઉપર્યુક્ત વર્ગીકરણ કરતાં બીજી રીતે પણ યોગશાસ્ત્રનો વિષય-વિભાગ કરી શકાય છે, જેથી તેનાં મંતવ્યોનું જ્ઞાન વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શકે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે—૧. હાતા, ૨. જગત્, ૩. ઈશ્વર અને ૪ સંસાર-મોક્ષનું સ્વરૂપ તથા તેનાં કારણો.

૧. દુઃખથી છુટકારો મેળવનાર દ્રષ્ટા અર્થાત્ ચેતનનું નામ હાતા છે. યોગશાસ્ત્રમાં સાંખ્ય,[6] વૈશેષિક,[7] ન્યાય, બૌદ્ધ, જૈન[8] અને પૂર્ણપ્રજ્ઞ (મધ્વ)[9] દર્શનની પેઠે દ્વૈતવાદ એટલે અનેક ચેતન માનવામાં આવ્યા[10] છે.

યોગશાસ્ત્ર જૈનદર્શનની પેઠે[11] ચેતનને દેહપ્રમાણ અર્થાત્ મધ્યમ

---

૧ સમ્યગ્ દૃષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાચા, સમ્યક્ કર્માન્ત, સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ. बुद्धलीलासारसंग्रह પૃ ૧૫૦

૨ "हेयं दुःखमनागतम्" ૨-૧૬ યો. સૂ.

૩. "द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः" ૨-૧૭ "तस्य हेतुरविद्या" ૨-૨૪ યો. સૂ. ૪-"तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम्" ૨-૨૫ યો. સૂ. ૫.-"विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः" ૨-૨૬ યો. સૂ. ૬.-पुरुषबहुत्वं सिद्धं" સાંખ્યકારિકા ૧૮. ૭-"व्यवस्थातो नाना" ૩-૨-૨૦ વૈશેષિક દર્શન ૮ "पुद्गलजीवास्त्वनेकद्रव्याणि" ૫-૫ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર-ભાષ્ય. ૯—

जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा ।
जीवभेदं मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा ॥
मिथश्च जडभेदो य प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।
सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् ॥

(सर्वदर्शनसंग्रह: पूर्णप्रज्ञदर्शन.

૧૦ "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्" ૨-૨૨ યો. સૂ.

૧૧. "असंख्येयभागादिषु जीवानाम्" १५; प्रदेशसंहारविसर्गाभ्यां प्रदीपवत्" તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૫, ૧૬.

પરિમાણવાળો નથી સ્વીકારતું, અને મધ્વસંપ્રદાયની જેમ અણુ-પ્રમાણ પણ નથી માનતું;[1] કિંતુ તે સાંખ્ય[2], વૈશેષિક[3], ન્યાય અને શાંકરવેદાન્તની[4] જેમ ચેતનને વ્યાપક સ્વીકારે[5] છે.

તેવી જ રીતે યોગશાસ્ત્ર જૈનદર્શનની જેમ[6] ચેતનને પરિણામિનિત્ય નથી માનતું, અને બૌદ્ધદર્શનની જેમ તે ચેતનને ક્ષણિક અનિત્ય પણ નથી માનતું; કિંતુ સાંખ્ય આદિ ઉક્ત શેષ દર્શનોની જેમ[7] તે ચેતનને કૂટસ્થ-નિત્ય માને[8] છે.

૨. ઈશ્વરના સંબંધમાં યોગશાસ્ત્રનો મત સાંખ્યદર્શનથી જુદો છે. સાંખ્યદર્શન નાના ચેતનો ઉપરાંત ઈશ્વરનો અંગીકાર નથી કરતું,[9] પણ યોગશાસ્ત્ર કરે છે. યોગશાસ્ત્ર-સંમત ઈશ્વરનું સ્વરૂપ ન્યાય

---

૧. જુઓ "उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्" બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૪-૧૯ પૂર્ણપ્રજ્ઞભાષ્ય. મહાદેવ શાસ્ત્રી કૃત મરાઠી શાંકરભાષ્ય, અનુવાદ ભાગ ૪, પૃ. ૬૫૩, ટિપ્પણ ૮૨.

૨. "निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥ સાં. સૂ. ૧-૪૯ निष्क्रियस्य विभोः पुरुषस्य गत्यसम्भवात्-ભાષ્ય, વિજ્ઞાનભિક્ષુ.

૩. विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मा ७-१-२२, વૈ૦ દ૦.

૪. જુઓ બ્ર. સૂ. ૨-૩-૨૯ ભાષ્ય.

૫. એ માટે કે યોગશાસ્ત્ર આત્મસ્વરૂપના વિષયમાં સાંખ્યસિદ્ધાન્તાનુસારી છે.

૬. "नित्यावस्थितान्यरूपाणि" ३ "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्" २९ "तद्भावाव्ययं नित्यम्" ३० તત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૫, ભાષ્ય સહિત.

૭. જુઓ ઈ. કૃ. કારિકા ૬૩, સાંખ્યતત્વકૌમુદી; જુઓ ન્યાય દર્શન ૪-૧-૧૦; જુઓ બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૧-૧૪, ૨-૧-૨૭ શાંકરભાષ્ય સહિત.

૮. જુઓ યોગસૂત્ર "सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्य अपरिणामित्वात् ४-१८; "चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाऽकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्" ४-२२ તથા "द्वयी चेयं नित्यता कूटस्थनित्यता, परिणामिनित्यता च। तत्र कूटस्थनित्यता पुरुषस्य, परिणामिनित्यता गुणानाम्॥" ઇત્યાદિ ૪-૩૩ ભાષ્ય.

૯. જુઓ સાંખ્ય સૂત્ર. ૧

[illegible] છે.
[illegible]

[illegible]

[illegible] છે.
[illegible] છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

વૈદિક આદિ દર્શનોમાં મનાયેલ ઈશ્વરના સ્વરૂપથી કંઈક જુદું છે. યોગશાસ્ત્રે ઈશ્વરને એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તથા શાસ્ત્રોપદેશક માનેલ છે તો પણ તેણે ન્યાય આદિ દર્શનોની જેમ ઈશ્વરમાં નિત્યજ્ઞાન નિત્યઇચ્છા અને નિત્યકૃતિનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારી તેના સ્થાનમાં સત્ત્વગુણનો પરમ પ્રકર્ષ માની તે દ્વારા જગત્-ઉદ્ધાર આદિની બધી વ્યવસ્થા ઘટાવી દીધી[1] છે.

૩. યોગશાસ્ત્ર એ જગતને જૈન, વૈશેષિક, નૈયાયિક દર્શનોની જેમ પરમાણુ-પરિણામરૂપ નથી માનતું, તેમ જ શાંકરવેદાન્તની જેમ તે જગતને બ્રહ્મ-વિવર્ત યા બ્રહ્મ-પરિણામરૂપ પણ નથી માનતું, તેવી રીતે બૌદ્ધદર્શનની જેમ તે જગતને શૂન્ય યા વિજ્ઞાનાત્મક નથી માનતું; કિંતુ સાંખ્યદર્શનની જેમ તે જગતને પ્રકૃતિ-પરિણામરૂપ અને અનાદિ અનન્ત પ્રવાહ સ્વરૂપ માની લે છે.

૪. યોગશાસ્ત્રમાં વાસના ક્લેશ અને કર્મનું નામ જ સંસાર છે. તથા વાસના આદિનો અભાવ અર્થાત્ ચેતનના સ્વરૂપાવસ્થાનનું નામ જ મોક્ષ[2] છે. તેમાં સંસારનું મુખ્ય કારણ અવિદ્યા અને મોક્ષનું મુખ્ય કારણ સમ્યગ્દર્શન (યોગજન્ય વિવેકખ્યાતિ) મનાયેલ છે.

મહર્ષિ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાલતા—પ્રથમ એ કહેવામાં આવ્યું છે કે સાંખ્યસિદ્ધાન્ત અને સાંખ્યપ્રક્રિયાને લઈને પતંજલિએ પોતાનું યોગશાસ્ત્ર રચેલ છે, છતાં તેઓમાં એક એવી વિશેષતા (દૃષ્ટિવિશાલતા) જણાય છે કે જે અન્ય દાર્શનિક વિદ્વાનોમાં બહુ જ ઓછી દેખાય છે. એ જ વિશેષતાને લીધે તેઓનું યોગશાસ્ત્ર જાણે કે સર્વદર્શન-સમન્વય હોય તેમ જણાય છે. 'દાખલાર્થ' સાંખ્યના નિરીશ્વરવાદને નૈયાયિક વૈશેષિક આદિ દર્શનો દ્વારા નિરસ્ત થએલો જોઈ તેમ જ સાધારણ લોકસ્વભાવનું વલણ ઈશ્વરોપાસના તરફ વિશેષ પ્રમાણમાં જોઈ અધિકારિ-ભેદ તથા રુચિ-વિચિત્રતાનો વિચાર કરીને પતંજલિએ પોતાના યોગમાર્ગમાં ઈશ્વરોપાસનાને પણ સ્થાન[3] આપ્યું.

---

૧. યદ્યપિ આ વ્યવસ્થા મૂળ યોગસૂત્રમાં નથી, પરંતુ ભાષ્યકારે તથા ટીકાકારે આનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. જુઓ પાતંજલ યો. સૂ. પા. ૧, સૂ. ૨૪ ભાષ્ય તથા ટીકા.

૨. तदा द्रष्टुः स्वरूपावस्थानम् १-३ યોગસૂત્ર.

૩. "ईश्वरप्रणिधानाद्वा" १-२३. ,,

વૈદિક, નૈયાયિક આદિની ઈશ્વરવિષયક માન્યતાઓ અને શાખા-શૈવોની ઈશ્વરવિષયક ધારણાનો યોગમાર્ગમાં ઉપયોગ કરીને જ પતંજલિ ચૂપ ન રહ્યા, પણ તેઓએ જે વૈદિકેતર દર્શનના સિદ્ધાન્ત તથા પ્રક્રિયા યોગમાર્ગમાં સરેખા ઉપયોગી જણાયાં તેનો પણ પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં બહુ ઉદારતાપૂર્વક સંગ્રહ કર્યો. જો કે બૌદ્ધ વિદ્વાન

जितेन्द्रिया जितक्रोधा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥
चारिसञ्जीवनीचारन्याय एष सतां मतः ।
नान्यथात्रेष्टसिद्धिः स्याद्विशेषेणादिकर्मणाम् ॥
गुणाधिक्यपरिज्ञानाद्विशेषेऽप्येतदिष्यते ।
अद्वेषेण तदन्येषां वृत्ताधिक्ये तथात्मनः ॥

યોગબિન્દુ, શ્લો. ૧૬–૨૦

જેઓ વિશેષદર્શી હોય છે, તેઓ તો ખાસ પ્રતીક અને ખાસ પ્રકારની ઉપાસના સ્વીકારવા છતાં અન્ય પ્રતીક અને અન્ય પ્રકારની ઉપાસના સ્વીકારનાર પ્રત્યે જરા પણ દ્વેષ નથી રાખતા; પરંતુ જેઓ ધર્મ[illegible] પ્રથમાધિકારી હોય છે તેઓ તો પ્રતીક અને ઉપાસનાભેદના વ્યામોહને લીધે અંદરોઅંદર તકરાર કરી લડી મરે છે એ અનિષ્ટ [illegible] કરવા માટે જ શ્રીમાન્ હરિભદ્ર સૂરિએ [illegible] પ્રથમ [illegible] અધિકારી માટે સકળ દેવોની ઉપાસનાને લાભદાયક [illegible] સ્થાન [illegible] સ્પષ્ટ કરેલ છે. આ પ્રયત્નનું અનુકરણ શ્રી [illegible] પણ પોતાની "પૂર્વસેવાદ્વાત્રિંશિકા" "આ[illegible]" આદિ કૃતિઓમાં કરેલ છે. એકદેશીય સમ્પ્રદાયાભિનિવેશના [illegible] નમાવવા માટે "ચારિસંજીવની–ચાર [illegible]" [illegible] અનેક આચાર્યોએ કર્યો છે. તે ન્યાય [illegible] અનેક [illegible] છે.

તે ન્યાયમાં [illegible] [illegible]નો ઉપનય શ્રી જ્ઞાનવિમળ [illegible] પોતાના ગુજરાતી ટબામાં બહુ સારી રીતે [illegible] જાણવા લાયક છે. તેનો ભાવ સંક્ષેપમાં [illegible] પ્રમાણે છે:

કોઈ સ્ત્રીએ પોતાની સખીને કહ્યું કે મારો પતિ મારા વશ ન હોવાથી મને બહુ દુઃખ છે. એ સાંભળી તે આગન્તુક સખીએ કોઈ જડી બુટી ખવરાવી તેણીના પતિને બળદ બનાવી દીધો, અને તે પોતાના સ્થાને ચાલી ગઈ. પતિ બળદ થઈ જવાથી તેની સ્ત્રી

(૨) [illegible]

[illegible] "તત્ત્વાર્થ" અ. ૧-૨૩.

[illegible] (તત્ત્વાર્થ [illegible]) [illegible] "[illegible]"

[illegible] છે. [illegible] તત્ત્વાર્થ [illegible] છે.

[illegible] છે. [illegible] તત્ત્વાર્થ અ. ૬-૬.

૫. આ [illegible] ૩-૪૪ માં છે. તેના સ્થાનમાં [illegible] " [illegible] " શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. જુઓ તત્ત્વાર્થ અ. [illegible]

૬. આ [illegible] ૩-૩૯ માં છે. [illegible] શબ્દ ઘણો પ્રસિદ્ધ છે. તત્ત્વાર્થમાં પણ એનો ઉપયોગ [illegible] છે. જુઓ અ. [illegible] ભાષ્ય.

૭. આ શબ્દ [illegible] (૩-૪૧) માં પ્રયુક્ત છે. એના સ્થાનમાં જૈન પ્રયોગ "[illegible]" એવો શબ્દ મળે છે. જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ. ૮-૧૨) ભાષ્ય.

સમ્યગ્જ્ઞાન,[11] સમ્યગ્દર્શન,[12] સર્વજ્ઞ,[13] ક્ષીણક્લેશ,[14] ચરમદેહ[15] આદિ શબ્દો.

(૨) પ્રસુપ્ત–તનુ આદિ[16]ક્લેશાવસ્થા, પાંચ યમ,[17]યોગજન્ય વિભૂતિ,[18] સોપક્રમ નિરુપક્રમ કર્મનું સ્વરૂપ,[19] તથા તેનાં દૃષ્ટાન્તો

---

૮. યોગસૂત્ર (૨–૨૭) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ. ૬–૧૪).

૯. જુઓ યોગસૂત્ર (૨–૨૭) ભાષ્ય, તથા દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિ, ગાથા ૧૮૬.

૧૦. જુઓ યોગસૂત્ર (૨–૨૭) ભાષ્ય, તથા આવશ્યક નિર્યુક્તિ, ગાથા. ૯૫૩.

૧૧. યોગસૂત્ર (૨–૨૮) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ. ૧–૧).

૧૨. યોગસૂત્ર (૬–૧૫) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ. ૧–૨).

૧૩. યોગસૂત્ર (૩–૪૯) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ. ૩–૪૯).

૧૪. યોગસૂત્ર (૧–૪) ભાષ્ય, જૈનશાસ્ત્રમાં બહુધા "ક્ષીણમોહ" "ક્ષીણકષાય" શબ્દ મળે છે. જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ. ૯–૩૮).

૧૫. યોગસૂત્ર (૨–૪) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ. ૨–૫૨).

૧૬. પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર આ ચાર અવસ્થાઓનું વર્ણન યોગસૂત્ર (૨–૪) માં આવે છે. જૈનશાસ્ત્રમાં તે જ ભાવ મોહનીય કર્મની સત્તા, ઉપશમ ક્ષયોપશમ, વિરોધી પ્રકૃતિના ઉદયાદિકૃત વ્યવધાન અને ઉદયાવસ્થાના વર્ણન રૂપથી વર્તમાન છે. જુઓ યોગસૂત્ર (૨–૪) ના [illegible] વૃત્તિ.

૧૭. પાંચ યમનું વર્ણન [illegible] અહિંસાસત્ય આદિ [illegible] છે, પરંતુ પરિભાષા " जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् " (યોગસૂત્ર ૨–૩૧) અ. [illegible] દશવૈકાલિક અધ્યયન ૪ આદિ જૈનશાસ્ત્ર. [illegible]

૧૮. યોગસૂત્રના ત્રીજા પાદમાં વિભૂતિઓનું વર્ણન છે, તે વિભૂતિઓ બે પ્રકારની છે: (૧) [illegible] (૨) [illegible] અતીત–અનાગત જ્ઞાન, [illegible], પૂર્વજન્મજ્ઞાન, [illegible], [illegible] આદિ [illegible] વિભૂતિઓ છે. [illegible] [illegible] [illegible] આદિ [illegible] [illegible] વિભૂતિઓ છે. [illegible] આદિ, [illegible], [illegible], [illegible] આદિ [illegible] છે. [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]

સમ્યગ્જ્ઞાન,[૧૧] સમ્યગ્દર્શન,[૧૨] સર્વજ્ઞ,[૧૩] ક્ષીણક્લેશ,[૧૪] ચરમદેહ[૧૫] આદિ શબ્દો.

(૨) પ્રસુપ્ત-તનુ આદિ[૧૬]ક્લેશાવસ્થા, પાંચ યમ,[૧૭]યોગજન્ય વિભૂતિ,[૧૮] સોપક્રમ નિરુપક્રમ કર્મનું સ્વરૂપ,[૧૯] તથા ત્હેનાં દૃષ્ટાન્તો

---

૮. યોગસૂત્ર (૨-૨૭) ભાષ્ય, તત્વાર્થ (અ. ૧-૧૪).

૯. જુઓ યોગસૂત્ર (૨-૨૭) ભાષ્ય, તથા દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિ, ગાથા ૧૮૯.

૧૦. જુઓ યોગસૂત્ર ([illegible]) ભાષ્ય, તથા આવશ્યક નિર્યુક્તિ, ગાથા. [illegible]

૧૧. યોગસૂત્ર ([illegible]) ભાષ્ય તત્વાર્થ (અ. ૧-૧).

૧૨. યોગસૂત્ર ([illegible]) ભાષ્ય, તત્વાર્થ (અ. ૧-૨).

૧૩. યોગસૂત્ર (૩-[illegible]) ભાષ્ય, તત્વાર્થ (અ. ૩-૪૯).

૧૪. યોગસૂત્ર ([illegible]) ભાષ્ય, જૈનશાસ્ત્રમાં બહુધા "ક્ષીણ[illegible]" ' ક્ષીણકષાય ' શબ્દ મળે [illegible] જુઓ તત્વાર્થ (અ. ૯-૩૮).

૧૫. યોગસૂત્ર ([illegible]) ભાષ્ય, તત્વાર્થ (અ. ૨-૫૨).

૧૬. [illegible] ચાર અવસ્થાઓનું [illegible] યોગસૂત્ર [illegible] છે. જૈનશાસ્ત્રમાં તે જ [illegible] વિરોધી પ્રકૃતિનું [illegible] વર્તમાન છે. જુઓ. યોગસૂત્ર [illegible]

૧૭. [illegible] અન્વેષણ છે, પરંતુ [illegible] जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् [illegible] અધ્યયન [illegible] આવે છે.

૧૮. [illegible] યોગસૂત્ર [illegible] છે, તે [illegible]

[illegible]

માટે એકતાનો માર્ગ ખુલ્લો[1] મૂક્યો છે. જૈન વિદ્વાન્ યશોવિજય વાચકે હરિભદ્રસૂરિએ સૂચવેલ એકતાના માર્ગને વિશેષ વિશાળ બનાવી પતંજલિના યોગસૂત્રને જૈન-પ્રક્રિયા પ્રમાણે સમજાવવાનો સ્વલ્પ કિન્તુ મર્મસ્પર્શી પ્રયાસ કર્યો છે.[2] એટલું જ નહિં બલ્કે તેઓએ પોતાની બત્રીશીઓમાં પતંજલિના યોગસૂત્રગત કેટલાક વિષયો ઉપર ખાસ બત્રીશીઓ[3] રચી છે. આ તમામ વાતોને સંક્ષેપમાં જણાવવાનો ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે મહર્ષિ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાળતા એટલી અધિક હતી કે સમગ્ર દાર્શનિક તેમજ સામ્પ્રદાયિક વિદ્વાનો યોગશાસ્ત્ર નિકટ આવતાં જ પોતાનો સામ્પ્રદાયિક અભિનિવેશ ભૂલી ગયા; અને એકરૂપ પોતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. એમાં જરાય સંશય નથી કે મહર્ષિ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાળતા એ તેઓના વિશિષ્ટ યોગાનુભવનું જ ફળ છે, કારણ કે જ્યારે કોઈ પણ મનુષ્ય શબ્દજ્ઞાનની પ્રાથમિક ભૂમિકાથી આગળ વધે છે ત્યારે તે શબ્દનું પૂંછડું ન ખેંચતાં ચિન્તાજ્ઞાન અને ભાવનાજ્ઞાનના[4] ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક એકતાવાળા પ્રદેશમાં અભેદ આનંદનો અનુભવ કરે છે.

આચાર્ય હરિભદ્રની યોગમાર્ગમાં નવીન દિશા—શ્રી હરિભદ્ર સૂરિની ગણના પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યોમાં છે. તેઓની બહુશ્રુતતા, સર્વતોમુખી પ્રતિભા, મધ્યસ્થતા અને સમન્વય શક્તિનો પૂર્ણ પરિચય કરાવવાનો અહિં પ્રસંગ નથી. તે માટે જિજ્ઞાસુ મહાશય ઉક્ત આચાર્યશ્રીની કૃતિઓ જોઈ લે. હરિભદ્ર સૂરિની શતમુખી પ્રતિભાના સ્રોતો તેઓના રચેલા ચાર[5] અનુયોગવિષયક ગ્રંથોમાં જ

---

૧. જુઓ યોગબિન્દુ શ્લો. ૪૧૮, ૪૨૦.

૨. જુઓ તેમની બનાવેલ પાતંજલસૂત્રવૃત્તિ.

૩. જુઓ પાતંજલ યોગલક્ષણવિચાર, ઈશાનુગ્રહવિચાર, યોગાવતાર, ક્લેશહાનોપાય અને યોગમાહાત્મ્ય દ્વાત્રિંશિકા.

૪. શબ્દ, ચિન્તા તથા ભાવનાજ્ઞાનનું સ્વરૂપ શ્રી યશોવિજયજીએ અધ્યાત્મોપનિષદમાં લખેલ છે, જે આધ્યાત્મિક લોકોને જોવા યોગ્ય છે. અધ્યાત્મોપનિષદ્ શ્લો. ૬૫, ૭૪.

૫. દ્રવ્યાનુયોગવિષયક ધર્મસંગ્રહણી આદિ ૧, ગણિતાનુયોગ-વિષયક ક્ષેત્રસમાસટીકા આદિ ૨. ચરણકરણાનુયોગવિષયક પંચવસ્તુ, ધર્મબિન્દુ આદિ ૩, ધર્મકથાનુયોગવિષયક સમરાઇચ્ચકહા આદિ ૪ ગ્રન્થ મુખ્ય છે.

એ જ વિચારસમતાને લીધે શ્રીમાન્ હરિભદ્ર જેવા આચાર્યોએ મહર્ષિ પતંજલિ પ્રત્યે પોતાનો હાર્દિક આદર વ્યક્ત કરી સ્વીય યોગ-ગ્રંથોમાં ગુણગ્રાહકતાનો પૂર્ણ રીતે નિર્ભય પરિચય કરાવ્યો છે;[૨૨]અને સ્થળે સ્થળે પતંજલિના યોગશાસ્ત્રગત ખાસ સાંકેતિક શબ્દોનું જૈન સંકેતો સાથે મિલાન કરી સંકીર્ણ દૃષ્ટિવાળાઓને

संहतश्चिरेण शोषमुपयाति स एव च वितानितः सूर्यरश्मिवाय्वभिहतः क्षिप्रं शोषमुपयाति ॥ (અ. ૨-૫૨ ભાષ્ય).

૨૦. યોગબળથી યોગી જે અનેક શરીરોનું નિર્માણ કરે છે, તેનું વર્ણન યોગસૂત્ર (૪-૪) માં છે, આ જ વિષય વૈક્રિય-આહારક-લબ્ધિ રૂપથી જૈનગ્રન્થોમાં વર્ણિત છે.

૨૧. જૈનશાસ્ત્રમાં વસ્તુને દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ માનેલ છે. એ જ માટે તેનું લક્ષણ તત્વાર્થ (અ. ૫-૨૯) માં उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् " એવું કરેલ છે. યોગસૂત્ર (૩-૧૩, ૧૪) માં જે ધર્મધર્મીનો વિચાર છે તે ઉક્ત દ્રવ્યપર્યાયઉભયરૂપતા સિવા ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય આ ત્રિરૂપતાનું જ ચિત્રણ છે. ભિન્નતા ફક્ત બંનેમાં એટલી જ છે કે-યોગસૂત્ર સાંખ્ય સિદ્ધાન્તાનુસારી હોવાથી " ऋते चितिशक्तेः परिणामिनो भावाः" આ સિદ્ધાન્ત માનીને પરિણામવાદનો અર્થાત્ ધર્મલક્ષણાવસ્થા પરિણામનો ઉપયોગ ફક્ત જડભાગમાં અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં કરે છે, ચેતનમાં નહિ. અને જૈનદર્શન તો " सर्वे भावाः परिणामिनः " એવો સિદ્ધાન્ત માનીને પરિણામવાદ અર્થાત્ ઉત્પાદવ્યયરૂપ પર્યાયનો ઉપયોગ જડ, ચેતન બન્નેમાં કરે છે. આટલી ભિન્નતા હોવા છતાં પણ પરિણામવાદની પ્રક્રિયા બન્નેમાં એકસરખી છે.

૨૨. उक्तं च योगमार्गज्ञैस्तपोनिर्धूतकल्मषैः ।
भावियोगहितायोच्चैर्मोहदीपसमं वचः ॥

(યોગ બિં. શ્લો. ૬૬) ટીકા " उक्तं च निरूपितं पुनः योगमार्गज्ञैरध्यात्मविद्भिः पतञ्जलिप्रभृतिभिः " ॥ पतञ्जलिः प्रधानः सच्छ्राद्धः शीलवान् योगतत्परः । जानात्यतीन्द्रियानर्थांस्तथा चाह महामतिः (યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લો. ૧૦૦) ટીકા तथा चाह महामतिः पतञ्जलिः ' એવો જ ભાવ ગુણગ્રાહી શ્રીયશોવિજયજીએ પોતાની યોગાવતારદ્વાત્રિંશિકામાં પ્રકાશિત કરેલ છે. જુઓ-શ્લો૦ ૨૦ ટીકા.

ધારા અને વસ્તુ યોગબિંદુથી પણ ભિન્ન છે. એ રીતે વિચાર કરી જોતાં એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે હરિભદ્રસૂરિએ એક જ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનું ચિત્ર જુદા ગ્રન્થોમાં જુદી જુદી વસ્તુનો ઉપયોગ કરી ત્રણ પ્રકારે ખેંચેલું છે.

કાલની અપરિમિત વિસ્તીર્ણ નદીમાં વાસનારૂપ સંસારનો ગંભીર પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, જેનો પ્રથમ છેડો (મૂળ) અનાદિ છે અને બીજો (ઉત્તર) છેડો સાન્ત છે. તેથી મુમુક્ષુઓ માટે સૌથી પહેલાં એ પ્રશ્ન ઘણો જ મહત્ત્વનો છે, કે ઉક્ત અનાદિ પ્રવાહમાં આધ્યાત્મિક વિકાસની શરૂઆત ક્યારથી સંભવે છે? અને તે શરૂઆત વખતે આત્માનાં લક્ષણો કેવાં હોય છે? જે લક્ષણોથી પ્રારંભિક આત્મ-વિકાસ જાણી શકાય, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્યે યોગબિંદુમાં આપ્યો છે. તેઓ કહે છે કે "જ્યારે આત્માના ઉપર મોહનો પ્રભાવ ઘટવાનો આરંભ થાય છે ત્યારથી જ આધ્યાત્મિક વિકાસનો સૂત્રપાત થઈ જાય છે. આ સૂત્રપાતનો પૂર્વવર્તી સમય જે આધ્યાત્મિક વિકાસ રહિત હોય છે, તે જૈનશાસ્ત્રમાં અચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્તના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને ઉત્તરવર્તી સમય કે જે આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમવાળો હોય છે તે ચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્તના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત અને ચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત એ બે કાળના પરિમાણ વચ્ચે સિંધુ[1] અને બિંદુ જેટલું અંતર હોય છે. જે આત્માનો સંસારપ્રવાહ ચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલો બાકી રહે છે, તે આત્માને જૈન પરિભાષામાં અપુનર્બંધક અને સાંખ્યપરિભાષામાં નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે.[2] અપુનર્બંધક યા નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ આત્માનો આંતરિક પરિચય એટલો જ છે કે તેવા આત્માના ઉપર મોહનું દબાણ ઓછું થઈ ઉલટું મોહના ઉપર તેવા આત્માનું દબાણ શરૂ થાય છે. એ જ આધ્યાત્મિક વિકાસનું બીજારોપણ છે. અહીંથી જ યોગમાર્ગનો આરંભ થઈ જવાને લીધે તેવા વિકાસગામી આત્માની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં સરળતા, ઉદારતા, નમ્રતા, પરોપકારપરાયણતા આદિ સદાચાર યથાર્થ રૂપમાં નજરે પડે છે, જે તેવા વિકાસગામી આત્માનો બાહ્ય પરિચય લેખાય." આટલો ઉત્તર આપી આચાર્યે યોગમાર્ગની શરૂઆ-

---

૧. જુઓ મુક્ત્યદ્વેષપ્રાધાન્યદ્વાત્રિંશિકા ૨૮.
૨. જુઓ યોગબિંદુ ૧૭૮, ૨૦૧.

નહિ' બલ્કે જૈન ન્યાય તથા ભારતવર્ષીય તત્કાલીન સમગ્ર દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોની ચર્ચાવાળા[1] તેઓના ગ્રંથોમાં પણ પ્રવાહિત થયેલા નજરે પડે છે. એટલું કરીને જ તેઓની પ્રતિભા મૌન ન રહી તેણે યોગમાર્ગમાં એક એવી દિશા બતાવી જે ફક્ત જૈન યોગસાહિત્યમાં જ નહિ, કિન્તુ આર્યજાતિય સંપૂર્ણ ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાં નવી વસ્તુ છે. જૈનશાસ્ત્રમાં આધ્યાત્મિક વિકાસનું વર્ણન ચૌદ ગુણસ્થાન રૂપમાં, ચાર ધ્યાન રૂપમા અને બહિરાત્મા આદિ ત્રણ અવસ્થાઓના રૂપમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તે જ આધ્યાત્મિક વિકાસનું વર્ણન હરિભદ્ર સૂરિએ યોગરૂપમા કરેલુ છે, પણ તેમા તેઓએ જે શૈલી સ્વીકારી છે, તે ત્યાર સુધીના ઉપલબ્ધ યોગવિષયક સાહિત્યમાંથી કોઈ પણ ગ્રંથમાં અમારી નજરે તો પડી નથી. હરિભદ્ર સૂરિ પોતાના ગ્રન્થોમાં અનેક[2] યોગિઓનો નામનિર્દેશ કરે છે, તેમ જ યોગવિષયક[3] ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરે છે. જે અત્યારે સુલભ નથી. સંભવ[4] છે કે આ અપ્રાપ્ય ગ્રંથોમાં તેઓશ્રીના વર્ણન જેવી શૈલી હોય, પણ આપણે માટે તો આ વર્ણનશૈલી અને યોગવિષયક વસ્તુ બીલકુલ અપૂર્વ છે. અત્યારે અમારા જોવામા આવેલા હરિભદ્રસૂરિના યોગવિષયક ચાર ગ્રન્થો છે, જે પ્રસિદ્ધ છે. તે ગ્રન્થોમાં યોગશતક અને યોગવિંશિકાની યોગમાર્ગની શૈલી તથા યોગવસ્તુ એક જ છે. યોગબિંદુની વિચારસરણી તેમ જ વસ્તુ યોગવિંશિકા કરતાં ભિન્ન છે. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયની વિચાર-

૧. અનેકાન્તજયપતાકા, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય આદિ.

૨. ગોપેન્દ્ર (યોગબિન્દુ શ્લો. ૨૦૦) કાલાતીત (યોગબિન્દુ શ્લો. ૩૦૦) પતંજલિ, ભદન્ત ભાસ્કરબન્ધુ, ભગવદ્દત્ત (ત્ત) વાદી (યોગદૃષ્ટિ. શ્લોક ૧૬ ટીકા).

૩. યોગનિર્ણય આદિ (યોગદૃષ્ટિ. શ્લો. ૧ ટીકા).

૪. ઉદાહરણાર્થ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લોક. ૧૪, ૧૯, ૨૨, ૩૫ આદિની ટીકામા "આચાર્ય યોગાચાર્ય" એ વિશેષણથી કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિનો નિર્દેશ કરી તેઓનાં કેટલાંક વાક્યોનું અવતરણ આપેલ છે, જે વાક્યના સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે યોગાચાર્ય કોઈ જૈન વિદ્વાન હોવા જોઈએ અને તેઓનો દરજ્જો આચાર્યની દૃષ્ટિમાં ઘણું સારો હોવો જોઈએ. તે ઉપરથી એમ કલ્પના થાય છે કે કદાચ તે યોગાચાર્યના અપ્રાપ્ય ગ્રન્થોમા આચાર્યે સ્વીકારેલ વર્ણનશૈલી હોય.

દ્વારા અને વસ્તુ યોગબિંદુથી પણ ભિન્ન છે. એ રીતે વિચાર કરી જોતાં એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે હરિભદ્રસૂરિએ એક જ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનું ચિત્ર જુદા ગ્રન્થોમાં જુદી જુદી વસ્તુનો ઉપયોગ કરી ત્રણ પ્રકારે ખેંચેલું છે.

કાલની અપરિમિત વિસ્તીર્ણ નદીમાં વાસનારૂપ સંસારનો ગંભીર પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, જેનો પ્રથમ છેડો (મૂળ) અનાદિ છે અને બીજો (ઉત્તર) છેડો સાન્ત છે. તેથી મુમુક્ષુઓ માટે સૌથી પહેલાં એ પ્રશ્ન ઘણો જ મહત્ત્વનો છે, કે ઉક્ત અનાદિ પ્રવાહમાં આધ્યાત્મિક વિકાસની શરૂઆત ક્યારથી સંભવે છે? અને તે શરૂઆત વખતે આત્માના લક્ષણો કેવા હોય છે? જે લક્ષણોથી પ્રારંભિક આત્મ-વિકાસ જાણી શકાય, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્યે યોગબિંદુમાં આપ્યો છે. તેઓશ્રી કહે છે કે "જ્યારે આત્માના ઉપર મોહનો પ્રભાવ ઘટવાનો આરંભ થાય છે ત્યારથી જ આધ્યાત્મિક વિકાસનો સૂત્રપાત થઈ જાય છે. આ સૂત્રપાતનો પૂર્વવર્તી સમય જે આધ્યાત્મિક વિકાસ રહિત હોય છે, તે જૈનશાસ્ત્રમાં અચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્તના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને ઉત્તરવર્તી સમય કે જે આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમવાળો હોય છે તે ચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્તના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત અને ચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત એ બે કાળના પરિમાણ વચ્ચે સિંધુ[1] અને બિંદુ જેટલું અંતર હોય છે. જે આત્માનો સંસારપ્રવાહ ચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલો બાકી રહે છે, તે આત્માને જૈન પરિભાષામાં ,અપુનર્બંધક અને સાંખ્યપરિભાષામાં નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે.[2] અપુનર્બંધક યા નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ આત્માનો આંતરિક પરિચય એટલો જ છે કે તેવા આત્માના ઉપર મોહનું દબાણ ઓછું થઈ ઉલટું મોહના ઉપર તેવા આત્માનું દબાણ શરૂ થાય છે. એ જ આધ્યાત્મિક વિકાસનું બીજારોપણ છે. અહીંથી જ યોગમાર્ગનો આરંભ થઈ જવાને લીધે તેવા વિકાસગામી આત્માની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં સરલતા, ઉદારતા, નમ્રતા, પરોપકારપરાયણતા આદિ સદાચાર યથાર્થ રૂપમાં નજરે પડે છે, જે તેવા વિકાસગામી આત્માનો બાહ્ય પરિચય લેખાય." આટલો ઉત્તર આપી આચાર્યે યોગમાર્ગની શરૂઆ-

---

૧. જુઓ મુક્ત્યદ્વેષદ્વાત્રિંશિકા ૨૮.
૨. જુઓ યોગબિંદુ ૧૭૮, ૨૦૧.

તથી યોગમાર્ગની પરાકાષ્ઠા સુધીના આધ્યાત્મિક વિકાસની ક્રમિક વૃદ્ધિને સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે તેને પાંચ ભૂમિકાઓમાં વહેંચી પ્રત્યેક ભૂમિકાનાં લક્ષણો બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવેલાં[1] છે. અને સ્થળે સ્થળે જૈનપરિભાષા સાથે બૌદ્ધ તથા યોગદર્શનની પરિભાષાનું મિલાન કરીને[2] પરિભાષાભેદરૂપ ભીંતને તોડી નાખી છે. તેમ કરી તેઓએ પરિભાષાભેદની આડમાં છુપેલ ભિન્ન ભિન્ન દર્શન સમ્મત યોગવસ્તુની એકરૂપતાનું સ્ફુટ પ્રદર્શન કરાવ્યું છે. અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા, અને વૃત્તિસંક્ષય એ યોગમાર્ગની પાંચ ભૂમિકાઓ છે. એમાંથી પહેલી ચાર ભૂમિકાઓને મહર્ષિ પતંજલિ સંપ્રજ્ઞાત અને છેલ્લી (પાંચમી) ભૂમિકાને અસંપ્રજ્ઞાત[3] કહે છે. એ જ સંક્ષેપમાં યોગબિંદુની પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ છે.

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું જ વર્ણન છે; પણ તે યોગબિંદુ કરતાં બીજી પદ્ધતિએ. તે ગ્રંથમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના આરંભ પહેલાની સ્થિતિને અર્થાત્ અચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલા સંસારકાલની આત્મિક સ્થિતિને ઓઘદૃષ્ટિ કહી તેની ચડતી ઉતરતી દશાઓને અનેક દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવેલ[4] છે. ત્યારબાદ આધ્યાત્મિક વિકાસના આરંભથી તે તેની સમાપ્તિ સુધીમાં પ્રાપ્ત થનાર યોગાવસ્થાને યોગદૃષ્ટિ કહેલ છે. આ યોગાવસ્થાની ક્રમિક વૃદ્ધિને સમજાવવા માટે સંક્ષેપમાં તેને આઠ ભૂમિકાઓમાં વહેંચી નાખેલ છે. તે આઠ ભૂમિકાઓ ઉક્ત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં યોગદૃષ્ટિને નામે પ્રસિદ્ધ છે.[5] આ આઠ દૃષ્ટિઓનો વિભાગ પાતંજલ યોગદર્શન પ્રસિદ્ધ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ આદિ આઠ યોગાંગોને આધારે કરાયેલો છે. અર્થાત્ એક એક દૃષ્ટિમાં મુખ્યપણે

---

૧. યોગબિંદુ ૩૧, ૩૫૭, ૩૫૯, ૩૬૧, ૩૬૩, ૩૬૫.

૨. यत्सम्यग्दर्शनं बोधिस्तत्प्रधानो महोदयः ।
सत्वोऽस्तु बोधिसत्वस्तद्धन्तैषोऽन्वर्थतोपि हि ॥२७३॥
वरबोधिसमेतो वा तीर्थकृद्यो भविष्यति ।
तथाभव्यत्वतोऽसौ वा बोधिसत्वः सतां मतः ॥२७४॥
યોગબિન્દુ.

૩. જુઓ યોગબિંદુ ૪૧૮, ૪૨૦.

૪. જુઓ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય. ૧૪.

૫. ,, ,, ૧૩.

[illegible]

[illegible] યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય [illegible] વર્ણવી [illegible]

(૧૫) [illegible]

[illegible] યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં [illegible]

[illegible] વિકાસની પ્રાથમિક સ્થિતિનું [illegible] વર્ણન [illegible] છે. તે જ [illegible] અધિકારી બતાવેલ છે. [illegible] આવશ્યક સ્થિતિ [illegible] આધ્યાત્મિક વિકાસની [illegible] આવશ્યક ક્રિયા દ્વારા [illegible] ભૂમિકાઓ તે ક્રમથી [illegible] નામથી પ્રસિદ્ધ છે. [illegible] ભૂમિકાઓ [illegible] ભૂમિકામાં [illegible], પ્રવૃત્તિ, [illegible] આધ્યાત્મિક વિકાસના તરતમભાવનું પ્રદર્શન [illegible] ભૂમિકા [illegible] પ્રવૃત્તિ આદિ [illegible] સ્પષ્ટતાથી બતાવેલ[4] છે. એ રીતે [illegible] ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓનું વર્ણન [illegible] કરવામાં આવેલ છે, અને તે તમામ ભેદોનો

---

1 [illegible] યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ૭૫.

2 " " ૭૩.

3 " " ૨-૧૨.

4 [illegible] મા. ૫, ૬.

લક્ષણો બતાવેલાં છે. જેને ધ્યાનપૂર્વક વિચારનાર એટલું જાણી શકે છે કે હું વિકાસના ક્યા પગથીઆ ઉપર ઉભો છું. એ જ યોગ વિંશિકાની સંક્ષેપમાં પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ છે.

ઉપસંહારઃ—વિષયના ગંભીરતા અને પોતાની અપૂર્ણતાનો પૂરો ખ્યાલ છતા પણ આ પ્રયાસ એટલા માટે આદરવામાં આવ્યો છે કે ભવિષ્યતમાં વિશેષ પ્રગતિ કરવા માટેના પ્રથમ સોપાનરૂપે અત્યાર સુધીનું અવલોકન અને સ્મરણ લિપિબદ્ધ થઈ જાય. આ પ્રવૃત્તિમાં કેટલાએ મિત્રો તરફથી મને સહાયતા મળી છે જેઓની આદરણીય સ્મૃતિ મારા હૃદયમાં અખંડ રહેશે.

પાઠકો પ્રત્યે મારી એક સૂચના છે. તે એ કે પ્રસ્તુત નિબંધમાં અનેક શાસ્ત્રીય પારિભાષિક શબ્દો આવેલા છે. ખાસ કરી છેવટના ભાગમાં જૈન પારિભાષિક શબ્દો કાંઇક વધારે છે જે ઘણાને ઓછા વિદિત હશે. તે શબ્દોનો વિશેષ ખુલાસા મેં નથી કર્યો, પણ ખુલાસાવાળા તે તે ગ્રંથોના ઉપયોગી સ્થળોનો નિર્દેશમાત્ર કીધો છે જેથી ખાસ જિજ્ઞાસુ તે તે મૂલગ્રંથ દ્વારા જ તેવા કઠણ શબ્દોનો ખુલાસો કરી શકશે. જો આ એક સંક્ષિપ્ત નિબંધ ન હોત અને ખાસ પુસ્તક હોત તો તેમાં વિસ્તૃત ખુલાસા માટે અવસ્ય અવકાશ રહેત.

આ પ્રવૃત્તિ માટે મને પ્રોત્સાહિત કરનાર ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય શ્રીમાન્ જિનવિજયજી અને મંત્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ છે જેઓના વિદ્યાપ્રેમને હું ભૂલી શકું તેમ નથી.

प्राकृत भाषा अने साहित्य

पं. बेचरदास जीवराज.

१

પ્રકૃતિ સાથે 'પ્રાકૃત' શબ્દ વિશેષ સંબંધ ધરાવે છે. પ્રકૃતિનો પ્રધાન અર્થ 'સ્વભાવ' થાય છે, તેથી પ્રાકૃત ભાષાનો મૂળ ભાવ 'સ્વાભાવિક ભાષા' થાય છે. જે ભાષા લૌકિક હોય, એટલે લોકોની બોલચાલની હોય તેને અહીં સ્વાભાવિક ભાષા કે પ્રાકૃત ભાષા સમજવાની છે. ભાષાનો વિશેષ પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં એવું કળી શકાય છે કે વર્તમાન સમયની પેઠે વેદ-રચનાના સમયે પ્રાયઃ આર્યાવર્તમાં ભાષા-ભેદ ન હતો. વેદોમાં વર્ણવાએલાં મનોહર વર્ણનો અને વૈદિક પ્રક્રિયાના (વૈદિક વ્યાકરણના) નિયમોની અજટિલતા જોતાં આપણે એમ કહીએ કે એ ભાષા એક સમયે ઘરગતુ હતી તો એ કાંઇ ખોટું નથી. વિશેષમાં એ કે ઉપનિષદ, બ્રાહ્મણ અને આરણ્યકના રચનારાઓએ પ્રસંગે પ્રસંગે વાણી વા ભાષા વિષે ઉલ્લેખ કરતાં 'દૈવી' અને 'માનુષી' એમ બે જાતની ભાષા નોંધેલી છે, એને લીધે પણ આર્યાવર્તની[1] ભાષા-સમતાને ટેકો મળે છે. કાઠક સંહિતામાં જણાવ્યું છે કે " तस्माद् ब्राह्मणः उभे वाचौ वदति दैवीं मानुषीं च (પૃષ્ટ. ૨૪.) એજ પ્રકારે ઐતરેય આરણ્યકમાં નોંધ્યું છે કે " अथ खलु इयं दैवी वीणा भवति, तदनुकृतिरसौ मानुषी वीणा भवति" તથા " स यो हैतां दैवीं वीणां वेद श्रुतवदनो भवति × × × यत्र क्व चार्या वाचो भाषन्ते विदुरेनं तत्र " (પૃષ્ટ ૧૩૭, ૧૩૮). આ પાઠોને આધારે એટલું જ જણાવવા ઇચ્છું છું કે તે સમયની માનુષી ભાષામાં વિષમતાનો અંશ તદ્દન ઓછો હતો અથવા ન જ હતો.

માનુષી ભાષામાં વિષમતાનો ભેજ હોત તો આ ગ્રંથકારો જરૂર માનુષી શબ્દની સાથે બીજો કોઇ આસુરી કે પૈશાચી શબ્દને

---

१. आ समुद्रात् तु वै पूर्वादा समुद्रात् तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥
मनुस्मृति, २. २२.

મૂક્યા વિના ન રહેત. કદાચ એ પાઠોમાં વપરાએલો 'દૈવી' શબ્દ ભાષા–સમતાનો ભંગ કરે છે, એમ કોઈ કહે તો તે કંઈ વ્યાજબી લેખાય નહિ. આપણા સમયની અપેક્ષાએ વેદો વિશેષ પ્રાચીન છે તેમ ઉપનિષદ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથકારોની દૃષ્ટિમાં પણ વેદો વિશેષ પ્રાચીન હતા. અને તેથી જ વેદોની લૌકિક એટલે માનુષી ભાષાને તેઓએ 'દૈવી' નામથી સંબોધી છે, માટે 'દૈવી' અને 'માનુષી' શબ્દને ભાષાના વિભાગ તરીકે લાગુ ન કરતાં ભાષાની પ્રાચીનતા, પૂજ્યતા અને લૌકિકતા તરીકે લગાવવાના છે. અર્થાત્ એકજ ભાષાને તેની પ્રાચીનતાને લીધે દૈવી કહેવામાં આવી છે અને એના જેવી પણ એવી અર્વાચીન ભાષાને માનુષી કહેવામાં આવી છે. જે આમ [illegible] છે કે વેદ-રચનાના સમયે આર્યાવર્તની ભાષા– [illegible] ન [illegible] આ [illegible] વૈદિક [illegible]થી દૂર થતી જાય છે.

[illegible] છે તે જુનું થાય છે, [illegible] નિરંતર એક રૂપે [illegible] તોમાં [illegible]

[illegible]

[illegible] **म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्** [illegible] [illegible] [illegible] **ते असुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै न अपभाषितवै** " (महाभाष्य, पृ. २) અર્થાત્ [illegible] [illegible] 'हेलयो' અને 'म्लेच्छितवै' [illegible] [illegible] [illegible] छे के " **शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति, विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति । हम्मतिः सुराष्ट्रेषु, रंहतिः प्राच्यमध्येषु गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु** (महाभाष्य, पृ [illegible] [illegible] [illegible] विशेष [illegible] [illegible]

[illegible] , [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. सिन्धु અને

* " [illegible] " हैम. धा. पा.

१. [illegible] (उणादि [illegible] पा०) २ [illegible] मातुल-आचार्याणाम् आनुक् ([illegible] पा. ४-१-४९).

રીતે અનેકતાને-વિષમતાને-પામી હોવી જોઈએ. શતપથ બ્રાહ્મણમાં જણાવેલું છે કે "ते असुरा आत्तवचसो हेऽलवो हेऽलव इति वदन्तः पराबभूवुः ॥२३॥ तत्रैतामपि वाचमूदुः । उपजिज्ञास्यां स म्लेच्छः तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेद् असुर्या हैषा वागेव-(पृ. ६३) અર્થાત્ અસુરો 'હે અરયઃ, હે અરયઃ' એમ બોલવાને બદલે 'હે અલવો, હે અલવો' એમ ખોટું બોલતા હતા, અને એમ બોલવાથી જ તેઓ પરાભવને પામ્યા હતા; માટે બ્રાહ્મણે *મ્લેચ્છની માફક અશુદ્ધ બોલવું નહિ. કારણ કે અશુદ્ધ બોલવાની પ્રથા આર્યોની નથી પણ અસુરોની છે." એ જ પ્રકારે પતંજલિએ પોતાના મહાભાષ્યમાં પણ જણાવેલું છે કે "ते असुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै न अपभाषितवै" (महाभाष्य. पृ. ९) અર્થાત્ શુદ્ધોચ્ચારને બદલે અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરનાર અસુરો (એક જાતની મનુષ્ય પ્રજા) પરાભવને પામ્યા, માટે બ્રાહ્મણે મ્લેચ્છવું નહિ, તેમ અપભાષવું નહિ. આ બન્ને ઉલ્લેખોમાં વપરાએલા 'म्लेच्छेत्' અને 'म्लेच्छितवै' શબ્દો એ સમયની આર્યજાતિની સાથે અનાર્યજાતિનો વિશેષ પરિચય બતાવે છે. આ હકીકતને મહાભાષ્યકાર પોતાના એક બીજા ઉલ્લેખથી પણ ટેકો આપતા જણાય છે. તેઓ જણાવે છે કે "शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति, विकारे एनमार्या भाषन्ते शव इति । हम्मतिः सुराष्ट्रेषु, दात्रमुदीच्येषु, रंहतिः प्राच्यमध्येषु, गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु (महाभाष्य. पृ. २९) અર્થાત્ જે શબ્દને જે અર્થમાં આર્યો પ્રયોજે છે તેથી જુદી રીતે આર્યેતરોનો વ્યવહાર છે. વળી અસુરો આર્યોની પેઠે યજ્ઞાદિમાં પણ જાગતા હતા અને આર્યોએ માનેલી ધર્મ્ય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતા હતા તેથી પણ એ બન્ને જાતિનો પરસ્પર વિશેષ પરિચય હોવાનું કહી શકાય છે, તથા પાણિનીય વ્યાકરણ સૂત્રોમાં वणिक्[1], यवन[2], निषाद[3], चण्डाल. कम्बोज[4], सिन्धु[5] અને

---

* "म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि" हैम. धा. पा.

१. पणेरिज्यादेश्च वः-(उणादि-२३८ पा०). २. यवन मातुल-आचार्याणाम् आनुक्-(સિદ્ધ૦ પા. ४-१-४९).

મૂક્યા વિના ન રહેત. કદાચ એ પાઠોમાં વપરાએલો 'દૈવી' શબ્દ ભાષા–સમતાનો ભંગ કરે છે, એમ કોઈ કહે તો તે કંઈ વ્યાજબી લેખાય નહિ. આપણા સમયની અપેક્ષાએ વેદો વિશેષ પ્રાચીન છે તેમ ઉપનિષદ્ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથકારોની દૃષ્ટિમાં પણ વેદો વિશેષ પ્રાચીન હતા. અને તેથી જ વેદોની લૌકિક એટલે માનુષી ભાષાને તેઓએ 'દૈવી' શબ્દથી સંબોધી છે, માટે 'દૈવી' અને 'માનુષી' શબ્દને ભાષાની વિષમતા તરફ લાગુ ન કરતાં ભાષાની પ્રાચીનતા, પૂજ્યતા અને લૌકિકતા તરફ લગાવવાના છે. અર્થાત્ એકજ ભાષાને તેની પ્રાચીનતાને લીધે દૈવી કહેવામાં આવી છે અને એના જેવી પણ એથી અર્વાચીન ભાષાને માનુષી કહેવામાં આવી છે. જે આગળ જણાવેલું છે કે વેદ–રચનાના સમયે આર્યાવર્તની ભાષા–સમતા હતી તે હકીકત આ ઉપર્યુક્ત લખાણથી દૃઢ થતી લાગે છે.

પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણે જે નવું હોય છે તે જુનું થાય છે, જે કૃશ હોય છે તે સ્થૂલ થાય છે. કોઈ વસ્તુ નિરંતર એક રૂપે રહી શકતી નથી. તો પછી બિચારી મનુષ્યોના દાંતોમાં દબાએલી ભાષા નિરંતર એક રૂપે શી રીતે રહી શકે?

[1]માહાત્મ્યનો નાશ એટલે ભાષાને લગતી પૂજ્યતાનો ઘટાડો, પંડિતોનો ઉન્માદ, ચોકા મારેલા શબ્દો ઉપરથી નવા શબ્દોની કલ્પના કરવી, વાચનારાઓનો ભ્રમ, લખેલું તેવું વાંચવું, અનુવાદ કરવામાં અસાવધાનતા, બોલનારાઓની અસાવધાનતા, તેમના ઉચ્ચારોની ભિન્નતા, બોલવાના કંઠાદિ સ્થાનોમાં થતા ફેરફારો, ભૌગોલિક વિપુલતા, અને ભિન્નતા, સ્પષ્ટ ઉચ્ચારને માટે જોઈતા શારીરિક બળનો હ્રાસ, લખનારાઓની બેદરકારી, પરંપરાને માન્ય રાખવાનો આગ્રહ, બીજી પ્રજાનો સહવાસ, ધર્મક્રાન્તિ, રાજ્યક્રાન્તિ, આ અને આવાં વગેરે અનેક કારણોને લીધે ભાષાની વિષમતા થયા કરે છે. આપણે જેને ભાષાની એકભાષા કે સમભાષા કહીએ છીએ તેની પાછળ પણ ઉપર્યુક્ત કોઈ કારણને વા કારણોને

१. सर्वेषां कारणवशात् कार्यो भाषाविपर्ययः ।
माहात्म्यस्य परिभ्रंशो मदस्यातिशयं तथा ॥
प्रच्छादनं च विभ्रान्तिर्यथालिखितवाचनम् ।
कदाचिद् अनुवादश्च कारणानि प्रचक्षते ॥
प्राकृतमंजरी, प्रस्तावना पृ. ६-७.

૧. આર્ય વિદ્વાનોની ભાષા—ખાસ કરીને દર્શનોમાં શુદ્ધ સચવાયેલી છે.

૩. આર્યોનાં અજ્ઞવર્ગોની ભાષા.

૪. આર્યેતરોની મિશ્રણવાળી સંસ્કૃત ભાષા (મ્લેચ્છો મ્લેચ્છઃ) અને તેઓની પોતાની ભાષા.

આ ચાર પ્રકારોનો પહેલો પ્રકાર તો આજ આ સમયે પુરુષ અને યાદવ જાતિ ... હશે. જોકે ત્રીજા અને ચોથા પ્રકારનો વિકાસ થવાનો સંભવ ન હતો. તેમ જ ત્રીજો સમયનો અગત્યનો પ્રકાર આ સમયે અગત્યનો બન્યો હતો, જોકે અહીં વિચારણામાં આપણી પરિવર્તનામાં વર્તન ભાષાના ત્રણ પ્રકારને લગતી સમજ લેવી જોઈએ.

વેદ પુરુષ યાસ્ક પછીના સમયથી વ્યાકરણ કે પાણિનિનો સમય આવતાં સુધી તો તે સમયના આર્યોની અનાર્યોની ભાષા ઘણી ફેરફાર પામી હતી. આર્ય વિદ્વાનો—બ્રાહ્મણો—વેદ અને વેદાંગના અભ્યાસી હોવાથી કદાચ તેઓની ભાષામાં બહુ ફેર ન થયો હોય, પરંતુ વેદ અને વેદાંગના અનધિકારી બ્રાહ્મણોની ભાષામાં તેઓની ઉચ્ચારની મંદતા, શિથિલતા અને અશુદ્ધતાને લીધે વિશેષ ફેરફાર થાય તે બનવા જેવું છે. વળી વિશેષમાં તે સમયના લોકોમાં પરજાતિઓનો સહવાસ દિન પ્રતિદિન વધતો જતો હોવાથી, તેઓની સાથે વ્યવહારના અનેક પ્રસંગો બનતા હોવાથી, અને તેઓના અશુદ્ધ ઉચ્ચારો તથા તેઓની પોતાની ભાષાના શબ્દો વધતા જતા હોવાથી અને શિષ્ટોની ભાષાને સુરક્ષિત રાખવાનો કાંઈ વિશેષ પ્રયત્ન ન થયેલો હોવાથી તેઓની એટલે ઘણું વધુ ભાષા ફેરફાર તે સમજી શકાય તેવી સરળ હકીકત છે.

ભાષાને આ ફેરફાર થવાના પૂરની પેઠે છોળો મારતો એટલી બધી ઝડપથી આગળ વધતા હતો કે કદાચ પાણિનિ કે તેની પૂર્વેના વૈયાકરણોએ નાગરિક—બ્રાહ્મણોની—ભાષાને બેડીમાં નાખવાની વૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ ન કરી હોત તો એ પ્રવાહ એ સાક્ષરી ભાષાને પણ ખેંચી નાખત. આ તો માત્ર 'અશુદ્ધ બોલવું નહિ.' 'અશુદ્ધ બોલવાનું અધર્મ છે' એટલું જ કહેવાથી જે ભાષા જળવાતી હતી તે હવે તેમ કહેવાથી જળવાઈ શકે તેમ ન હતી. અને મને લાગે છે કે તેવી જ આશંકાને લીધે અને એ સાક્ષરી ભાષાને કાયમ રાખવા

૨. આર્ય વિદ્વાનોની ભાષા—જે બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદોમાં ગદ્યમાં નોંધાએલી છે.

૩. આર્યોની અન્યવર્ણોની ભાષા.

૪. આર્યેતરોથી બોલાતી સંસ્કૃત ભાષા (हेऽलयो हेऽलयः) અને તેઓની પોતાની ભાષા.

આ ચાર પ્રકારમાંનો પહેલો પ્રકાર તો માત્ર આ સમયે પૂજ્ય અને પાઠ્ય જ થઇ ગયો હતો. એથી તેમાં કોઇ પ્રકારનો વિકાર થવાનો સંભવ ન હતો. તેમ તે એક સમયનો વ્યવહારુ પ્રકાર આ સમયે અવ્યવહારુ બન્યો હતો, એથી અહીં વિચારવામાં આવતી પરિવર્તનક્રમની પદ્ધતિ બાકીના ત્રણ પ્રકારને લગતી સમજી લેવી જોઇએ.

વેદો પૂજ્ય થયા પછીના સમયથી શાકટાયન કે પાણિનિનો સમય આવતાં સુધી તો તે સમયની આર્યોની અન્યવર્ણોની ભાષા ઘણી ફેરવાઇ ગઇ હતી. આર્ય વિદ્વાનો—બ્રાહ્મણો—વેદ અને વેદાંગના અભ્યાસી હોવાથી કદાચ તેઓની ભાષામાં બહુ ફેર ન થયો હોય, પરંતુ વેદ અને વેદાંગના અનધિકારી બીજાવર્ણોની ભાષામાં તેઓની ઉચ્ચારની મંદતા, શિથિલતા અને અશુદ્ધતાને લીધે વિશેષ ફેરફાર થાય તે બનવા જોગ છે. વળી વિશેષમાં તે સમયના લોકોમાં પરજાતિઓનો સહવાસ દિન પરદિન વધતો જતો હોવાથી, તેઓની સાથે વ્યવહારના અનેક પ્રસંગો વધતા હોવાથી, અને તેઓના અશુદ્ધ ઉચ્ચારો તથા તેઓની પોતાની ભાષાનો સંસર્ગ વધતો જતો હોવાથી અને ત્રિવર્ણની ભાષાને સુરક્ષિત રાખવાનો કોઇ વિશેષ પ્રયત્ન ન થએલો હોવાથી તેઓની એટલે ત્રણે વર્ણોની—ભાષા ફરવાય તે તદ્દન સમજી શકાય તેવી સરળ હકીકત છે.

ભાષાનો આ ફેરફાર નદીના પુરની પેઠે ઉછાળો મારતો એટલી બધી ઝડપથી આગળ વધતો હતો કે કદાચ પાણિનિ કે તેની પૂર્વેના વૈયાકરણોએ સાક્ષરોની—બ્રાહ્મણોની—ભાષાને બેડીમાં નાખવાની વૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ ન કરી હોત તો એ પ્રવાહ એ સાક્ષરી ભાષાને પણ બોળી નાખત. અત્યાર સુધી તો માત્ર ' અશુદ્ધ બોલવું નહિ. ' ' અશુદ્ધ બોલવામાં અધર્મ છે ' એટલું જ કહેવાથી જે ભાષા જળવાતી હતી તે હવે તેમ કહેવાથી જળવાઇ શકે તેમ ન હતી. અને મને લાગે છે કે તેથી જ આશંકાને લીધે અને એ સાક્ષરી ભાષાને કાયમ રાખવા

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

([illegible])

[illegible] (૧૮).

[illegible] સંસ્કૃત [illegible] પ્રાકૃત [illegible] સંસ્કૃત [illegible] સંસ્કૃત [illegible][1]

"[illegible]
[illegible] ॥"

[illegible] "સંસ્કૃત [illegible] પ્રાકૃત [illegible] છે. [illegible] પ્રાકૃત [illegible] છે.

[illegible] સંસ્કૃત [illegible] પ્રાકૃત [illegible] છે. [illegible] છે

1 [illegible]

[illegible] છે, પ્રાકૃત ભાષાનું [illegible] વૈદિક ભાષાની [illegible] ઘણી રીતે [illegible]

ક્રિયાપદ અનિયંત્રણ.[1]

વૈદિક ભાષામાં જેમ નિયમ-નિયંત્રણ ઘટતું છે, તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ નિયમ-નિયંત્રણ ઘટતું છે.

ધાતુઓનો અનિયમ.[2]

વૈદિક ભાષામાં જેમ ધાતુઓના ગણની વ્યવસ્થાનો નિયમ નથી એટલે જિઘર્તિ ને સ્થાને જિઘરતિ પ્રા૦ જિઘરઇ. ઝિયર્તિ ને સ્થાને ... પ્રા૦ ... હન્તિ ને સ્થાને હનતિ પ્રા૦ હણઇ, રુદન્તિ ને સ્થાને રોદતિ પ્રા૦ રુવઇ અને શયાતિને સ્થાને શયતિ પ્રા૦ સયઇ જેવાં અનેક રૂપો બને છે, તેમ પ્રાકૃતમાં પણ ધાતુઓનો બંધ આવતો નથી.

આત્મને૦ અને પરસ્મૈ૦ નથી.[3]

વૈદિક પ્રક્રિયામાં જેમ આત્મનેપદ અને પરસ્મૈપદની વિશેષ ઓળખાણ નથી. એટલે ઇચ્છતિને બદલે ઇચ્છતે અને યુધ્યતે ને બદલે યુધ્યતિ વપરાય છે, તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ એવી ભેદને અવકાશ અપાયેલ નથી.

કાળવ્યત્યયની સમાનતા[4]

વૈદિક ભાષામાં જેમ કાળવ્યત્યય થયા કરે છે એટલે વર્તમાનને સ્થાને ભૂત વગેરે પ્રયોજાય છે તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં કાળવ્યત્યય થયા કરે છે.

વિભક્તિવ્યત્યયની સમાનતા[5]

વૈદિક ભાષામાં જેમ વિભક્તિઓનો વિપર્યાસ એટલે દ્વિતીયાને

---

૧. बहुलं छन्दसि-पा० २-४-३९ । २-४-७३ । २-४-७६ । ७-१-१० । ७-१-८ । ઇત્યાદિ. ૨. व्यत्ययो बहुलम् ३-१-८५ । ૩. सुप्-तिङ्-उपग्रह-लिङ्ग-नराणां काल-हल्-अच्-स्वर-कर्तृ-यङां च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन-३-१-८५ ।

૪. छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः-(३-४-६) लिङर्थे लेट्-(३-४-७); જુઓ-આ પુસ્તકનું ૩ જું ટિપ્પણ.

૫. चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि-(२-३-६२); यजेश्च करणे (२-३-६३); तृतीया च होश्छन्दसि (२-३-३).

સંયુક્તની પૂર્વે હ્રસ્વ.

પ્રાકૃત ભાષામાં ' मात्रा ' નું ' मत्ता ' થાય છે એટલે સંયુક્તાક્ષરની પૂર્વેના દીર્ઘ સ્વરનો હ્રસ્વ થાય છે, તેમ વૈદિક ભાષામાં પણ એ રીતનો નિયમ લાગુ થતો જણાય છે. જેમકે ' रोदसीप्रा'= ' रोदसिप्रा. ' (ઋ. સં. ૧૦,૮૮.૧૦) ' अमात्र'='अमत्र' (ઋ સં. ૩. ૩૬. ૪) .

સંયુક્તના લોપની પૂર્વે દીર્ઘ.

પ્રાકૃત ભાષામાં અનેક ઠેકાણે એટલે ' निःश्वास '=' नीसास' ' दुस्सह=' दूसह' ' दुर्भग '=' दूहव ' ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં સંયુક્ત વ્યંજનની આદિના વ્યંજનનો લોપ થયા પછી પૂર્વવર્તી હ્રસ્વ સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે. એ જાતની શૈલી વૈદિક ભાષામાં પણ નજરે આવે છે; જેમકે ' दुर्दभ '=' दूदभ ', 'दुर्लभ'=' दूळभ' (વા. સં. ૩. ૩૬. ઋ. સં. ૪.૯.૮.) ' दुर्नाश '=' दूणाश. ' (શુ. પ્રા. ૩. ૪૩)

' ઋ ' નો ' ઉ '

પ્રાકૃત ભાષામાં ऋतु= उउ વગેરે ઘણે ઠેકાણે ઋકારનો ઉકાર થવાનો નિયમ લાગુ થાય છે. તેજ નિયમ વૈદિક ભાષામાં પણ પ્રચલિત જણાય છે. જેમકે ' वृन्द '=' वुन्द ' (નિ. ૬. ૬. ૪. ૬) तृ=' ततुरि ' गृ='जगुरि' (કા. ૭-૧-૧૦૩.)

' દ ' નો ' ડ '

પ્રાકૃત ભાષામાં दंड=डंड. दंभ=डंभ વગેરે અનેક ઠેકાણે દકારનો ડકાર થાય છે. તેવું જ ધોરણ વૈદિક ભાષામાં પણ મળી આવે છે. જેમકે ' दुदभ '='दूडभ' (વા. સં. ૩. ૩૬.) पुरोदाशः =पुरोडाशः' (શુ. પ્રા. ૩. ૪૪. શત. બ્રા. ૧-૫-૧. ૫)

'અવ'નો 'ઓ' અને 'અય'નો 'એ'.

પ્રાકૃત ભાષામાં કેટલેક ઠેકાણે 'અવ'ને સ્થાને 'ઓ' અને 'અય' ને સ્થાને ' એ ' થતો લાગે છે—अवदसित=ओदसिअ, नयति=नेति. એ પ્રમાણે વૈદિક ભાષામા પણ ઘણે ઠેકાણે થતું જણાય છે; જેમકે; श्रवणा-श्रोणा (તૈ. બ્રા. ૧.૫.૧.૪. ૫. ૨. ૯.) अंतरयति =अंतरेति. (શત. બ્રા. ૧. ૨. ૨. ૧૮; ૪.૨૦; ૩. ૧. ૧૬).

' ધ ' નો ' જ '

પ્રાકૃત ભાષામાં ઘ ને બદલે જ અને કોઈ ઠેકાણે ' ' વપરાય છે. તેમ વૈદિક ભાષામા પણ તેવા અનેક પ્રયોગો મળી આવે છે:—

પાલીપ્રકાશની પ્રસ્તાવનામાં શાસ્ત્રરત્ન વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્ય જણાવે છે કે:–"वैदिकभाषार परिवर्ते सेइ समय ये भाषा कथित हइत आमरा बलीतेछि ताहाई प्राकृत. वैदिक भाषा यखन कथ्य छिल तखनई प्राकृतेर बीज, अंकुर वा नवपत्र देखा दिया छिल;......किन्तु आमरा देखिते पाई-तेछि ये प्राकृत भाषाय वैदिक भाषार प्रभाव स्यूतानुस्यूत रहीया छे, पर्व सेइ प्रभावई प्राकृतेर विशेषत्व संपादन करिया छे." (पृ. ३४)

એ પ્રાચીન અને અનેક વર્ષોથી ચાલી આવેલી પ્રાકૃત-પાલી-દ્વારા પરમત્યાગી વર્ધમાને અને પરમદયાળુ બુદ્ધે પોતપોતાનો સંદેશો તે સમયની પ્રજામાં આબાલગોપાળ સુધી, જાતિ કે વર્ણની દરકાર રાખ્યા સિવાય પહોંચતો કર્યો હતો. હવે જેમ જેમ પ્રજામાં પ્રાંતિકપણું આવતું ગયું તેમ તેમ વ્યાપક ભાષા પણ પ્રાંતિક બનતી ગઈ અને એમ થવાથી પ્રાંતવાર તેનાં જુદાં જુદાં નામો પણ પ્રચલિત થયાં. આ નામો જેવાં કે મહારાષ્ટ્રી, સૌરાષ્ટ્રી, શૌરસેની, પ્રાચ્યભાષા, અવન્તીજભાષા, માગધીભાષા, પૈશાચીભાષા, ચૂલિકા-પૈશાચીભાષા, શાકારીભાષા, ચાંડાલીભાષા, શાબરીભાષા, આભીરીભાષા અને ટાક્કી (ઢાક્કી?) ભાષા તથા અનેક ભેદવાળી દેશ્યભાષા–અપભ્રંશભાષા–નાગર અપભ્રંશ, વ્રાચડ અપભ્રંશ અને ઉપનાગર અપભ્રંશ વિગેરે.

એકમાંથી અનેક થએલી આ ભાષામાં ઘણો ફેરફાર વધ્યો કે જેને પરિણામે આપણું એક-ભાષી ભારત વર્તમાનમાં ભાષાઓથી ઉભરાઈ ગએલું થઇ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે પણ એકતાની ઓળખાણ કરાવી શકતું નથી.

ઘણા વિદ્વાનો જૈનમહારાષ્ટ્રી-જૈનપ્રાકૃત વિગેરે ભેદો જણાવે છે પણ મારે મન તો તે ભેદો આપણી વચ્ચે વધુ અંતર કર્યા સિવાય બીજું પરિણામ લાવી શકયા નથી, તેથી હું તે ભેદકલ્પનાને નિરર્થક માનું છું અને આપણે સૌ ફરીવાર એક ભાષાના પૂજક થઇએ એમ ઇચ્છીને વિરમું છું.

સત્રસાહિત્ય મળે છે તે શ્રીવર્ધમાન પછી ૯૮૦ વર્ષે અર્થાત્ વિક્રમના ૫ મા કે ૬ઠા સૈકામાં સૌરાષ્ટ્રના વલભીનગરમાં લિપિબદ્ધ થએલું કહેવાય છે માટે આપણે તેની ભાષાને તે લેખારૂઢ સમયની આસપાસની ગણવી જોઇએ.[1]

જેમ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પાલીસાહિત્યની વિપુલતા છે તેમ જૈન સાહિત્યનો મોટો ભાગ પ્રાકૃત ભાષાએ રોકેલો છે. જૈન ઉપદેશકોનો ઉદ્દેશ આબાળગોપાળ સુધી પહોંચવાનો હોવાથી તેઓએ પોતાના પત્યેક વિચારો પ્રાકૃતદ્વારા પ્રકટ કરેલા છે અને તે સરણી અત્યાર સુધી–અત્યારે પ્રાકૃતભાષા અવ્યવહાર્ય થઇ તો પણ–ચાલી આવી છે. જૈનોના વેદસ્થાનીય આગમો, (અંગો) ઉપાંગો, પયન્નાઓ–(પ્રકીર્ણકો) નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો અને ચૂર્ણિઓ વિગેરે ગ્રંથો પ્રાકૃતમાં ગુંથાએલા છે તે ગ્રંથોના નામનિર્દેશ આ રીતે છે.

अंग.

१ आचार.	५ भगवती.	९ अनुत्तरौपपातिक.
२ सूत्रकृत.	६ ज्ञातधर्मकथा.	१० प्रश्नव्याकरण.
३ स्थान.	७ उपासकदशा.	११ विपाक.
४ समवाय.	८ अंतकृत.	

उपांग.

१ औपपातिक.	५ जंबुद्वीपप्रज्ञप्ति.
२ राजप्रश्नीय.	६ चंद्रप्रज्ञप्ति.
३ जीवाजीवाभिगम.	७ सूर्यप्रज्ञप्ति.
४ प्रज्ञापना.	८ निरयावल्यो विगेरे પાંચ ઉપાંગ.

छेद.	मूळ.
१ निशीथ.	१ आवश्यक.
२ बृहत्कल्प	२ दशवैकालिक.
३ व्यवहार.	३ उत्तराध्ययन.
४ दशाश्रुत.	४ नन्दी.
५ महानिशीथ.	५ अनुयोगद्वार.

---

[1] જુઓ "[illegible] જૈન આગમ સાહિત્યની [illegible]

આ ઉપરાંત બીજા અનેક પ્રકીર્ણ ગ્રંથો, ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિઓ અને ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ તથા પઉમચરિય, વસુદેવહિણ્ડી, કુવલયમાલા, ધર્મસંગ્રહણી વિગેરે તત્ત્વજ્ઞાનના, કથાના અને ચરિત્રનાં મોટા ગ્રંથો વર્તમાનમાં વિદ્યમાન છે.

ઉપર જે જે ગ્રંથોનાં નામો જણાવ્યાં છે તે બધામાં કોઈ એક સરખી પ્રાકૃત ભાષા મળતી નથી. કોઈ [1]ગ્રન્થની પ્રાકૃત વિશેષ પ્રાચીન છે, કોઈની અર્વાચીન છે અને કોઈની પ્રાકૃત મધ્ય સમયની છે. દિગમ્બર જૈનોના પ્રાકૃત સાહિત્ય (પ્રવચનસાર વિગેરે) માં બહુધા શૌરસેની પ્રાકૃત પ્રયોજાએલી જોવાય છે. શ્વેતામ્બરોની ચૂર્ણિઓમાં જે પ્રાકૃતભાષા ઉતરેલી છે તે સંસ્કૃતમિશ્રિત જણાઇ આવે છે અને કેટલીક કથાઓની (આવશ્યક અને ઉત્તરાધ્યયનમાં આવેલી કથાઓની) ભાષા તો ખાસ આપણું ધ્યાન ખેંચે તેવી વિચિત્ર છે.

એકંદરે આ સાહિત્યમાં આપણી પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ જેટલી સચવાએલી છે એટલી બીજા સાહિત્યમાં ઓછી હોય એમ માનવાનું કારણ ભાષાની લૌકિકતા છે. આ સાહિત્યનો વિશેષ અભ્યાસ એ સંસ્કૃતિને જાણવાને માટે, એ કાળના લોકો સુધી પહોંચવા માટે, આર્યાવર્તનો અને બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મનો રીતસર ઇતિહાસ મેળવવા માટે તથા ભાષાશાસ્ત્રની શાખાનો વિસ્તાર કરવા માટે મને અગત્યનો લાગે છે.

मज्झिमनिकाय-

एकमिदाहं महानाम समयं राजगहे विहरामि गिज्झकूटे पब्बते. तेन खो पन समयेन संबहुला निगंठा इसिगिलिपस्से काळसिलायं उब्भट्ठका होंति आसनपटिक्खित्ता, ओपक्कमिका, दुक्खा, तिब्बा, कटुका वेदना वेदियंति. अथ खोऽहं महानाम सायण्हसमयं पटिसल्लाना वुट्ठितो येन इसिगिलिपस्सं काळसिला, येन ते निगंठा तेनुपसंकमिं, उपसंकमित्वा ते निगंठे एतदवोचं:-

---

[1] આચાર-અંગ અને સૂત્રકૃત-અંગના પ્રથમ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધની ભાષા વિશેષ પ્રાચીન-આર્ષ-જણાય છે.

સૂત્રસાહિત્ય મળે છે તે શ્રીવર્ધમાન પછી ૯૮૦ વર્ષે અર્થાત્ વિક્રમના ૫ મા ૬ઠા સૈકામાં સૌરાષ્ટ્રના વલભીનગરમાં લિપિબદ્ધ થએલું કહેવાય છે માટે આપણે તેની ભાષાને તે લેખારૂઢ સમયની આસપાસની ગણવી જોઇએ.[૧]

જેમ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પાલીસાહિત્યની વિપુલતા છે તેમ જૈન સાહિત્યનો મોટો ભાગ પ્રાકૃત ભાષાએ રોકેલો છે. જૈન ઉપદેશકોનો ઉદ્દેશ આબાળગોપાળ સુધી પહોંચવાનો હોવાથી તેઓએ પોતાના પ્રત્યેક વિચારો પ્રાકૃતદ્વારા પ્રકટ કરેલા છે અને તે સરણી અત્યાર સુધી-અત્યારે પ્રાકૃતભાષા અવ્યવહાર્ય થઇ તો પણ-ચાલી આવી છે. જૈનોના વેદસ્થાનીય આગમો, (અંગો) ઉપાંગો, પયન્નાઓ-(પ્રકીર્ણકો) નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો અને ચૂર્ણિઓ વિગેરે ગ્રંથો પ્રાકૃતમાં ગુંથાએલા છે તે ગ્રંથોનો નામનિર્દેશ આ રીતે છે.

अंग.

१ आचार. ५ भगवती. ९ अनुत्तरौपपातिक.
२ सूत्रकृत. ६ ज्ञातधर्मकथा. १० प्रश्नव्याकरण.
३ स्थान. ७ उपासकदशा. ११ विपाक.
४ समवाय. ८ अंतकृत.

उपांग.

१ औपपातिक. ५ जंबुद्वीपप्रज्ञप्ति.
२ राजप्रश्नीय. ६ चंद्रप्रज्ञप्ति.
३ जीवाजीवाभिगम. ७ सूर्यप्रज्ञप्ति.
४ प्रज्ञापना. ८ निरयावली વિગેરે પાંચ ઉપાંગ.

छेद.	**मूळ.**
१ निशीथ.	१ आवश्यक.
२ बृहत्कल्प.	२ दशवैकालिक.
३ व्यवहार.	३ उत्तराध्ययन.
४ दशाश्रुत.	४ नन्दी.
५ महानिशीथ.	५ अनुयोगद्वार.

૧. જુઓ "જૈનસાહિત્યસંશોધક" અંક ૧, 'જૈન આગમસાહિત્યની મૂળ ભાષા કઇ?' એ લેખ.

આ ઉપરાંત બીજા અનેક પ્રકીર્ણ ગ્રંથો, ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિઓ અને ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ તથા પઉમચરિય, વસુદેવહિંડી, કુવલયમાલા, ધર્મસંગ્રહણી વિગેરે તત્ત્વજ્ઞાનના, કથાના અને ચરિત્રના સેંકડો ગ્રંથો વર્તમાનમાં વિદ્યમાન છે.

ઉપર જે જે ગ્રંથોનાં નામો જણાવ્યાં છે તે બધામાં કોઈ એક સરખી પ્રાકૃત ભાષા મળતી નથી. કોઈ [1]ગ્રન્થની પ્રાકૃત વિશેષ પ્રાચીન છે, કોઈની અર્વાચીન છે અને કોઈની પ્રાકૃત મધ્ય સમયની છે. દિગમ્બર જૈનોના પ્રાકૃત સાહિત્ય (પ્રવચનસાર વિગેરે) માં બહુધા શૌરસેની પ્રાકૃત પ્રયોગો જણાય છે. શ્વેતામ્બરોની ચૂર્ણિઓમાં જે પ્રાકૃતભાષા ઉતરેલી છે તે સંસ્કૃતમિશ્રિત જણાય છે અને કેટલીક કથાઓની (આવશ્યક અને ઉત્તરાધ્યયનમાં આવેલી કથાઓની) ભાષા તો ખાસ આપણું ધ્યાન ખેંચે તેવી વિચિત્ર છે.

એકંદરે આ સાહિત્યમ આપણી પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ જેટલી સચવાએલી છે એટલી બીજા સાહિત્યમાં ઓછી હોય એમ માનવાનું કારણ ભાષાની પ્રાચીનતા છે. આ સાહિત્યનો વિશેષ અભ્યાસ એ સંસ્કૃતિને જાણવાને માટે, એ કાળના લોકો સુધી પહોંચવા માટે, આપ સૌના આ બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મનો રીતસર ઇતિહાસ મેળવવા માટે અને ભાષાશાસ્ત્રની શાખાનો વિસ્તાર કરવા માટે મને અગત્યનો લાગે છે.

मज्झिमनिकाय–

एकमिदाहं महानाम समयं राजगहे विहरामि गिज्झकूटे पब्बते. तेन खो पन समयेन संबहुला निगंठा इसिगिलिपस्से काळसिलायं उब्भट्ठका होंति आसनपटिक्खित्ता, ओपक्कमिका, दुक्खा, तिप्पा, कटुका वेदना वेदियंति. अथ खोऽहं महानाम सायण्हसमयं पटिसल्लाना वुट्ठितो येन इसिगिलिपस्सं काळसिला, येन ते निगंठा तेनुपसंकमिं, उपसंकमित्वा ते निगंठे एतदवोचं:–

---

૧. આચાર-અંગ અને સૂત્રકૃત-અંગના પ્રથમ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધની ભાષા વિશેષ પ્રાચીન-આર્ષ-જણાય છે.

સૂત્રસાહિત્ય મળે છે તે શ્રીવર્ધમાન પછી ૯૮૦ વર્ષે અર્થાત્ વિક્રમના ૫ મા કે૬ા સૈકામાં સૌરાષ્ટ્રના વલભીનગરમાં લિપિબદ્ધ થએલું કહેવાય છે માટે આપણે તેની ભાષાને તે લેખારૂઢ સમયની આસપાસની ગણવી જોઈએ.[1]

જેમ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પાલીસાહિત્યની વિપુલતા છે તેમ જૈન સાહિત્યનો મોટો ભાગ પ્રાકૃત ભાષાએ રોકેલો છે. જૈન ઉપદેશકોનો ઉદ્દેશ આબાળગોપાળ સુધી પહોચવાનો હોવાથી તેઓએ પોતાના પ્રત્યેક વિચારો પ્રાકૃતદ્વારા પ્રકટ કરેલા છે અને તે સરણી અત્યાર સુધી—અત્યારે પ્રાકૃતભાષા અવ્યવહાર્ય થઈ તો પણ—ચાલી આવી છે. જૈનોના વેદસ્થાનીય આગમો, (અંગો) ઉપાંગો, પયન્નાઓ—(પ્રકીર્ણકો) નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો અને ચૂર્ણિઓ વિગેરે ગ્રંથો પ્રાકૃતમા ગુંથાએલા છે તે ગ્રંથોનો નામનિર્દેશ આ રીતે છે.

अंग.

१ आचार.	५ भगवती.	९ अनुत्तरौपपातिक.
२ सूत्रकृत.	६ ज्ञातधर्मकथा.	१० प्रश्नव्याकरण.
३ स्थान.	७ उपासकदशा.	११ विपाक.
४ समवाय.	८ अंतकृत.	

उपांग.

१ औपपातिक.	५ जंबुद्वीपप्रज्ञप्ति.
२ राजप्रश्नीय.	६ चंद्रप्रज्ञप्ति.
३ जीवाजीवाभिगम.	७ सूर्यप्रज्ञप्ति.
४ प्रज्ञापना.	८ निरयावली વિગેરે પાંચ ઉપાંગ.

छंद.	मूळ.
१ निशीथ.	१ आवश्यक.
२ बृहत्कल्प.	२ दशवैकालिक.
३ व्यवहार.	३ उत्तराध्ययन.
४ दशाश्रुत.	४ नन्दी.
५ महानिशीथ.	५ अनुयोगद्वार.

૧. જુઓ "જૈનસાહિત્યસંશે ' જૈન અ સાહિત્યની મૂળ ભાષા કઈ?'

આ ઉપરાંત બીજા અનેક પ્રકીર્ણ ગ્રંથો, ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિઓ અને ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ તથા પઉમચરિય, વસુદેવહિણ્ડી, કુવલયમાલા, ધર્મસંગ્રહણી વિગેરે તત્ત્વજ્ઞાનના, કથાના અને ચરિત્રના સેંકડો ગ્રંથો વર્તમાનમાં વિદ્યમાન છે.

ઉપર જે જે ગ્રંથોના નામો [illegible] છે તે તમામ કોઈ એક સરખી પ્રાકૃત ભાષા મળતી નથી. કોઈ ગ્રંથની પ્રાકૃત વિશેષ પ્રાચીન છે, કોઈની અર્વાચીન છે અને કોઈની પ્રાકૃત મધ્ય સમયની છે. દિગમ્બર જૈનોના પ્રાકૃત સાહિત્ય [illegible] પ્રવચનસાર વિગેરે) માં બહુધા શૌરસેની પ્રાકૃત [illegible] શ્વેતામ્બરોની ચૂર્ણિઓમાં જે પ્રાકૃતભાષા [illegible] તે સંસ્કૃતમિશ્રિત હોવા ઉપરાંત [illegible] આવેલી છે અને કેટલીક કથાઓના ([illegible]) [illegible] તેવી વિચિત્ર છે. કથાઓની) ભાષા તો [illegible] પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ

એકંદરે આ સાહિત્ય [illegible] સાહિત્યમાં ઓછી હોય એમ કોઈથી સમજાએલી છે [illegible] આ સાહિત્યના વિશેષ માનવાનું કારણ [illegible] એ કાળના લોકો સુધી અભ્યાસ એ [illegible] ધર્મનો રીતસર પહોંચવા માટે, [illegible] વિસ્તાર કરવા ઇતિહાસ મેળવ [illegible] માટે અને [illegible]

मज्झिमनिकाय–

एकमिदाहं महानाम समयं राजगहे विहरामि गिज्झकूटे पब्बते. तेन खो पन समयेन संबहुला निगंठा इसिगिलिपस्से काळसिलायं उब्भट्ठका होंति आसनपटिक्खित्ता, ओपक्कमिका, दुक्खा, तिप्पा, कटुका वेदना वेदियंति. अथ खोऽहं महानाम सायण्हसमयं पटिसंल्लाना वुट्ठितो येन इसिगिलिपस्सं काळसिला, येन ते निगंठा तेनुपसंकमिं, उपसंकमित्वा ते निगंठे एतदवोचं:–

૧. આ [illegible] પ્રથમ શ્રુત- [illegible] ભાષા [illegible] છે.

किंतु मुझे [illegible] ...[illegible]... [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

परेसं हि सो वज्जानि ओपुनाति यथा भुसं ।
अत्तनो पन छादेति कलिं व कितवा सठो ॥ २५२ ॥
अयसा व मलं समुट्ठितं तदुट्ठाय तमेव खादति ।
एवं अतिधोनचारिनं सककम्मानि नयंति दुग्गतिं २४०
नहि पापं कतं कम्मं सज्जु खीरं व मुच्चति ।
दहंतं बालं अन्वेति भस्माछन्नो व पावको ॥ ७१ ॥
न हि वेरेन वेरानि सम्मंति-ध कुदाचनं ।
अवेरेन च सम्मंति एस धम्मो सनंतनो ॥ ५ ॥
यो सहस्सं सहस्सेन संगामे मानुसे जिने ।
एकं च जेय्यमत्तानं स वे संगामजुत्तमो ॥ १०३ ॥
परिजिण्णं इदं रूपं रोगनिड्ढं पभंगुणं ।
भिज्जति पूतिसंदेहो मरणन्तं हि जीवितं ॥ १४८ ॥
दीघा जागरतो रत्ती दीघं संतस्स योजनं ।
दीघो बालानं संसारो सद्धम्मं अविजानतं ॥ ६० ॥
(धम्मपद-पालीपाठा० * पृ० ९६-९७)

सीहचम्म-जातक-

अतीते बाराणसियं ब्रह्मदत्ते रज्जं कारेंते बोधिसत्तो कस्सककुले निब्बत्तित्वा वयप्पत्तो कसिकम्मेन जीविकं कप्पेसि. तस्मिं काले एको वाणिजो गद्रभभारकेन वोहारं करोंतो विचरति. सो गतगतट्ठाने गद्रभस्स पिट्ठितो भण्डिकं ओतारेत्वा गद्रभं सीहचम्मेन पारुपित्वा सालियवखेत्तेसु विस्सज्जेति. खेत्तरक्खका तं दिस्वा 'सीहो' ति सञ्ञाय उपसंकमितुं न सक्कोंति. अथेकदिवसं सो वाणिजो एकस्मिं गामद्वारे

* पालीपाठावली [illegible] थयेली छे. किंमत [illegible]

निवासं गहेऊण पालयासं पवाविओ तओ गद्दभं सीहचम्मं पाउणित्ता पव्वसेत्तं निसज्जेसि. रायपुरिसा 'सीहो' त्ति संजाय तं उवगंतुं असमत्था गेहं गंतूण साहेंसु. सक्कपसाहगिणो आउहाणि गहेऊण, संखे धमंता, भेरीओ वाएंता सिग्घमेव गंतूण उद्धाइंसु. गद्दभो मरणभयभीओ गद्दभरवं रवि. अणंतरम गद्दभभावं नाऊण पोरिसगा एयं गाथमाहु—

'नेवं सीहस्स नदियं न वग्घस्स न दीविणो।
पाउणो सीहचम्मेण गम्मो नदति गद्दभो' त्ति ॥

गामवासिणो वि तस्स गद्दभभावं नाऊण भंडिं भंजंता पोसेत्ता सीहचम्मं आदाय अगमंसु. अह सो वाणिओ आगंतूण तं वावन्नं गद्दभं दिस्सा दुहिओ गाथमाह—

'चिरं पि सो न खाएज्ज गद्दभो हरियं जवं।
पाउणो सीहचम्मेण रवमाणो न दूसती' त्ति ॥

तम्मि एव वदंते एव गद्दभो न-याय भणि, वाणिओ वि ते वहाय वहामि. (वसुदेवहिंडी० पृ० ६-७)

आचार-अंग--

सुयं मे आउसं! तेण भगवया एवमक्खायं—

इहमेगेसिं नो सन्ना भवइ, तं जहा—पुरत्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहंसि? दाहिणाओ वा दिसाओ आगओ अहंसि? उत्तराओ वा दिसाओ आगओ अहंसि? उड्ढाओ वा दिसाओ आगओ अहंसि? अहोदिसाओ वा आगओ अहंसि? अन्नयरीओ वा दिसाओ, अणुदिसाओ वा आगओ अहंसि?

एदवेंदारि णो माये घरनि–

अत्थि मे आया उववाइए ? णत्थि मे आया उववाइए ?
के अहं आसी ? के वा इओ चुए इह पेच्चा भविस्सामि ?

– (प्रथम अध्ययन–प्र० उद्देश)

सुयं मे आउसं ! तेणं भगवया एवमक्खायं इह मेगेसिं णो सण्णा भवति, [illegible] सुयं मे आउसं तेणं भगवया एवमक्खायं [illegible] भवति, सुयं मे आउसं तेणं भगवया [illegible] भवति, [illegible] भवति, [illegible] – [illegible] दंसणं णत्थि, ण हंता, ण वि घायए – [illegible] अभिसमण्णागए.

– ([illegible] अध्ययन [illegible] उद्देशक)

सव्वे सरा नियट्टंति, तक्का जत्थ ण विज्जइ, मई तत्थ ण गाहिया – ओए, [illegible] – से ण दीहे, ण हस्से, ण वट्टे, ण [illegible], ण [illegible], ण किण्हे, ण णीले, ण लोहिए [illegible] ण [illegible], ण सुरभिगंधे, ण दुरभिगंधे, ण [illegible] ण [illegible] ण अंबिले, ण महुरे, ण कक्खडे, ण [illegible] ण [illegible], ण लहुए, ण उण्हे ण णिद्धे, ण लुक्खे ण [illegible] ण संगे, ण इत्थी, ण पुरिसे, ण अण्णहा [illegible] उवमा ण विज्जए – अरूवी सत्ता – अपयस्स पयं णत्थि.

– (पंचम अध्ययन उद्देशक ६)

अहासुयं वदिस्सामि [illegible] उट्ठाए ।
संखाए [illegible] – [illegible] ॥ १ ॥
णो [illegible] – [illegible] णामं एगं ।
से पाए [illegible] अणुधम्मियं तस्स ॥२॥
[illegible] सालिए मास [illegible] पाणजाइआ आगम्म ।

अभिरुज्झ कायं विहरिंसु आरुसिया ण तत्थ हिंसिंसु ॥३॥
संवच्छरं साहियं मासं जं न रिक्कासि वत्थगं भगवं।
अचेलए तओ चाई तं वोसिज्ज वत्थमणगारे ॥ ४ ॥
अदु पोरिसिं तिरियं भित्तिं चक्खुमासज्ज अंतसो झायइ।
अह चक्खुभीआ संहिआ ते हंता हंता बहवे कंदिंसु ॥५॥
सयणेहिं वितिमिस्सेहिं इत्थिओ तत्थ से परिन्नाय।
सागारियं न सेवेइ य, से सयं पवेसिया झाइ ॥ ६ ॥
जे के इमे अगारत्था मीसीभावं पहाय से झाइ।
पुट्ठो वि नाऽभिभासिंसु गच्छइ नाइवत्तइ अंजू ॥ ७ ॥
णो सुकरमेयमेगेसिं नाभिभासे य अभिवायमाणे।
हयपुव्वे तत्थ दंडेहिं लूसियपुव्वे अप्पपुण्णेहिं ॥ ८ ॥
फरुसाइं दुत्तितिक्खाइं अइअच्च मुणी परक्कममाणे।
आघाय-नट्ट-गीयाइं दंडजुद्धाइं मुट्ठिजुद्धाइं ॥ ९ ॥
गढिए मिहुकहासु समयम्मि नायसुए विसोगे अदक्खु।
एयाइं से उरालाइं गच्छइ नायपुत्ते असरणयाए ॥ ११ ॥
अवि साहिए दुवे वासे सीओदगं अभोच्चा निक्खंते।
एगत्तगए पिहियच्चे से अहिन्नायदंसणे संते। १२ ॥

(नाम अध्य० उद्देशक १)

अवि झाइ से महावीरे आसणत्थे अकुक्कुए झाणं।
उड्ढं अहे तिरियं च पेहमाणे समाहिमपडिन्ने। १४ ॥
अकसाई विगयगेही य सद्दरूवेसु अमुच्छिए झाइ।
छउमत्थो वि परक्कममाणो न पमायं सइं पि कुव्वित्था॥१५॥
सयमेव अभिसमागम्म आयतजोगमायसोहीए।
अभिनिव्वुडे अमाइल्ले आवकहं भगवं समियासी॥१६॥

—(नाम अध्य० चतुर्थ उद्देशक)

सूत्रकृत-अंग—

संति पंच महब्भूया इहमेगेसिमाहिया ।
पुढवी-आउ-तेऊ वा वाउ-आगासपंचमा ॥ ७ ॥
एए पंच महब्भूया तेब्भो एगो त्ति आहिया ।
अह तेसिं विणासेणं विणासो होइ देहिणो ॥ ८ ॥
जहा य पुढवीथूभे एगे नाणाहि-दीसइ ।
एवं भो ! कसिणे लोए विन्नू नाणाहि-दीसइ ॥ ९ ॥
एवमेगे त्ति जंपंति मंदा आरंभणिस्सिआ ।
एगे किचा सयं पावं तिव्वं दुक्खं नियच्छइ ॥ १० ॥
पत्तेअं कसिणे आया जे वाला जे अ पंडिआ ।
संति पिचा न ते संति नत्थि सत्तोववाइआ ॥ ११ ॥
नत्थि पुण्णे व पावे वा नत्थि लोए इओऽवरे ।
सरीरस्स विणासेणं विणासो होइ देहिणो ॥ १२ ॥
कुव्वं च कारयं चेव सव्वं कुव्वं न विज्जइ ।
एवं अकारओ अप्पा [illegible] उ पगब्भिआ ॥१३ ॥
जे ते उ वाइणो एवं लोए [illegible] ओ निया ?
तमाओ ते तमं जंति मंदा [illegible]भणिस्सिआ ॥ १४ ॥
संति पंच महब्भूया इहमेगेसि [illegible] ।
आयच्छट्ठा पुणो [illegible] य सासए ॥ १५ ॥
[illegible] ।
दुहओ ण विणस्स[illegible] ॥ १६ ॥
सव्वे वि सव्वहा [illegible]
पंच खंधे वयंता [illegible] ॥ १७ ॥
अण्णो अणण्णो [illegible] ।
पुढवी-आउ-[illegible] ॥ १८ ॥
चत्तारि धाउणो [illegible]

अगारमावसंता वि अरण्णा वा वि पव्वया ।
इमं दरिसणमावण्णा सव्वदुक्खा विमुच्चइ ॥ १९ ॥
उच्चावयाणि गच्छंता गब्भमेस्संति णंतसो ।
नायपुत्ते महावीरे एवमाह जिणोत्तमे ॥ २७ ॥
–(अ-१-उ-१)

आघायं पुण एगेसिं उववण्णा पुढो जिआ ।
वेदयंति सुहं दुक्खं अदुवा लुप्पंति ठाणओ ॥ १ ॥
न तं सयं कडं दुक्खं कओ अन्नकडं च णं ? ।
सुहं वा जइ वा दुक्खं सेहिअं वा असेहिअं ॥ २ ॥
सयं कडं न अण्णेहिं वेदयंति पुढो जिआ ।
संगइअं तं तहा तेसिं इहमेगेसिं आहिअं ॥ ३ ॥
एवमेयाणि जंपंता बाला पंडिअमाणिणो ।
निययानिययं संतं अयाणंता अबुद्धिआ ॥ ४ ॥
एवमेगे उ पासत्था ते भुज्जो विप्पगब्भिआ ।
एवं उवट्ठिआ संता ण ते दुक्खविमोक्खया ॥ ५ ॥
एवं तु समणा एगे मिच्छदिट्ठी अणारिआ ।
असंकिआइं संकंति संकिआइं असंकिणो ॥ १० ॥
परिक्खणवरणा जा सा तं तु संकंति मूढगा ।
आरंभाइं न संकंति अविअत्ता अकोविआ ॥ ११ ॥
सव्वप्पगं विउक्कसं सव्वं णूमं विहूणिआ ।
अप्पत्तिअं अकम्मंसे एयमट्ठं मिगे चुए ॥ १२ ॥
जे एवं नाभिजाणंति मिच्छदिट्ठी अणारिया ।
मिगा वा पासबद्धा ते घायमेसंतिऽणंतसो ॥ १३ ॥
माहणा समणा एगे सव्वे नाणं सयं वए ।
सव्वलोगे वि जे पाणा न ते जाणंति किंचण ॥१४॥

पिलवसु अभिलवसुस्स जहा तुलाणुभासए ।
ण हेउं से विजाणाइ भासिअं तऽणुभासए ॥ १५ ॥
—(अ० १-उ-२)

इणमन्नं तु अन्नाणं इहमेगेसि आहियं ।
देवउत्ते अयं लोए बंभउत्ते त्ति आऽवरे ॥ ५ ॥
ईसरेण कडे लोए पहाणाइ तहावरे ।
जीवाऽजीवसमाउत्ते सुह-दुक्खसमन्निए ॥ ६ ॥
सयंभुणा कडे लोए इति वुत्तं महेसिणा ।
मारेण संथुआ माया तेण लोए असासए ॥ ७ ॥
माहणा समणा एगे आह अंडकडे जगे ।
असो तत्तमकासी य अयाणंता मुसं वदे ॥ ८ ॥
सएहिं परियाएहिं लोयं बूया कडे ति य ।
तत्तं ते ण विजाणंति ण विणासी कयाइ वि ॥ ९ ॥
अमणुन्नसमुप्पायं दुक्खमेव विजाणिया ।
समुप्पायमजाणंता कहं नाहिंति संवरं ? ॥ १० ॥
सुद्धे अपावए आया इहमेगेसिमाहियं ।
पुणो किड्डापदोसेणं सो तत्थ अवरज्झइ ॥ ११ ॥
इह संवुडे मुणी जाए पच्छा होइ अपावए ।
वियडंबु जहा सुज्जो नीरयं सरयं तहा ॥ १२ ॥
एताणुवीइ मेधावी बंभचेरेण ते वसे ।
पुढो पावाउया सव्वे अक्खायारो सयं सयं ॥१३॥
सए सए उवट्ठाणे सिद्धिमेव न अन्नहा ।
अहो ! इहेव वसवत्ती सव्वकामसमप्पिए ॥ १४ ॥
सिद्धा य ते अरोगा य इहमेगेसिमाहियं ।
सिद्धिमेव पुरो काउं सासए गढिआ नरा ॥ १५ ॥

अगारमावसंता वि अरण्णा वा वि पव्वया ।
इमं दरिसणमावण्णा सव्वदुक्खा विमुच्चइ ॥ १९ ॥
उच्चावयाणि गच्छंता गब्भमेस्संति पुणो पुणो ।
नायपुत्ते महावीरे एवमाह जिणोत्तमे ॥ २७ ॥

-(अ-१-उ-१)

आघायं पुण एगेसिं उववण्णा पुढो जिआ ।
वेदयंति सुहं दुक्खं अदुवा लुप्पंति ठाणओ ॥ १ ॥
न तं सयं कडं दुक्खं कओ अन्नकडं च णं ? ।
सुहं वा जइ वा दुक्खं सेहिअं वा असेहिअं ॥ २ ॥
सयं कडं न अण्णेहि वेदयंति पुढो जिआ ।
संगइअं तं तहा तेसिं इहमेगेसिं आहिअं ॥ ३ ॥
एवमेयाणि जंपंता बाला पंडिअमाणिणो ।
नियया निययं संतं अयाणंता अबुद्धिआ ॥ ४ ॥
एवमेगे उ पासत्था ते भुज्जो विप्पगब्भिआ ।
एवं उवट्ठिआ संता ण ते दुक्खविमोक्खया ॥ ५ ॥
एवं तु समणा एगे मिच्छदिट्ठी अणारिआ ।
असंकिआइं संकंति संकिआइं असंकिणो ॥ १० ॥
धम्मपण्णवणा जा सा तं तु संकंति मूढगा ।
आरंभाइं न संकंति अविअत्ता अकोविआ ॥ ११ ॥
सव्वप्पगं विउक्कसं सव्वं णूमं विहूणिआ ।
अप्पत्तिअं अकम्मंसे एयमट्ठं मिगे चुए ॥ १२ ॥
जे एयं नाभिजाणंति मिच्छदिट्ठी अणारिया ।
मिगा वा पासबद्धा ते घायमेसंतिऽणंतसो ॥ १३ ॥
माहणा समणा एगे सव्वे नाणं सयं वए ।
सव्वलोगे वि जे पाणा न ते जाणंति किंचण ॥१४॥

अगारमावसंता वि अरण्णा वा वि पव्वया ।
इमं दरिसणमावण्णा सव्वदुक्खा विमुच्चइ ॥ १९ ॥
उच्चावयाणि गच्छंता गब्भमेस्संति पुणो पुणो ।
नायपुत्ते महावीरे एवमाह जिणोत्तमे ॥ २७ ॥
–(अ–१–उ–१)

आघायं पुण एगेसिं उववण्णा पुढो जिआ ।
वेदयंति सुहं दुक्खं अदुवा लुप्पंति ठाणओ ॥ १ ॥
न तं सयं कडं दुक्खं कओ अन्नकडं च णं ? ।
सुहं वा जइ वा दुक्खं सेहिअं वा असेहिअं ॥ २ ॥
सयं कडं न अण्णेहि वेदयंति पुढो जिआ ।
संगइअं तं तहा तेसिं इहमेगेसि आहिअं ॥ ३ ॥
एवमेयाणि जंपंता बाला पंडिअमाणिणो ।
निययानिययं संतं अयाणंता अबुद्धिआ ॥ ४ ॥
एवमेगे उ पासत्था ते भुज्जो विप्पगब्भिआ ।
एवं उवट्ठिआ संता ण ते दुक्खविमोक्खया ॥ ५ ॥
एवं तु समणा एगे मिच्छदिट्ठी अणारिआ ।
असंकिआइं संकंति संकिआइं असंकिणो ॥ १० ॥
पम्मपण्णवणा जा सा तं तु संकंति मूढगा ।
आरंभाइं न संकंति अविअत्ता अकोविआ ॥ ११ ॥
सव्वप्पगं विउक्कस्सं सव्वं णूमं विहूणिआ ।
अप्पत्तिअं अकम्मंसे एयमट्ठं मिगे चुए ॥ १२ ॥
जे एयं नाभिजाणंति मिच्छादिट्ठी अणारिया ।
मिगा वा पासबद्धा ते घायमेसंतिऽणंतसो ॥ १३ ॥
माहणा समणा एगे सव्वे नाणं सयं वए ।
सव्वलोगे वि जे पाणा न ते जाणंति किंचण ॥ १४ ॥

मिलक्खू अमिलक्खुस्स जहा वुत्ताणुभासए ।
ण हेउं से विजाणाइ भासिअं तऽणुभासए ॥ १५ ॥
–(अ० १–उ–२)

इणमन्नं तु अन्नाणं इहमेगेसि आहियं ।
देवउत्ते अयं लोए बंभउत्ते त्ति आऽवरे ॥ ५ ॥
ईसरेण कडे लोए पहाणाइ तहावरे ।
जीवाऽजीवसमाउत्ते सुह–दुक्खसमन्निए ॥ ६ ॥
सयंभुणा कडे लोए इति वुत्तं महेसिणा ।
मारेण संथुआ माया तेण लोए असासए ॥ ७ ॥
माहणा समणा एगे आह अंडकडे जगे ।
असो तत्तमकासी य अयाणंता मुसं वदे ॥ ८ ॥
सएहिं परियाएहिं लोयं बूया कडे ति य ।
तत्तं ते ण विजाणंति ण विणासी कयाइ वि ॥ ९ ॥
अमणुन्नसमुप्पायं दुक्खमेव विजाणिया ।
समुप्पायमजाणंता कहं नायंति संवरं ? ॥ १० ॥
सुद्धे अपावए आया इहमेगेसिमाहियं ।
पुणो किड्डापदोसेणं सो तत्थ अवरज्झइ ॥ ११ ॥
इह संवुडे मुणी जाए पच्छा होइ अपावए ।
वियडंबु जहा भुज्जो नीरयं सरयं तहा ॥ १२ ॥
एताणुवीइ मेधावी बंभचेरे ण ते वसे ।
पुढो पावाउया सव्वे अक्खायारो सयं सयं ॥ १३ ॥
सए सए उवट्ठाणे सिद्धिमेव न अन्नहा ।
अहो ! इहेव वसवत्ती सव्वकामसमप्पिए ॥ १४ ॥
सिद्धा य ते अरोगा य इहमेगेसि आहियं ।
सिद्धिमेव पुरो काउं सासए गढिया नरा ॥ १५ ॥

[illegible] अवराहीए पविसिंति पुणो पुणो ।
[illegible] ठाणा आसुर-किब्बिसिया ॥१६॥
—(अ० १-उ० ३)

[illegible] ? संबोही खलु पेच दुल्लहा ।
[illegible] नो सुलभं पुणरावि जीवियं ॥१॥
[illegible] गब्भत्था वि चयंति माणवा ।
[illegible] एवं आउखयम्मि तुट्टइ ॥ २ ॥
[illegible] लुप्पइ नो सुलहा सुगई य पेच्चओ ।
[illegible] पेहिया आरंभा विरमेज्ज सुव्वए ॥ ३ ॥
[illegible] जगा कम्मेहिं लुप्पंति पाणिणो ।
[illegible] नो तस्स मुच्चेज्जऽपुट्ठयं ॥ ४ ॥
[illegible] असुरा भूमिचरा सरिसिवा ।
[illegible] ठाणा ते वि चयंति दुक्खिया ॥५॥
[illegible] गिद्धा कम्मसहा कालेण जंतवो ।
[illegible] एवं आउखयम्मि तुट्टई ॥ ६ ॥
[illegible] सिया धम्मिय माहण भिक्खुए सिया ।
[illegible] तिव्वं ते कम्मेहिं किच्चति ॥७॥
[illegible] अवितिण्णे इह भासइ धुवं ।
[illegible] परं वेहासे कम्मेहिं किच्चति ॥ ८ ॥
[illegible] किसे चरे जइ वि य भुंजिय मासमंतसो ।
[illegible] आगंता गब्भायऽणंतसो ॥ ९ ॥
[illegible] पलियंतं मणुआण जीवियं ।
[illegible] मोहं जंति नरा असंवुडा ॥ १० ॥
[illegible] अणुपाणा पंथा दुरुत्तरा ।
[illegible] वीरेहिं सम्मं पवेइयं ॥ ११ ॥
—(अ० २-उ-१)

[illegible]राकडं अह इमं सुणेह—मेगंतयारी समणे पुराऽऽसी
[illegible] भिक्खुणो उवणेत्ता अणेगे आइक्खति ण्हिं पुढो वित्थरेण १
[illegible]साऽऽजीविया पट्ठविताऽथिरेणं सभागओ गणओ
भिक्खुमज्झे ।
आइक्खमाणो बहुजन्नमत्थं न संधयाती अवरेण पुव्वं ॥२॥

× × ×

पिन्नागपिंडीमवि विद्ध सूले केइ पएज्जा 'पुरिसे इमे' त्ति ।
अलाउयं वावि 'कुमारए' त्ति स लिप्पति पाणिवहेण
अम्हं ॥ २६ ॥

अहवा वि विद्धूण मिलक्खु सूले पिन्नागबुद्धीइ नरं पएज्जा ।
कुमारगं वा वि 'अलाबुयं' ति न लिप्पइ पाणिवहेणं
अम्हं ॥ २७ ॥

पुरिसं च विद्धूण कुमारगं वा सूलम्मि केइ पए जायतेए ।
'पिन्नायपिंडं' सतिमारुहेत्ता बुद्धाण तं कप्पति पारणाए २८
सिणायगाणं तु दुवे सहस्से जे भोयए णियए भिक्खुयाणं ।
ते पुण्णखंधं सुमहं जिणित्ता भवंति आरोप्प महंत सत्ता ॥२९॥

× × × × ×

'पुरिसे' त्ति 'विन्न' त्ति न एवमत्थि अणारिए से पुरिसे तहा हु ।
को संभवो पिन्नगपिंडियाए वाया वि एसा बुइआ असच्चा ३२
वायाभियोगेण जमावहेज्जा णो तारिसं वायमुदाहरिज्जा ।
अट्ठाणमेयं वयणं गुणाणं णो दिक्खिए बूय सुरालमेयं ॥३३॥
लद्धे अट्ठे अहो ! एव तुब्भे जीवाणुभागे सुविचिंतिए व ।
पुव्वं समुद्दं अवरं च पुट्ठे [illegible] पाणितले ठिए वा ॥३४॥
जीवाणुभागं सुविचिंतयंता आहारिया अन्नविहीय सोहिं ।
न वियागरे छन्नपओपजीवी [illegible] संजयाणं ३५
[illegible] (सूयगडंगसुत्त)

असंवुडा अणादीयं भमिहिंति पुणो पुणो ।
कप्पकालमुवज्जंति ठाणा आसुर-किब्बिसिया ॥१६॥
-(अ० १-उ० ३

संबुज्झह किं न बुज्झह ? संबोही खलु पेच दुल्लहा ।
णो हूवणमंति राइओ नो सुलभं पुणरावि जीविअं ॥१॥
डहरा वुड्ढा य पासह गब्भत्था वि चयंति माणवा ।
सेणे जह वट्टयं हरे एवं आउखयम्मि तुट्टइ ॥ २ ॥
मायाहिं पियाहिं लुप्पइ नो सुलहा सुगई य पेचओ ।
एयाइं भयाइं पेहिया आरंभा विरमेज्ज सुव्वए ॥ ३ ॥
जमिणं जगती पुढो जगा कम्मेहिं लुप्पंति पाणिणो ।
सयमेव कडेहिं गाहइ णो तस्स मुचेज्जऽपुट्ठयं ॥ ४ ॥
देवा गंधव्व-रक्खसा असुरा भूमिचरा सरिसिवा ।
राया नर-सेट्ठि-माहणा ठाणा ते वि चयंति दुक्खिया ।५।
कामेहि ण संथवेहि गिद्धा कम्मसहा कालेण जंतवो ।
ताले जह बंधणच्चुए एवं आउखयम्मि तुट्टई ॥ ६ ॥
जे यावि बहुस्सुए सिया धम्मिय माहण भिक्खुए सिया ।
अभिणूमकडेहिं मुच्छिए तिव्वं ते कम्मेहिं किचति ॥७॥
अह पास विवेगमुट्ठिए अवितिन्ने इह भासइ धुवं ।
णाहिसि आरं कओ परं वेहासे कम्मेहि किच्चति ॥ ८ ॥
जइ वि य णिगणे किसे चरे जइ वि य भुंजिय मासमंतसो ।
जे इह मायाइ मिज्जइ आगंता गब्भायऽणंतसो ॥ ९ ॥
पुरिसोरम पावकम्मुणा पलियंतं मणुआण जीविअं ।
सन्ना इह कामसुच्छिआ मोहं जंति नरा असंवुडा ॥ १० ॥
जययं विहराहि जोगवं अणुपाणा पंथा दुरुत्तरा ।
अणुसासणमेव पक्कमे वीरेहि सम्मं पवेइयं ॥ ११ ॥
-(अ० २-उ-१)

[illegible]कडं अह इमं सुणेह—मेगंतयारी समणे पुराऽऽसी
से भिक्खुणो उवणेत्ता अणेगे आइक्खति [illegible] पुढो वित्थरेणं १
[illegible]ऽऽजीविया पट्ठविताऽथिरेणं सभागओ गणओ
भिक्खुमज्झे ।
आइक्खमाणो बहुजन्नमत्थं न संधयाती अवरेण पुव्वं ॥२॥

× × ×

पिन्नागपिंडीमवि विद्ध सूले केइ पएज्जा ' पुरिसे इमे ' त्ति ।
अलाउयं वावि ' कुमारए ' त्ति स लिप्पति पाणिवहेण
अम्हं ॥ २६ ॥

अहवा वि विद्धूण मिलक्खु सूले पिन्नागबुद्धीइ नरं पएज्जा ।
कुमारगं वा वि ' अलाबुयं ' ति न लिप्पइ पाणिवहेणं
अम्हं ॥ २७ ॥

पुरिसं च विद्धूण कुमारगं वा सूलम्मि केइ पए जायतेए ।
' पिन्नायपिंडं ' सतिमारुहेत्ता बुद्धाण तं कप्पति पारणाए २८
सिणायगाणं तु दुवे सहस्से जे भोयए णियए भिक्खुयाणं ।
ते पुन्नखंधं सुमहं जिणित्ता भवंति आरोप्प महंत सत्ता ॥२९॥

× × × × ×

'पुरिसे' त्ति 'विन्न' त्ति न एवमत्थि अणारिए से पुरिसे तहा हु ।
को संभवो पिन्नगपिंडियाए वाया वि एसा बुइआ असच्चा३२
वायाभियोगेण जमावहेज्जा णो तारिसं वायमुदाहरिज्जा ।
अट्ठाणमेयं वयणं गुणाणं नो दिक्खिए बूय सुरालमेयं ।३३।
लद्धे अट्ठे अहो ! एव तुब्भे जीवाणुभागे सुविचिंतिए व ।
पुव्वं समुद्दं अवरं च पुट्ठे उलोइए पाणितले ठिए वा ॥३४॥
जीवाणुभागं सुविचिंतयंता आहारिया अन्नविहीअ सोहिं ।
न वियागरे छन्नपओपजीवी [illegible] संजयाणं १५
[illegible] (द्वितीयश्रुतस्कंध)

पुढविपइट्ठिया[४] तसा, थावरा पाणा. अजीवा जीवपइट्ठिया[५]. जीवा कम्मपइट्ठिया[६]. अजीवा जीवसंगहिया[७]. जीवा कम्म-संगहिया[८].

२२५ प्र०—से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ—' अट्ठविहा जाव-जीवा कम्मसंगहिया ' ?

उ०—गोयमा ! से जहाणाम ए केई पुरिसे वत्थिमाडोवेइ, वत्थिमाडोवेत्ता उप्पि-सितं बंधइ, बंधइत्ता; मज्झेणं गंठिं बंधइ, बंधइत्ता; उवरिल्लं गंठिं मुयइ, मुइत्ता; उवरिल्लं देसं वामेइ, उवरिल्लं देसं वामेत्ता; उवरिल्लं देसं आउयायस्स पूरेइ, पूरित्ता; उप्पि-सितं बंधइ, बंधित्ता मज्झिल्लगंठिं मुयइ, मुइत्ता; से णूणं गोयमा ! से आउयाये वाउयायस्स उप्पि उवरिमतले चिट्ठइ ? हंता, चिट्ठइ से तेणट्ठेणं जाव—'जीवा कम्मसंगहिया.'

—(भ० शतक—१, उद्देशक ६. रायचंद्रजिना० पृ० १६७ अने ?७०)

भगवती:—

३७ प्र०—तहारूवं णं भंते ! समणं वा, माहणं वा पज्जुवा-समाणस्स किंफला पज्जुवासणा ?

उ०—गोयमा ! सवणफला.

३८ प्र०—से णं भंते ! सवणे किंफले ?

उ०—णाणफले.

३९ प्र०—से णं भंते ! णाणे किंफले ?

उ०—विन्नाणफले.

४० प्र०—से णं भंते ! विन्नाणे किंफले ?

उ०—पच्चक्खाणफले.

४१ प्र०—से णं भंते ! पच्चक्खाणे किंफले ?

पुढविपइट्ठिया तसा, थावरा पाणा. अजीवा जीवपइट्ठिया. जीवा कम्मपइट्ठिया. अजीवा जीवसंगहिया. जीवा कम्मसंगहिया.

२२५ प्र०–से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ–' अट्ठविहा जाव–जीवा कम्मसंगहिया ' ?

उ०–गोयमा ! से जहाणाम ए केई पुरिसे वत्थिमाडोवेइ, वत्थिमाडोवेत्ता उप्पिं–सितं बंधइ, बंधइत्ता; मज्झेणं गंठिं बंधइ, बंधइत्ता; उवरिल्लं गंठिं मुयइ, मुइत्ता; उवरिल्लं देसं वामेइ, उवरिल्लं देसं वामेत्ता; उवरिल्लं देसं आउयायस्स पूरेइ, पूरित्ता; उप्पिं–सितं बंधइ, बंधित्ता मज्झिल्लगंठिं मुयइ, मुइत्ता; से णूणं गोयमा ! से आउयाये वाउयायस्स उप्पिं उवरिमतले चिट्ठइ ? हंता, चिट्ठइ से तेणट्ठेणं जाव–'जीवा कम्मसंगहिया.'

–(भ० शतक–१, उद्देशक ६. रायचंद्रजिना० पृ० १६७ अने १७०)

भगवतीः–

३७ प्र०–तहारूवं णं भंते ! समणं वा, माहणं वा पज्जुवासमाणस्स किंफला पज्जुवासणा ?

उ०–गोयमा ! सवणफला.

३८ प्र०–से णं भंते ! सवणे किंफले ?

उ०–णाणफले.

३९ प्र०–से णं भंते ! णाणे किंफले ?

उ०–विन्नाणफले.

४० प्र०–से णं भंते ! विन्नाणे किंफले ?

उ०–पच्चक्खाणफले.

४१ प्र०–से णं भंते ! पच्चक्खाणे किंफले ?

उ०—संजमफले.

४२ प्र०—से णं भंते ! संजमे किंफले ?

उ०—अणण्हयफले.

४३ प्र०—एवं अणण्हये ?

उ०—तवफले.

४४ प्र०—तवे ?

उ०—वोदाणफले.

४५ प्र०—से णं भंते ! वोदाणे किंफले ?

उ०—अकिरियाफले.

४६ प्र०—से णं अकिरिया किंफला ?

उ०—सिद्धिपज्जवसाणफला

(शतक–२, उ० ५, रा. जि. पृ० २८३–२८४)

सुत्तकडंगसुत्तं—

[illegible] ॥ १ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ २ ॥
[illegible]
[illegible]

[illegible] ॥ ३ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ ४ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ ५ ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ६ ॥

पुढविपइट्ठिया[४] तसा, थावरा पाणा. अजीवा जीवपइट्ठिया[५] जीवा कम्मपइट्ठिया[६]. अजीवा जीवसंगहिया[७]. जीवा कम्मसंगहिया[८].

२२५ प्र०—से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ—'अजीवा जाव—जीवा कम्मसंगहिया'?

उ०—गोयमा! से जहाणामए केई पुरिसे वत्थिमाडोवेइ, वत्थिमाडोवेत्ता उप्पिं-सितं बंधइ, बंधइत्ता; मज्झेणं गंठिं बंधइ, बंधइत्ता; उवरिल्लं गंठिं मुयइ, मुइत्ता; उवरिल्लं देसं वामेइ, उवरिल्लं देसं वामेत्ता; उवरिल्लं देसं आउयायस्स पूरेइ, पूरित्ता; उप्पिं-सितं बंधइ, बंधित्ता मज्झिल्लगंठिं मुयइ, मुइत्ता; से नूणं गोयमा! से आउयाए तस्स आउयायस्स उप्पिं उवरितले चिट्ठइ? हंता, चिट्ठइ. से तेणट्ठेणं जाव—'जीवा कम्मसंगहिया.'

—(भ० शतक-१, उद्देश ६, [illegible] पृ० १६७ अने १७०)

भगवती:—

२७ प्र०—[illegible] णं भंते! [illegible] वा, [illegible] वा [illegible] [illegible] किंरूवा [illegible]?

उ०—गोयमा! [illegible].

२८ प्र०—से णं भंते! मासे किंरूवे?

उ०—[illegible].

२९ प्र०—से णं भंते! [illegible] किंरूवे?

उ०—[illegible].

३० प्र०—से णं भंते! [illegible] किंरूवे?

उ०—[illegible].

३१ प्र०—से णं भंते! [illegible] किंरूवे?

उ०–संजमफले.
४२ प्र०–से णं भंते ! संजमे किंफले ?
उ०–अणण्हयफले.
४३ प्र०–एवं अणण्हये ?
उ०–तवफले.
४४ प्र०–तवे ?
उ०–वोदाणफले.
४५ प्र०–से णं भंते ! वोदाणे किंफले ?
उ०–अकिरियाफले.
४६ प्र०–से णं अकिरिया किंफला ?
उ०–सिद्धिपज्जवसाणफला.
(शतक–२, उ० ५. रा. जि. पृ० २८३–२८४)

उत्तराध्ययनः—

दुमपत्तए पंडुअए जहा निवडइ राइगणाण अच्चए ।
एवं मणुआण जीविअं समयं गोयम ! मा पमायए ॥ १ ॥
कुसग्गे जह ओसबिंदुए थोवं चिट्ठति लंबमाणए ।
एवं मणुआण जीविअं समयं गोयम ! मा पमायए ॥ २ ॥
परिजूरइ ते सरीरयं केसा पंडुरगा भवंति ते ।
× × ×
से सोयबले य हायइ समयं गोयम . मा पमायए ॥२१॥
अरई गंडं विसूइया आयंका विविहा फुसंति ते ।
विहडइ विद्धंसइ ते सरीरयं समयं गोयम ! मा पमायए ॥२७॥
वुच्छिंद सिणेहमप्पणो कुमुयं सारइयं व पाणियं ।
से सव्वसिणेहवज्जिए समयं गोयम ! मा पमायए ॥ २८ ॥
चिच्चाण धणं च भारियं पव्वइओ हि सि अणगारिअं ।
मा वंतं पुणो वि आविए समयं गोयम ! मा पमायए ॥२९॥

ण हु जिणे अज्ज दीसइ बहुमए दीसइ मग्गदेसिए ।
संपइ नेआउए पहे समयं गोयम ! मा पमायए ॥ ३१ ॥
अवसोहिय कंटगापहं ओइण्णो सि पहं महालयं ।
गच्छसि मग्गं विसोहिया समयं गोयम ! मा पमायए ॥३२॥
तिण्णो सि अण्णवं महं किं पुण चिट्ठसि तीरमागओ ? ।
अभितुर पारं गमित्तए समयं गोयम! मा पमायए ॥३४॥
बुद्धस्स निसम्म भासियं सुकहियमट्ठपदोवसोहियं ।
रागं दोसं च छिंदिया सिद्धिगइं गए गोयमे ॥ ३७ ॥

–(१० अध्यय

जो लोए बंभणो वुत्तो अग्गी वा महिओ जहा ।
सदा कुसलसंदिट्ठं तं वयं बूम माहणं ॥ १९ ॥
जो न सज्जइ आगंतुं पव्वयंतो न सोअइ ।
रमए अज्जवयणम्मि तं वयं बूम माहणं ॥ २० ॥
तसे पाणे वियाणित्ता संगहेण य थावरे ।
जो न हिंसइ तिविहेण तं वयं बूम माहणं ॥ २२
कोहा वा जइ वा हासा लोहा वा जइ वा भया ।
मुसं न वयइ जो उ तं वयं बूम माहणं ॥ २३ ॥
चित्तमंतमचित्तं वा अप्पं वा जइ वा बहुं ।
न गिण्हइ अदत्तं जो तं वयं बूम माहणं ॥ २४
दिव्व–माणुस्स–तेरिच्छं जो न सेवइ मेहुणं ।
मणसा काय–वक्केणं तं वयं बूम माहणं ॥ २'
जहा पोम्मं जले जायं नोवलिप्पए वारिणा
एवं अलित्तं कामेहिं तं वयं बूम माहणं ॥
अलोलुयं मुहाजीविं अणगारं अकिंचणं ।
असंसत्तं गिहत्थेहिं तं वयं बूम माहणं ॥
न वि मुंडिएण समणो न ओंकारेण . .

न मुणी रण्णवासेणं कुसचीरेण न तावसो ॥ २८ ॥
समयाए समणो होइ बंभचेरेण बंभणो ।
नाणेण य मुणी होइ तवेणं होइ तावसो ॥ २९ ॥
कम्मुणा बंभणो होइ कम्मुणा होइ खत्तिओ ।
वइस्सो कम्मुणा होइ सुद्दो हवइ कम्मुणा ॥ ३० ॥
एवं गुणसमाउत्ता जे हवंति दिउत्तमा ।
ते समत्था उ उद्धत्तुं परं अप्पाणमेव य ॥ ३२ ॥

–(अध्ययन २५–यज्ञीय)

दशवैकालिकः–

जया जीवमजीवे अ दो वि एए वियाणइ ।
तया गई बहुविहं सव्वजीवाण जाणइ ॥ १४ ॥
जया गई बहुविहं सव्वजीवाण जाणइ ।
तया पुण्णं च पावं च बंधं मुक्खं च जाणइ ॥ १५ ॥
जया पुण्णं च पावं च बंधं मुक्खं च जाणइ ।
तया निव्विदए भोए जे दिव्वे जे अ माणुसे ॥ १६ ॥
जया निव्विदए भोए जे दिव्वे जे अ माणुसे ।
तया चयइ संजोगं सब्भिंतरबाहिरं ॥ १७ ॥
जया चयइ संजोगं सब्भिंतरबाहिरं ।
तया मुंडे भवित्ताणं पव्वइए अणगारियं ॥ १८ ॥
जया मुंडे भवित्ताणं पव्वइए अणगारियं ।
तया संवरमुक्किट्टं धम्मं फासे अणुत्तरं ॥ १९ ॥
जया संवरमुक्किट्टं धम्मं फासे अणुत्तरं ।
तया धुणइ कम्मरयं अबोहि–कलुसं कडं ॥ २० ॥
जया धुणइ कम्मरयं अबोहि–कलुसं कडं ।
तया सव्वत्तगं नाणं दंसणं चाभिगच्छइ ॥ २१ ॥

–(चतुर्थ अध्ययन)

प्रज्ञापना—

से किं तं आरिया ?

(आरिया) नवविहा पण्णत्ता. तं जहा-खेत्तारिया जातिआरिया, कुलारिया, कम्मारिया, सिप्पारिया, भासारिया, नाणारिया, दंसणारिया, चारित्तारिया.

से किं तं खेत्तारिया ?

खेत्तारिया अद्धछव्वीसतिविहा—

रायगिह मगह, चंपा अंगा, तह तामलित्ति वंगा य ।
कंचणपुरं कलिंगा, वाणारसी चेव कासी य ॥
साएय कोसला, गयपुरं च कुरु, सोरियं कुसट्टा य ।
कंपिल्लं पंचाला, अहिच्छत्ता जंगला चेव ॥
बारवई सोरट्ठा, मिहिल विदेहा य, वच्छ कोसंबी ।
नंदिपुरं संडिल्ला, भद्दिलपुरमेव मलया य ॥
वइराड वच्छ, वरणा अच्छा, तह मत्तियावई दसण्णा ।
सोत्तियवई य चेदी, वीयभयं सिंधुसोवीरा ॥
महुरा य सूरसेणा, पावा भंगी य, मास पुरिवट्टा ।
सावत्थी य कुणाला, कोडीवरिसं च लाढा य ॥
सेयविया विय णयरी केकयअद्धं च आरियं भणियं ।
इत्थुप्पत्ती जिणाणं चक्कीणं राम-कण्हाणं ॥ से त्तं खेत्तारिया.

से किं तं जाइआरिया ?

जाइआरिया छव्विहा—

अंबट्ठा य कलिंदा य विदेहा वेदगाइ या ।

हरिया चुंचुणा चेव छ एता इब्भजाइओ ॥ से त्तं जाइआरिया.

से किं तं कुलारिया ?

कुलारिया छव्विहा—उग्गा, भोगा, राइन्ना, इक्खागा, णाया, कोरव्वा—से त्तं कुलारिया

से किं तं कम्मारिया ?

कम्मारिया अणेगविहा–दोसिया, सुत्तिया, कप्पासिया, सुत्तवेयालिआ, भंडवेयालिया, कोलालिया, नरवाहणिया जे याऽवन्ने तहप्पगारा. से तं कम्मारिया.

से किं तं सिप्पारिया ?

सिप्पारिया अणेगविहा पण्णत्ता, तं जहाः–तुण्णागा, तंतुवाया, पट्टागा, देयडा, वरुट्टा, छव्विया, कट्ठपाउयारा, मुंजपाउयारा, छत्तारा, वज्झारा, पुच्छारा, लेप्पारा, चित्तारा, संखारा, दंतारा, भंडारा, जिज्झगारा, सेल्लारा, कोडिगारा–जे याऽवन्ने तहप्पगारा से तं सिप्पारिया.

से किं तं भासारिया ?

भासारिया ते णं अद्धमागहाए भासाए भासेंति, तत्थ वि य णं जत्थ बंभी लिवी पवत्तइ. बंभीए णं लिवीए अट्ठारस विहे लेक्खविहाणे–बंभी, जवणाणिया, दोसापुरिया, खरोट्ठी, पुक्खरसारिया, भोगवइया, पहराइया, अंतक्खरिया, अक्खरपुट्ठिया, वेणइया, निण्हइया, अंकलिवी, गणिअलिवी, गंधव्वलिवी, आयंसलिवी, माहेसरी, दोमिलिवी, पोलिंदी–से त्तं भासारिया "–(प्रथम पद पृ० ५५–५६–समिति).

છેવટ, આ નિબંધ લખવામાં મને પં૦ વિધુશેખર શાસ્ત્રીજીની 'પાલિપ્રકાશ'ની પ્રસ્તાવનાની ઘણી મદદ મળી છે. એમાંના કેટ-લાક ઉતારા પણ મેં અહીં નોંધ્યા છે; માટે તેમનો અને કેટલીક સૂચનાઓ આપવા બદલ અધ્યાપક રા. નરસિંહભાઈનો આભાર માની આપને કંટાળો આપ્યો તે બદલ ક્ષમા માગું છું.

प्रज्ञापना—

से किं तं आरिया ?

(आरिया) नवविहा पण्णत्ता. तं जहा-खेत्तारिया, जातिआरिया, कुलारिया, कम्मारिया, सिप्पारिया, भासारिया, नाणारिया, दंसणारिया, चारिचारिया.

से किं तं खेत्तारिया ?

खेत्तारिया अद्धछव्वीसतिविहाणा—

रायगिह मगह, चंपा अंगा, तह तामलित्ति बंगा य।
कंचणपुरं कलिंगा, वाणारसी चेव कासी य॥
साएय कोसला, गयपुरं च कुरु, सोरियं कुसट्टा य।
कंपिल्लं पंचाला, अहिच्छत्ता जंगला चेव॥
बारवई सोरट्ठा, मिहिल विदेहा य, वच्छ कोसंबी।
नंदिपुरं संडिल्ला, भद्दिलपुरमेव मलया य॥
वइराड वच्छ, वरणा अच्छा, तह मत्तियावई दसण्णा।
सोत्तियवई य चेदी, वीयभय सिंधुसोवीरा॥
महुरा य सूरसेणा, पावा भंगी य, मास पुरिवट्टा।
सावन्थी य कुणाला, कोडीवरिस च लाटा य॥
सेयविया विय णयरी केकयअद्धं च आरियं भणिअं।
इत्थुप्पत्ती जिणाणं चक्कीणं राम-कण्हाणं॥ से तं खेत्तारिया.

से किं तं जाइआरिया ?

जाइआरिया छव्विहा—

अंबट्ठा य कलिंदा य विदेहा वेदगाइआ।
हरिया चुंचुणा चेव छ एया इब्भजाईओ॥ से तं जाइआरिया.

से किं तं कुलारिया ?

कुलारिया छव्विहा-उग्गा, भोगा, राइन्ना, इक्खागा, णाया, कोरव्वा-से तं कुलारिया.

से किं तं कम्मारिया ?

कम्मारिया अणेगविहा—दोसिया, सुत्तिया, कप्पासिया, सुत्तवेयालिआ, भंडवेयालिया, कोलालिया, नरवाहणिया जे याऽवन्ने तहप्पगारा. से तं कम्मारिया.

से किं तं सिप्पारिया ?

सिप्पारिया अणेगविहा पण्णत्ता, तं जहाः—तुण्णागा, तंतुवाया, पट्टागा, देयडा, वरुट्टा, छव्विया, कट्टपाउयारा, मुंजपाउयारा, छत्तारा, वज्झारा, पुच्छारा, लेप्पारा, चित्तारा, संखारा, दंतारा, भंडारा, जिज्झगारा, सेल्लारा, कोडिगारा—जे याऽवन्ने तहप्पगारा से त्तं सिप्पारिया.

से किं तं भासारिया ?

भासारिया ते णं अद्धमागहाए भासाए भासेंति, तत्थ वि य णं जत्थ बंभी लिवी पवत्तइ. बंभीए णं लिवीए अट्ठारस विहे लेक्खविहाणे—बंभी, जवणाणिया, दोसापुरिया, खरोट्ठी, पुक्खरसारिया, भोगवइया, पहराइया, अंतक्खरिया, अक्खरपुट्ठिया, वेणइया, निण्हइया, अंकलिवी, गणिअलिवी, गंधव्वलिवी, आयंसलिवी, माहेसरी, दोमिलिवी, पोलिंदी—से त्तं भासारिया "—(प्रथम पद पृ० ५५–५६–समिति).

છેવટ, આ નિબંધ [illegible] વિધુશેખર શાસ્ત્રીજીની * પાલિપ્રકાશ 'ની [illegible] મળી છે. એમાના કેટલાક ઉતારા પણ મે [illegible] તેમનો અને કેટલીક સૂચનાઓ આપવા [illegible] આભાર માની આપને [illegible]

नाटकनी उत्पत्ति अने स्वरूप

[ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયના આધારે]

अध्यापक रसिकलाल छोटालाल परीख

देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुषं
रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ॥

कालिदास, मालविकाग्निमित्रम्, अं. १, श्लो. ४.

(મુનિઓ આને [નાટકને] દેવોનો કાન્ત [પ્રિય] ચાક્ષુષ [દૃશ્ય] યજ્ઞ માને છે. રુદ્રે આને ઉમાસંયુક્ત પોતાના અંગમાં બે પ્રકારે વિભક્ત કર્યું છે. આમાં ત્રણ ગુણોથી [સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્] ઉત્પન્ન થતું વિવિધ રસવાળું લોકચરિત જણાય છે. ભિન્ન રુચિવાળા લોકોને અનેક રીતે પ્રસન્ન કરનાર એક જ નાટક છે.)

સાહિત્ય પ્રકારોની ઉત્પત્તિની ચર્ચામાં નાટકની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. આ પ્રશ્ન અનેક દૃષ્ટિએ ચર્ચાય છે. હજી એનો નિર્ણય થઈ ગયો છે એમ કહી શકાય નહિ. આ ચર્ચાની એક રીત જુદા જુદા પ્રદેશ અને કાળ પરત્વેની. આ દેશ પૂરતો જો કોઈ વિચારો થયા હોય તો એટલું કહી શકાય કે ભરતે એક સિદ્ધાન્ત તારવી બતાવ્યો છે. આ નિબંધમાં મેં ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયમાં આ પ્રશ્ન વિષે અને નાટકના સ્વરૂપ વિષે જે વિચારો આવે છે તે જણાવવાનો આશય રાખ્યો છે. સાથે સાથે ભૂમિકા રૂપે ઉત્પત્તિ વિષે મુખ્ય મતોની ચર્ચા કરવાનો પણ ઇરાદો છે.

નાટકની ઉત્પત્તિ એટલે શું એ પ્રશ્ન વધારે સ્પષ્ટ કરીએ. નાટકમાં લગભગ બધી કળાઓનો પ્રવેશ થાય છે. [illegible] સો એને કાવ્ય અથવા સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે [illegible]

૧. [illegible] विषयं पुनः । [illegible]
[illegible] અને Moulton [illegible] of Literature, pp. 15-19

નાટકની વિશિષ્ટ રીતનું લક્ષણ આપતાં સ્પષ્ટ કબુલ કરી દે છે કે એમાં બીજી એક કળાનો પણ સરખો ભાગ છે. પ્રસિદ્ધ આલંકારિકોમાં સૌથી પ્રાચીન[2] ભામહ નાટકને 'અભિનેયાર્થ' કહે છે.[3] આમાં અર્થ ગોઠવવાનું કામ કાવ્ય કે સાહિત્યનું છે; પણ અભિનય બીજી કળાનો વિષય છે—નૃત્યનો.[4] અને તેની આવશ્યકતા લગભગ અર્થના જેટલી જ છે. બીજી કળાઓનું—ચિત્ર, સંગીત વગેરેનું—ગૌણ સ્થાન છે.

હવે નાટકની ઉત્પત્તિની ચર્ચામાં આ બન્ને બાબતોનો વિચાર કરવાનો છે. નાટક શબ્દ એ નટ્-ધાતુમાંથી બનેલો છે. અને આ બાબત એમ સૂચવે છે કે નાટકનો મૂળ સંબંધ નૃત્ય સાથે છે. એટલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ નૃત્ય સાથે 'અર્થ' ક્યારે અને કેવી રીતે મળી નાટકનું સ્વરૂપ બંધાયું ?

આર્ય જાતિના જૂનામાં જૂના ગ્રંથ ઋગ્વેદમાં દૃષ્ટિ કરીએ તો જણાય છે કે એમાં નૃત્[5] અને તેનાં બીજાં રૂપોનો ઉપયોગ લગભગ નવ દશ વાર થએલો છે. નાચનારાઓની ઉપમા પણ અપાય છે: नृत्यतामिव (૧૦-૭૨-૬).[6] આ ઉપરથી ઋગ્વેદકાલીન સમાજમાં આ કળાની હયાતી રહેલાઈથી કલ્પી શકાય છે. પણ તે

---

૨. જુઓ રા. બ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી સંપાદિત प्रतापरुद्रयशोभूषणની પ્રસ્તાવના. (B. S. S.)

૩. नाटकं द्विपदीशम्यारासकस्कन्धकादि यत् ।
उक्तं तदभिनेयार्थम्..................૨૪. ૪. ૫.

૪. સરખાવો:—
"Indian acting or dancing-the same word, Natya, covers both ideas." Introduction p. 3. અને "Natya is dancing used in a drama combined with an original plot." p. 14. The Mirror of Gesture, Trans. by A. Coomarswamy.

૫. વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે नट्' ધાતુ પ્રાકૃત ભાષાનો અને તે સંસ્કૃત 'नृत्'ને મળતો છે. (જુઓ Monier Williams' San-Eng. Dictionary.) અને Weber's History of Indian Literature, p. 197.

૬. ઉષાના સૂક્તમાં "अधि पेशांसि वपते नृतूरिव. ૧-૯૨-૪.

સમયમાં અભિનયદ્વારા દર્શાવી શકાય એટલો [illegible]
અને આ કલાનો સંયોગ થયો હશે એ ચોક્કસ [illegible]
છતાં એ એનો સંભવ છે. ઋગ્વેદનાં કેટલાંક [illegible]
છે, જેમકે યમ-યમી, પુરૂરવા-ઉર્વશી, [illegible]
આ સંવાદોને સાભિનય બોલાતાં કલ્પીએ તો [illegible]
લાગે ખરા ! પણ ખાત્રીથી કશું કહી શકાય નહિ [illegible]

કથાવસ્તુનો અને અભિનયનો [illegible]
હશે એ કહેવું અશક્ય છે. પણ એ [illegible]
અનેક કલ્પના કરવી શક્ય છે.

અમુક અભિનય માણસને સ્વાભાવિક છે. [illegible]
હશે કે જે થોડા ઘણા અભિનય વિના [illegible]
આ સ્વાભાવિક વૃત્તિ સાહિત્યમાં પણ [illegible]
સાહિત્યના ગમે તે પ્રકારમાં-મહાકાવ્ય, [illegible]
અભિનય અપેક્ષિત છે. રચના કરનાર [illegible]
નારના મનમાં અમુક અભિનય [illegible]

બીજું સ્વાભાવિક [illegible]
તેમ અભિનયને વધારે અવકાશ. [illegible]
નમાંથી પણ નાટકનાં સૂચના મળી [illegible]
એ સગાઈના [illegible] સમાધાન [illegible]
ગામ પણ છે અને [illegible]
[illegible] છે. [illegible]

[illegible]

[illegible] scholars, [illegible]
accordance with older [illegible]
and Levi, see in the [illegible]
of the Rigveda, in which [illegible]
specimen of the [illegible]
the prose has been [illegible]
dramas. Elsewhere [illegible]
the hymns in question [illegible]
logues." [illegible]
છે. Macdonell and [illegible]

આખ્યાનો એ વિનોદનું મુખ્ય સાધન હતું.[10] આ આખ્યાન સાધારણ રીતે સાભિનય કહેવાતું હશે. તેમાં ઉદ્દામ કાર્યનો અથવા ભાવનો પ્રસંગ દર્શાવવામાં અભિનયનો ખાસ ઉપયોગ થાય એ સ્વાભાવિક છે: (માણભટ્ટની કથામાં આ ઘણી વાર જોઈએ છીએ). અહીંઆ વિશેષતા તે તે પાત્રમય થઈ જવામાં છે. કુશળ કવિઓ અને શ્રોતાજનોના ખ્યાલમાં એ વિશેષતાને આવતાં વાર ન લાગે. આખ્યાનમાં જ સંવાદવાળા ભાવમય ભાગો આ પ્રમાણે એક અથવા વધારે માણસોથી દર્શાવતાં નાટકને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ જાય. આ દૃષ્ટિએ નાટકના પૂર્વજનું સ્વરૂપ આવું કંઈ હોય: કથાના નિરૂપણમાં સાધારણ બાબતોનું વર્ણનદ્વારા કથન અને ભાવમય પ્રસંગોનું સાભિનય પદ્ય, ગીત કે સંવાદ દ્વારા દર્શન: પ્રારમ્ભમાં અને વચમાં જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં આ કામ એકાદ માણસ કરે. અને બાકીના ભાગ ભજવી બતાવાય. આ વિકાસની શરૂઆતમાં વર્ણનનો ભાગ વધારે રહેતો હશે અને જેમ જેમ નાટ્યકલા દૃઢરૂપ થતી હશે તેમ તેમ તે ઓછો થતો હશે. આ બાબતનો ખ્યાલ ભાસના 'પંચરાત્ર'માંથી કેટલેક અંશે આવે છે. પ્રારમ્ભમાં યજ્ઞ પૂરો થયાનું જરા લાંબું વર્ણન ત્રણ બ્રાહ્મણો આપે છે; અને આમ કથાની પૂર્વભૂમિકા સમજાવી નાટક શરૂ થાય છે. આ દૃષ્ટિ નાટકની શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં પણ દેખાઈ આવે છે. ધનંજય દશરૂપકમાં કહે છે કે

"द्वेधा विभागः कर्तव्यः सर्वस्यापीह वस्तुनः ।
सूच्यमेव भवेत् किंचिद् दृश्यश्रव्यमथापरम् ॥
५५, प्रकाश १.

(અહીં બધી વસ્તુના બે વિભાગ કરવા જોઈએ;......એમાં કેટલુંક સૂચ્ય થાય અને બાકીનું 'દૃશ્ય શ્રવ્ય' થાય.) વિષ્કમ્ભક વગેરે આ સૂચ્ય ભાગ માટે છે કે જે સાધારણ રીતે 'નીરસ અને અનુચિત વસ્તુવિસ્તર છે.'

ઉત્પત્તિના આ અહેવાલમાં ફક્ત એક જ બાબત સમજાય છે. તે એ છે કે—નાટક સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે શી રીતે 'આખ્યાન

---

૧૦. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં 'રાજસૂય' વખતે 'શૌનઃશેપ આખ્યાન' તથા 'आख्यानविद्' વગેરે માટે જુઓ 'Vedic Index, Vol. I. p. 52. નાટકનો ઉદય થયા પછી પણ આખ્યાનો જોવાતાં હશે. તે માટે જુઓ વાત્સ્યાયનનું કા. સૂ. વિદ્યાસમુદ્દેશ પ્રકરણમાં आख्यानदर्शन.

[illegible] evolutionary differentiation "[illegible]" (?) [illegible]
છે. અને નાટકના [illegible] પણ [illegible] છે.

[illegible] નાટક [illegible] અને [illegible] વિચાર [illegible] છે, અને [illegible] નાટક [illegible]
[illegible]

આ [illegible] નાટક [illegible] છે. અને તે માટે [illegible] વર્ણન [illegible] અને [illegible] પ્રમાણે [illegible] [illegible] મુખ્યતઃ [illegible] [illegible] પ્રસન્ન કરવાને [illegible] અપેક્ષા નથી. પ્રસન્ન [illegible] અને તે [illegible] '[illegible]' [illegible]

[illegible] આ પ્રમાણે [illegible] [illegible] થવા [illegible]? [illegible] અને [illegible] અને [illegible]

[illegible] Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vo. IV Drama.—

"Yet, on the whole, it would appear that drama took its origin, not from the imitation of men, but from the actions, whether legendary or mythological, of far more worshipful beings than men, that is to say, of Divine Beings, the very gods themselves." etc. p. 000.

સમાજને રોચક થાય છે. એક પ્રજાએ બીજી પ્રજા પર વિજય મેળવ્યો હોય ત્યારે એનું પુનર્દર્શન આહ્લાદક અને ઉત્તેજક થાય છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે આદ્યનાટકનો વિષય એ દેવતાઓએ રાક્ષસો ઉપર મેળવેલો વિજય છે. ભરત મુનિના પુત્રોનો એ આદ્ય પ્રયોગ છે.

આ પ્રમાણે અવસ્થા અનુકૃતિનું બીજ માણસની પ્રકૃતિમાં છે. પણ એમ પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે કે આ પ્રમાણે લૌકિક પરાક્રમનું અનુકરણ કરવાના રીવાજ ઉપરથી દેવપરાક્રમનું અનુકરણ કરવાની સૂચના મળી હશે કે દેવપરાક્રમના અનુકરણ ઉપરથી લૌકિક પરાક્રમનું અનુકરણ કરવાનું સૂઝ્યું હશે ? આ પ્રશ્નનો ચોક્કસ જવાબ આપવો અશક્ય છે. બન્ને પ્રકારના મત પ્રચલિત છે. અને આ બન્ને રીવાજો સમકાલીન અને એક બીજાના ઉપકારક લાગે છે. એ બન્નેનું મૂળ જનસ્વભાવમાં છે.

પણ એમાં સાહિત્યનો તન્તુ પછીથી મળ્યો હશે એમ લાગે છે. સાહિત્યનું પ્રથમ સ્વરૂપ વર્ણનાત્મક આખ્યાનનું જ હશે.[૧૨] આખ્યાનમાંથી નાટકનો કેવી રીતે સંભવ છે એ ઉપર બતાવ્યું છે. નાટકને અનુકૂળ આખ્યાનને ઘડવાનું કામ ઉપર વર્ણવેલી પરિસ્થિતિમાંથી સ્હેલાઇથી સૂઝે એમ છે.

સંસ્કૃત નાટકને બીજા કોઇ દેશના નાટકમાંથી સૂચના મળી હશે ? વેબર, સ્મીથ વગેરેનો એવો મત હતો કે ગ્રીક નાટકમાંથી

---

૧૨. સરખાવો.

"The primary element of literary form is the ballad dance. This is the union of verse and musical accompaniment and dancing; the dancing being, not exactly what the word suggests to modern ears, but the imitative and suggestive action of which an orator's gestures are the nearest survival. Literature, where it first appears spontaneously, takes this form; a theme or story is at once versified, accompanied with music, and suggested in action." Moulton's Modern Study of Litreature. p. 11.

સંસ્કૃત નાટકને સૂચના મળી છે. પણ બન્નેના તુલનાત્મક અભ્યા-
સથી, અને બન્નેની સ્વતંત્ર ઉત્પત્તિની પૂરેપૂરી શક્યતા હોવાથી ઘણા
ખરા વિદ્વાનો એમ માને છે કે સંસ્કૃત નાટકનો ઉદય અને વિકાસ
સ્વતંત્ર છે.[૧૩]

નાટકની ઉત્પત્તિ વિષે સંભવિત મતોની ચર્ચા કરી આપના
આગળ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયનો સાર રજુ કરું છું.
નિર્ણયસાગરે પ્રકાશિત કરેલી આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. પાઠ ત્રુટિત
અને ભ્રષ્ટ હોવાને લીધે કેટલીક જગાએ શ્લોકો સ્પષ્ટ થતા નથી.

'એક અનધ્યાયને દિવસે જપ કરી નિવૃત્ત થઇ પુત્રો સાથે બેઠેલા
ભરતમુનિની પાસે આત્રેય વગેરે ઋષિઓ આવ્યા અને પૂછ્યું:

नाट्यवेदः कथं ह्यायमुत्पन्नः कस्य वा कृते ॥ ४ ॥

कत्यङ्गः किम्प्रमाणश्च प्रयोगश्चास्य कीदृशः ॥ ५ ॥

(નાટ્યવેદ કેવી રીતે અને કોના માટે ઉત્પન્ન થયો ? એના કેટલાં
અંગ છે અને એનું પ્રમાણ કેટલું છે ? અને એનો પ્રયોગ કેવો છે ?)
આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રીવાજ પ્રમાણે ત્રેતાયુગમાં લોકમાં થએલી
અનવસ્થાથી વાત શરૂ કરી મહેન્દ્રાદિ દેવોને બ્રહ્મા પાસે મોકલે છે.'
આ અનવસ્થાના વર્ણનમાં એક વાક્ય ધ્યાન ખેંચે એવું છે. 'ग्राम्य-
धर्मे प्रवृत्ते तु । (ગ્રામ્ય ધર્મ પ્રવૃત્ત થએ)' લોકોમાંથી નાગરિકતા-
વિદગ્ધતા-સંસ્કારીપણું ચાલ્યું ગયું હતું. નાટ્યવેદની ઉત્પત્તિ માટે
આવી પરિસ્થિતિ એ એક કારણ કહેવાય જ.
દેવતાઓની માગણી નિયમાનસાર જેવી છે.

क्रीडनीयकमिच्छामो दृश्यं श्रव्यं च यद्भवेत् ॥ ११ ॥

न वेदव्यवहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु[૧૪]

तस्मात्सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥ १२ ॥

(એવું કંઇક ક્રીડનક અમે ઇચ્છીએ કે જે દૃશ્ય અને શ્રવ્ય હોય.
આ (વિદ્યમાન) વેદનો વ્યવહાર શૂદ્ર જાતિઓમાં કરાવાતો નથી.
તથી પાંચમો સાર્વવર્ણિક વેદ સર્જો.)'

---

૧૩. જુઓ Encyclopaedia of Religion and
Ethics Vol 4. p. 888; અને Early History of India
by V. A. Smith.

૧૪. નિ. સા. આવૃત્તિમાં वेदविद्यागोहयं એવો પાઠ છે.
ઉપરના પાઠ ગ્રોસેટની ફ્રેન્ચ આવૃત્તિમાંથી લીધા છે.

દેવતાઓ જેની ઇચ્છા કરે છે તે ' ક્રીડનીયક ' છે. ક્રીડાનું-વિનોદનું-સાધન છે. એમની પાસે જાણે નૃત્યનું દૃશ્ય ક્રીડનીયક છે; અને આખ્યાનનું શ્રવ્ય ક્રીડનીયક છે. એ બન્નેના સંયોગવાળું ત્રીજું ક્રીડનીયક જોઇએ છે!

અત્યાર સુધીના વેદો (અને તેનાં શાસ્ત્રો) સાર્વવર્ણિક નથી. એ લોકોને નવું શાસ્ત્ર સાર્વવર્ણિક–શૂદ્રો પણ ઉપયોગ કરી શકે એવું-જોઇએ છે. આ શું સૂચવે છે? નાટક એ સાર્વલૌકિક કળા છે. તેના અનેક પારિભાષિક શબ્દો[૧૫] સૂચવે છે તે પ્રમાણે તે પ્રાકૃત-જનની કળા છે. નાટક ભજવવાનું મૂળ કામ કુશીલવોનું–શૂદ્ર જાતિઓનું હતું.[૧૬] પણ સંસ્કારી જમાનામાં એને ઊંચું સ્થાન મળી ગયું. દેવોએ એની ઇચ્છા કરી. એના શાસ્ત્રને વેદનું સ્થાન મળ્યું. અને એ નાટક ભજવનારાના પૂર્વજને ઋષિનું પદ પ્રાપ્ત થયું. અને છતાં એ પોતાનું મૂળ સ્થાન ન છોડ્યું. **सार्ववर्णिक**–આ એક શબ્દ જાણે નાટ્યકલાના અભ્યુદયનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.

પિતામહે મહેન્દ્રને રજા આપી અને ' સેતિહાસ પંચમવેદ ' કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. ચારે વેદમાંથી નાટકને જોઇતી ચાર વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરી લીધું.

' जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च ।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥ १७ ॥

(ઋગ્વેદમાંથી પાઠ્યનું ગ્રહણ કર્યું; સામમાંથી ગીત, યજુર્વેદમાંથી અભિનયો અને અથર્વવેદમાંથી રસ.) '

આ અહેવાલ નાટ્યશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિનો છે. શાસ્ત્ર ભલે પોતાને પહેલું ગણે પણ શાસ્ત્ર પહેલા વસ્તુ છે એ નિર્વિવાદ છે. પહેલી ભાષા અને પછી વ્યાકરણ, તે પ્રમાણે પહેલાં નાટક અને પછી નાટ્યશાસ્ત્ર. નાટ્યશાસ્ત્રના રચનારને સારા નરસા ઘણાં નાટકોનો અનુભવ હોવો જોઇએ. ઉપરના વર્ણન ઉપરથી નાટકની મુખ્ય બાબતોનું લખનારને કેટલું ચોકસ જ્ઞાન છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

---

૧૫. જેવા કે–मांद्वायितम्, विष्कंभ, रासक, सट्टक ઇત્યાદિ.

૧૬. જુઓ–અર્થશાસ્ત્ર. **शूद्रस्य......कारुकुशीलवकर्म च।** અર્થશાસ્ત્ર, પ્ર. ૧. અ. ૩.

'ભરતમુનિ પિતામહ પાસે જાય છે. શાસ્ત્ર શીખી લે છે અને 'હું શું કરું' એમ પૂછે છે. પિતામહ પ્રયોગ માટે આજ્ઞા કરે છેઃ

" अयं ध्वजमहः श्रीमान् महेन्द्रस्य प्रवर्तते ।
अत्रेदानीमयं वेदो नाट्यसंज्ञः प्रयुज्यताम् ॥ २१ ॥

(મહેન્દ્રનો શ્રીમાન્ ધ્વજમહોત્સવ પ્રવર્તે છે. નાટ્યવેદનો આ અવસરે અહીં પ્રયોગ કરો.)

'પછી ભરતમુનિ નાન્દી કરે છે; અને નાટક શરૂ થાય છે.

' तदन्तेऽनुकृतिर्बद्धा यथा दैत्याः सुरैर्जिताः ॥ २४ ॥

(તેના [નાન્દીના] અન્તે દૈત્યો દેવતાઓ વડે જીતાયા તેની અનુકૃતિ કરી.)

પ્રયોગ સફલ થયો, દેવતાઓ ખુશ થઇ ગયા અને ઉપકરણોનો વરસાદ વરસાવ્યો.

રાક્ષસો પણ ત્યાં હતા. તેઓને આ પ્રયોગથી સંતોષ ન થયો! વિરૂપાક્ષે કહ્યું 'नेत्थमिच्छामहे नाट्यमेतदागम्यतामिति । 'ચાલો અહીંથી આ નાટક અમારે નથી જોવું.' રાક્ષસોએ વિઘ્નો ઉત્પન્ન કર્યાં. "નાચનાગન વગેરે ચેષ્ટા અને સ્મૃતિને અટકાવી દીધાં." ઇન્દ્ર મહારાજે ધ્યાન વડે આ બધું જાણી લીધું, અને ધ્વજ વડે રાક્ષસોને જર્જરિત કરી નાખ્યા. [illegible] આવા કૃત્યથી હંમેશા બચવા માટે ભરતમુનિ બ્રહ્મા પાસે ગયા, બ્રહ્માએ વિશ્વકર્માને પાસે નાટ્યગૃહ તૈયાર કરાવ્યું. દેવતાઓને નાટ્યગૃહના જુદા જુદા ભાગનું રક્ષણ કરવા આજ્ઞા કરી, અને

रङ्गपीठस्य मध्ये तु स्वयं ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ।
इत्यर्थं रङ्गमध्ये तु क्रियते पुष्पमोक्षणम् ॥ ६१ ॥

(રંગપીઠના મધ્યમાં બ્રહ્મા પોતે પ્રતિષ્ઠિત થયા અને તેથી રંગપીઠના મધ્ય ભાગમાં પુષ્પ વેરવામાં આવે છે.)

આ પ્રમાણે ઉપાયો કર્યા પછી દેવતાઓએ પિતામહને રાક્ષસોને 'સામ'થી સમજાવવા વિનન્તી કરી. બ્રહ્માએ તેઓને પૂછ્યું કે 'તમે શા માટે નાટ્યનો નાશ કરવા આવ્યા છો? બ્રહ્માનું વચન સાંભળી વિરૂપાક્ષે કહ્યું "તમે દેવતાઓની ઇચ્છાથી આ જે નાટ્યવેદ તૈયાર કર્યો તે તમે દેવતાઓ માટે અમારું અપમાન કરવાનું [એક સાધન] કર્યું છે."

દેવતાઓ જેની ઇચ્છા કરે છે તે 'ક્રીડનીયક' છે. ક્રીડનું-વિનોદનું-સાધન છે. એમની પાસે જાણે નૃત્યનું દૃશ્ય ક્રીડનીયક છે; અને આખ્યાનનું શ્રવ્ય ક્રીડનીયક છે. એ બન્નેના સંયોગવાળું ત્રીજું ક્રીડનીયક જોઇએ છે!

અત્યાર સુધીના વેદો (અને તેનાં શાસ્ત્રો) સાર્વવર્ણિક નથી. એ લોકોને નવું શાસ્ત્ર સાર્વવર્ણિક-શૂદ્રો પણ ઉપયોગ કરી શકે એવું-જોઇએ છે. આ શું સૂચવે છે? નાટક એ સાર્વલૌકિક કળા છે. તેના અનેક પારિભાષિક શબ્દો[૧૫] સૂચવે છે તે પ્રમાણે તે પ્રાકૃતજનની કળા છે. નાટક ભજવવાનું મૂળ કામ કુશીલવોનું-શૂદ્ર જાતિઓનું હતું.[૧૬] પણ સંસ્કારી જમાનામાં એને ઊંચુ સ્થાન મળી ગયું. દેવોએ એની ઇચ્છા કરી. એના શાસ્ત્રને વેદનુ સ્થાન મળ્યું. અને એ નાટક ભજવનારાના પૂર્વજને ઋષિનુ પદ પ્રાપ્ત થયું. અને છતાં એ પોતાનું મૂળ સ્થાન ન છોડયું. સાર્વવર્ણિક-આ એક શબ્દ જાણે નાટ્યકળાના અભ્યુદયનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.

પિતામહે મહેન્દ્રને રજા આપી અને 'સેતિહાસ પંચમવેદ' કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. ચારે વેદમાંથી નાટકને જોઇતી ચાર વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરી લીધુ.

'जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥ १७ ॥

(ઋગ્વેદમાંથી પાઠ્યનુ ગ્રહણ કર્યું, સામમાંથી ગીત, યજુર્વેદમાંથી અભિનયો અને અથર્વવેદમાંથી રસ)'

આ અહેવાલ નાટ્યશાસ્ત્રના ઉત્પાતનો છે. શાસ્ત્ર ભલે પોતાને પહેલુ ગણે પણ શાસ્ત્ર પહેલાં નથી છે એ નિર્વિવાદ છે. પહેલી ભાષા અને પછી વ્યાકરણ, તે પ્રમાણે પહેલા નાટક અને પછી નાટ્યશાસ્ત્ર નાટ્યશાસ્ત્રના રચનારને સારા નરસા ઘણા નાટકોનો અનુભવ હોવો જોઇએ. ઉપરના વર્ણન ઉપરથી નાટકની મુખ્ય બાબતોનું લખનારને કેટલું ચોક્કસ જ્ઞાન છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

---

૧૫. જેવા કે-मोट्टायितम्, विब्वोक, रासक, सट्टक ઇત્યાદિ.

૧૬. જુઓ-અર્થશાસ્ત્ર. शूद्रस्य......कारुकुशीलवकर्म च।
અર્થશાસ્ત્ર, પ્ર. ૧. અ. ૩.

'ભરતમુનિ પિતામહ પાસે જાય છે. આજ્ઞા લીધી લે છે અને 'હું શું કરું' એમ પૂછે છે. પિતામહ પ્રયોગ માટે આજ્ઞા કરે છેઃ

" अयं ध्वजमहः श्रीमान् महेन्द्रस्य प्रवर्तते ।
अत्रेदानीमयं वेदो नाट्यसंज्ञः प्रयुज्यताम् ॥ २१ ॥

(મહેન્દ્રનો શ્રીમાન્ ધ્વજમહોત્સવ પ્રવર્તે છે. નાટ્યવેદનો આ અવસરે અહીં પ્રયોગ કરો.)

'પછી ભરતમુનિ નાન્દી કરે છે; અને નાટક શરૂ થાય છે.

' तदन्तेऽनुकृतिर्बद्धा यथा दैत्याः सुरैर्जिताः ॥ २४ ॥

(તેના [નાન્દીના] અન્તે દૈત્યો દેવતાઓ વડે જીતાયા તેની અનુકૃતિ કરી.)

પ્રયોગ સફલ થયો, દેવતાઓ ખુશ થઈ ગયા અને ઉપકરણોનો વરસાદ વરસાવ્યો.

રાક્ષસો પણ ત્યાં હતા. તેઓને આ પ્રયોગથી સંતોષ ન થયો! 'ચાલો વિરૂપાક્ષે કહ્યું 'नेच्छामिच्छामहे नाट्यमेतदागम्यतामिति । 'ચાલો આ નાટક અમારે નથી જોવું.' રાક્ષસોએ વિઘ્નો ઉત્પન્ન કર્યાં. "નાટ્યનાયક વાણી ચેષ્ટા અને સ્મૃતિને અટકાવી દીધાં." ઈન્દ્ર મહારાજે ધ્યાન વડે આ બધું જાણી લીધું; અને ધ્વજ વડે રાક્ષસોને જર્જરિત કરી નાખ્યા. દેવોના આવા કૃત્યોથી હંમેશા બચવા માટે ભરતમુનિ બ્રહ્મા પાસે ગયા, બ્રહ્માએ વિશ્વકર્મા પાસે નાટ્યગૃહ તૈયાર કરાવ્યું. દેવતાઓને નાટ્યગૃહના જુદા જુદા ભાગનું રક્ષણ કરવા આજ્ઞા કરી, અને

रङ्गपीठस्य मध्ये तु स्वयं ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ।
इत्यर्थं रङ्गमध्ये तु क्रियते पुष्पमोक्षणम् ॥ ६१ ॥

(રંગપીઠના મધ્યમાં બ્રહ્મા પોતે પ્રતિષ્ઠિત થયા અને તેથી રંગપીઠના મધ્ય ભાગમાં પુષ્પ વેરવામાં આવે છે.)

આ પ્રમાણે ઉપાયો યોજવા પછી દેવતાઓએ પિતામહને રાક્ષસોને 'સામ' વડે શાન્ત પાડવા વિનન્તી કરી. બ્રહ્માએ તેઓને પૂછ્યું કે "તમે શા માટે નાટ્યનો નાશ કરવા આવ્યા છો? બ્રહ્માનું વચન સાંભળી વિરૂપાક્ષે કહ્યું "તમે દેવતાઓની ઈચ્છાથી આ જે નાટ્યવેદ તૈયાર કર્યો તે તમે દેવતાઓ માટે અમારું અપમાન કરવાનું [એક સાધન] કર્યું છે."

નાટકના આ આદ્ય પ્રયોગના અહેવાલમાંથી નાટકની ઉત્પત્તિ વિષે કાંઈક ખ્યાલ મળે છે. આ બાબતનો ઉલ્લેખ પૂર્વે કર્યો છે. એકાદ આર્ય જાતિ બીજી આર્ય કે અનાર્ય જાતિ ઉપર જીત મેળવી આવું જ કંઈક કરતી હશે; અને હારેલી પ્રજા આ 'દાઝ્યા ઉપર ડામ' સહન ન થવાથી નાટકના પ્રયોગ વખતે વિઘ્નો પણ ઉત્પન્ન કરતી હશે. નાટકનો આ સ્વભાવ હજી ગયો છે એમ તો કહી શકાય નહિ!

બ્રહ્માનો પ્રત્યુત્તર નાટકને અંગત સંતોષ અને દ્વેષના સાધનની ભૂમિકા ઉપરથી ઉચકી જીવનના આદર્શની ઉચ્ચ અને તટસ્થ ભૂમિકા ઉપર એકદમ મુકી દે છે. ૭૨ થી ૮૬ સુધીના શ્લોકો નાટક શું છે અને એમાં શું શું આવે એનો લગભગ સંપૂર્ણ અહેવાલ આપી દે છે.

બ્રહ્મા વિનવે છે કે 'દૈત્યો! ક્રોધ કરવાની જરૂર નથી. તમારે દીલગીર ન થવું.

भवतां देवतानां च शुभाशुभविकल्पकः+ ।
कर्मभावान्वयापेक्षी नाट्यवेदो मया कृतः ॥ ७२ ॥
नैकान्ततोऽत्र भवतां देवानां चानुभावनम् ।
त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ॥७३॥

(તમારા અને દેવતાઓના શુભઅશુભ વિકલ્પોવાળો, કર્મ અને ભાવના અન્વય-નિયતસંબંધ-ની અપેક્ષાવાળો નાટ્યવેદ મેં તૈયાર કર્યો છે. આમાં કાંઇ ફક્ત તમારું કે દેવોનું-જ અનુભાવન (એટલે કે અભિનય દ્વારા ભાવદર્શન) થતું નથી, નાટ્ય તો સમગ્ર ત્રિલોકના ભાવનું અનુકીર્તન છે.)

પછી જીવનના જે જે ભિન્ન પ્રસંગો નાટકમાં આવી શકે તેનું વર્ણન કરી કહે છે કે—

नानाभावोपसंपन्नं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥
लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् ॥ ७८ ॥

(વિવિધ ભાવોવાળું વિવિધ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓવાળું 'લોકવૃત્ત'નું અનુકરણ કરતું આ નાટ્ય મેં તૈયાર કર્યું છે.)

આ નાટ્યમાંથી નિષ્પન્ન શું થશે? લોકમાં એ શી રીતે ઉપકારક થશે? તો કહે છે કે—

+ નિ. સા. આવૃત્તિમાં विकल्पकैः અને चापिभावनम् એવા અનુક્રમે પાઠ છે. સ્વરના પાઠ મોટેની આવૃત્તિના છે.

दुःखार्तानां श्रमार्तानां+ शोकार्तानां तपस्विनाम् ।
विश्रान्तिजननं काले नाट्यमेतन्मया कृतम् ॥ ८०

(દુઃખથી પીડાતા, થાકેલા, શોકથી પીડાતા [અને] તપસ્વિઓને યોગ્ય સમયે વિશ્રાન્તિ આપનાર નાટ્ય મેં કર્યું છે.)

અને વળી

धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम् ।
लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद् भविष्यति ॥ ८१ ॥

(ધર્મ, યશ, અને આયુષ્યને કરનાર, હિતકારક, બુદ્ધિ વધારનાર અને લોકોપદેશ [illegible] નાટક થશે)

અને આ નાટક [illegible] અને કલાનું ધામ છે. બધી કલાઓનો નાટકમાં [illegible] સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનને નાટકમાં અવકાશ છે કહે છે કે—

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
नासौ योगो न तत्कर्म यन्नाट्येऽस्मिन्न दृश्यते ॥८२॥

એવું [illegible] નથી, એવું શિલ્પ નથી, એવી વિદ્યા નથી, એવી કલા નથી, [illegible] નથી, એવું કર્મ નથી—જે આ નાટકમાં [illegible]

[illegible] અમુક ભાગજ નથી "દેવ- [illegible] તેમજ બ્રહ્મર્ષિઓનું વૃત્તાન્ત [illegible] આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે.

योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसमन्वितः ।
सोऽङ्गाद्यभिनयोपेतो नाट्यमित्यभिधीयते ॥ ८५ ॥

[illegible] સુખદુઃખથી યુક્ત સ્વભાવ છે તે અંગ આદિના [illegible] [એટલે કે તે વડે દર્શાવતા] નાટ્ય [illegible]

છે [illegible] ભવિષ્ય ભાખી આપે છે કે—

विनोदकरणं लोके नाट्यमेतद् भविष्यति ।
(લોકમાં આ નાટ્ય વિનોદનું સાધન થશે.)

+ નિ. સા. આવૃત્તિનો પાઠ 'समर्थानाम्' છે. ઉપરનો પાઠ ગ્રોસેટનો છે.